

ARANY JÁNOS
ÖSSZES MŰVEI

ARANY JÁNOS

ÖSSZES MŰVEI

IV.
KÖTET

1953.

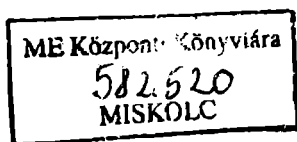
ARANY JÁNOS

KEVEHÁZA. BUDA HALÁLA.
A HUN TRILÓGIA
TÖREDÉKEI

1953

SAJTÓ ALÁ RENDEZTE
VOINOVICH GÉZA

Felelős szerkesztő: Barta János

A kiadásért felel: Mestyán János.

Műszaki felelős: Fülöp Antal.

Kézirat beérk.: 1952 dec. 26. Példányszám: 5200. Terjedelem: 18 (A/5) fv + 5 melléklet

Akadémiai nyomda, Gerlóczy-u. 2. — 22651/53 — Felelős vezető: ifj. Puskás Ferenc

Arany János arcképe 1867-ből.

(Simonyi fényképész felvétele.)

KEVEHÁZA.

(1853.)

1.

Mért vijjog a saskeselyű?
Mért szállong a turul s ölyű,
Hadintéző, baljós madár,
Széles Dunának partinál? —
Azér' vijjog a keselyű,
Azér' szállong turul s ölyű,
Mert holnap ilyenkor, halott,
Százévrivel fog veszni ott.

2.

Széles Dunán túl és innét,
Nem gyűl hiába ennyi nép :
Túl napnyugat, innen kelet
Néznek kemény farkasszemet.
Áradj folyam, ma vízözönt,
Holnap habod vértől kiönt,
Holnapután könny neveli .
Anyák keserves könnyei.

3.

Nem áradott meg a folyó,
Megússza bármi kis hajó,
De túl Makrin és Detre száz
Gond nélkül vígad, éjszakáz.
»Itt a kehely, igyál, kocints!
Huntól ne félj : hajója nincs.«
Cseng a pohár, és Százhalom
Egy messzedöngő vígalom.

4.

Sokféle nép ott összegyűlt,
 Sok zagyva nyelv egybevegyűlt,
 Sokféle arc, sokféle mez,
 Páncél, sisak, kézfj, tegez.

Alán, herul, gót, longobárd,
 Szürr, kelta hozza táborát :
 Tengerfövény ezeknek száma :
 Gyüsű nekik Potenciána.

5.

»Itt a pohár : igyál, kocints!
 A hún elfűt : hajója nincs.«
 Makrin kiáltja : »Tölts belé!
 Mig Detre járja kétfelé.
 Ne bízakodj' el Detre szász!
 Te római, jobban vigyázz ;
 Tánc és ital megárt, ha sok :
 Kerted alatt a farkasok.

6.

Kelen táján, a hegy megett,
 Borúlni látom az eget ;
 Kelen körül setét a föld,
 Mozdúlni látom a mezőt :
 Minden porszem egy-egy vitéz,
 Minden fűszál egy kelevéz,
 S a hűvös éj hó szellete
 Százezerek lehellete.

7.

Kemény *Keve* ott a vezér,
 Hadával ím a parthoz ér ;
 Széles a víz, mély a folyó :
 Nincs rajta hid, nincsen hajó.
 S hid volna bár : ledűlne az,
 Hajó volna, elfűlne az,
 Ennyi sok nép amerre lép,
 Hajlík a part, miként a jég.

8.

Parancsolá hún fejdelem :
 Minden tömlő üres legyen ;
 S mit ő kiad, mit ő beszél,
 Nem tréfaszó, nem puszta szél.

Igyál, igyál, te vén Duna!
 Nem ittál ennyi bort soha :
 Igyál és tarsd nagy hátadat :
 Szállítsd keresztül a hadat.

9.

Sötét az éj : elig-elig
 Hogy a vízfény fehérelik ;
 Csendes a táj ; alig-alig
 Hogy a folyamzugás hallik :
 De majd a víz jobban zubog,
 Majd elborúlnak a habok :
 Komor felleg, gyászfeketén,
 Úsz a folyam területén.

10.

Tömlőkön ott a hős Keve
 Hadával így átalkede,
 Miért a hegy, miért a sík
Kelenföldének mondatik.
 »Lassan, fiúk! lábujjhegyen!
 Amerre a Duna megyen.«
 És halkal, mint az éji köd,
 Ereszkednek a part mögött.

11.

Nem gondolá Makrin vezér,
 Hogy már nyakában a veszély ;
 Ingyen se véli Detre százsz,
 Hogy feje fölött ég a ház.
 Tűz van, tűz van! — de aki fut,
 Lángok közül kardélbe jut ;
 Lerontva és fegyverre hanyva
 A nagy város, Potenciána.

12.

Kő nem maradt másik kövön,
 Nem csecsszopó anyaölon ;
 De távol még a völgyi harc
 Fel-felsívít, meg elviharz.

A zagyva nép, kevert tömeg,
 Egymás szavát nem érti meg :
 Barát baráttal szembe ví ;
 Gót és alán és római.

13.

Ó, bár fedezné még sötét
 A hajnalcsillag üstökét!
 Ó! a nap is bár még soká
 Emelné fényes homlokát!

Ne hozna bűt, ne látna vért :
 Holtak között a hún vezért,
 S elképedő, bomlott hadat,
 Mely győzedelmétől szalad!

14.

Kemény harcos a Detre szász :
 Nem tőle jött hunokra gyász ;
 Éles a Makrin fegyvere,
 Nem bánta azt erős Keve ;
 Ótet, — Hadúr akarta így! —
 Hunok közül sebhette íj,
 És elborítá szertelen
 Nyilzápor a vak éjjelen.

15.

Melyet midőn a hegytetőn
 Jó Detre szász eszébe vőn,
 Mint hullámot a sziklagát,
 Visszanyomá futó hadát.

Kezében a nagy dárdanyél
 Keresztbe fogva nem henyél :
 Egy vége szúr, más vége üt,
 Tör, zúz, seper, dönt mindenütt.

16.

Sokat leölt az éji harc,
 Porba borult sok büszke arc :
 De, mint hullám hullámra kél,
 Jár a halotton, aki él.
 És bár a holtak száma nincs,
 Az élőknek egy híja sincs,
 Mindenfelől a hegyközön
 Új had tolong, új népözön.

17.

Hej *Béla*, most, hej *Kadosa*,
 Kemény tánc lesz ez a tusa!
 Barna hajú szép hunfiak,
 Mi haszna még a gyors nyilak!
 Bár tőlük a nap elborul,
 Tárnokvölgye bealkonyul :
 Zászlótokon lecsüngve áll,
 Nem repdes a turulmadár.

18.

»Előre hún, Nimród fia!
 Meg kell nekünk itt halni ma :
 A vészbanyák ott fenn vadul
 Csikorganak, s nem jó Hadur.
 Előre hát, úgy forgassad
 Utoljára kemény vasad,
 Hogy sok vitézt küldhess levágva
 Szolgáidul a másvilágra.«

19.

Két kézre ví jó *Kadosa*,
 Csillog-villog nagy pallosa :
 Körül-körül hős *Béla* vág,
 Omlik-bomlik a sokaság.
 De, mint ha ki fővénybe ás,
 Hull a porond helyébe más ;
 Vagy mint a hab meg' összecsap :
 Úgy összefoly megint a had.

20.

Hiába vitt jó Kadosa,
 Homályba száll fénylő vasa
 Őtet, kivel nem birna száz,
 Lebirkozá vad Detre száz ;
 Míg Béla hőst a nagy tömeg
 Nehéz ostrommal dönti meg,
 Mint egy toronyt, mely egyedül
 Sokáig állt, amig ledül.

21.

Hej! nem hamar lesz az, midőn
 Szilaj ménes fut e mezőn ;
 Soká lesz, míg új gyökeren
 Fű és virág itt megterem.
 A széles völgy *egy* lánnyom : a
 Súlyos had óriás nyoma,
 Ki egyet toppantott, s ehol!
 Egy emberöltő nincs sehol.

22.

Százhusz ezer jó hún halott
 S két annyi ellenség van ott;
 Nem ellenség, mind vérrokon
 Vérök vegyést foly a fokon.
 Ki a vesztes? ki a nyerő?
 Erőtelen mindkét erő,
 Győztes, legyőzött, — mint ahogy
 Két birkozó egymásra rogy.

23.

Őket, az ég átellenén,
 A két hajnal harcban lelé ;
 S mire megoszlott a csata,
 Már visszajött az éjtszaka.
 A hún, mikép földhöz vert vad,
 Pihegve a síkon marad :
 Míg Detre és győzelmi társa
 Elég erősek — a futásra.

24.

»Hol egy paripa, mint a téj?
 Másik fekete, mint az éj?
 Kövér, hibátlan harci ló :
 Ezt kívánja Hadúr s Manó.«
 Ősz Torda im kettőt hozat :
 Lobog, ropog az áldozat,
 Füstjétől az ég tetején
 Piroslik nagy éjszaki fény.

25.

»Szép hún anyák hős magzati,
 Ne esetek bánatba ti :
 Ármánynak a bosszú elég,
 S Hadur mosolygva néz felénk!
 De, mielőtt új napja kel,
 A holtakat temessük el,
 Nehogy haragja döghalált
 Eresszen ránk, ostor gyanánt.«

26.

Táltos szavát igyen veszik —
 S a fél tábor temetkezik :
 Temeti a másik felét,
 Dombbal fedi nyugvó helyét :
 Külön-külön egy-egy csoport
 Temérdek földet összehord ;
 Tölcséres a domb, és középen
 Sok halott ég máglyák tűzében.

27.

Széles az éj köröskörül,
 Tárnokvölgye belémerül,
 De hosszában, de széltiben
 Sok tűz lobog egyszeriben.
 Távol ha nézné valaki,
 Velné, hogy a menny csillagi :
 Közötte sűrű népgomoly
 Sürög-forog, mint hangyaboly.

28.

Szép a halál a harcmezőn,
 Valaki ott meghal dicsőn :
 Bajtársi őt pajzson viszik,
 Ijját, tegzét mellé teszik ;
 Mellette bárdot, kelevézt
 Fényes, fehér tüzláng emészt ;
 Három követ, s azonfelül
 Halmot raknak reá jelül.

29.

De hős Kevét nagy sokaság,
 S Bélával egyben Kadosát,
 Az ország utjához közel
 Egy domb alá temette el.
 És a halomtetőre jelt
 Magas kősziklából emelt,
 Mig ajkain a tenger népek
 Búsán búgott lassú gyászének.

30.

Örökre hát a vérmezőn
 Bátor *Kevének* háza lőn ;
 Hol ő hadával nyúgoszik,
 A temetőt így nevezik.
 Év, év után gyorsan lejár,
 Jő-megy mikép vándor madár ;
 De egy sem költi fel Kevét, —
 De egy sem oltja ki nevét.

31.

Harmadnap a hunok hada,
 Mint új vihar, feltámadta ;
 Harmadnapon kürtödbe fúsz
 Torda fia, hős *Bendegúz* !
 Zászlóidat a keleti
 Szellő vígan lebegteti,
 Hogy a turul repdes belé —
 Nyugot felé, nyugot felé !

32.

Nem messze van már Cezunór,
 Ott éri ő Makrint utól ;
 Hadával a Hunbércre hág :
 Onnan zúg le a sokaság.
 A déli nap megváltozik,
 Fényében megfogyatkozik,
 Elrejtí szép ábrázatát :
 Ne lássa e szörnyí csatát.

33.

Fényes delet éjszürkület
 Váltá fel a küzdők felett,
 Rémes homályban dúl a harc,
 Haragosabb lesz minden arc,
 Ám Isten úgy akarta, hogy
 Az ellenség ritkulva fogy,
 S hegyről alá vérzuhatag
 Hömpölygeti a holtakat.

34.

Szórja nyilát hős Bendegúz,
 Ivet nem is hiába húz ;
 Csörög-csattog szélvész gyanánt,
 Kardot nem is hiába ránt.
 Kardjával ő Makrin fejét
 Irgalmatlan repesztí szét ;
 Míg gyors nyilát az ívnek hurja
 Szász Detre homlokába furja.

35.

Utoljára lön az, hogy ott
 Makrinnak a nap elfogyott !
 Majd megteli vidám sugár :
 De Makrin azt nem látja már.
 Ám Detre hős, mint egy bika,
 Ha taglót érez homloka,
 Megrendül a csapás miatt —
 S kettétörí a vas nyilat.

36.

»Add meg magad, jó Detre szász!
 — Nem én soha, míg élve látsz.
 »Add meg magad kegyelemre!
 — Nem én soha, szégyenszemre.

S mint a szelindek hogy forog,
 Ha tépik nagy komondorok :
 Majd erre, majd amarra csap, —
 Homlokában a vasdarab.

37.

»Kár volna még, vitéz, neked
 Táplálni éhes ölyveket,
 Heverni, mint egy kődarab
 S nem úzni el a madarat.

Imhol kezem : fogadd jegyűl
 Békében és hadban frigyűl.«
 És Bendegúz és Detre szász
 Kezet kézben ropogva ráz.

38.

Ott a sereg három napig
 Áldoz, toroz, vígan lakik ;
 Hadúrnak ott hálaadást,
 Ünnepeltek nagy áldomást.

Peng a koboz : húrjaira
 Harcot idéz a dalia :
 Őseiről csatás emléket ;
 S elzengi — mint én az övéket.

BUDA HALÁLA.
HÚN-REGE
(1863.)

ME

Jelige

(Ethela) Budam fratrem suum manibus propriis interfecit . . . eo quod metas inter fratres stabilitas transgressus fuerit dominando.

Sim. de Keza Chron. Hung.

ELŐSZÓ AZ ELSŐ KIADÁSHOZ

Jelen költemény, amennyiben Buda viszonyát Ete-lével tárgyazza, teljes egész ; de amennyiben későbbi fej-lemények alapjául szolgál, csak mintegy előjátékát teszi a nagy tragédiának, mely a szerző gondolatában már megalkotva él. Annálfogva, ha talán a költői nemezis ellen kifogása lenne a bírálóknak : kéri a szerző ezt tekintetbe venni. Tudniillik e költeménynek is egy *magasb* egységbe kellvén összefolynia, nem lehetett ennek *special* egységét annyira bezárni, hogy a továbbiakkal minden kapcsolata megszűnjék.

Mi az elbeszélés ószerűen naiv formáját illeti, az nem *affectatio*. Szerző annyira s oly kizárólag jelen tárgyához tartozónak véli ezt, hogy részéről képtelen vakmerőségnek gondolna egy oly eposzt, melyben Attila szerepel, így kezdeni : »Férfiat énekelek«

stb., míg a krónikák egyszerű nyelvén sok mindent el lehet mondani. Hanem ezt és a hasonlókat olvasói ítéletére bízza

a szerző.

ELSŐ ÉNEK.

Buda király megosztja öccsével¹ az uralkodást.

1 Hullatja levelét az idő vén fája,
Terítve hatalmas rétegben alája ;
Én ez avart jártam ; tünődve megálltam :
Egy régi levélen ezt írva találtam.

5 Már Keveházába² Bendeguz megtére,
Rof³ is oda szállott, jó Buda testvére ;
Most Buda országol (mert ő vala közbül)
Atyja örökségén három fia közzül.

Tisza-Duna síkján, Zagyva folyó mellett,
10 Sátora egy dombon kék égre szökeltt ;
Ez vala a város, ez Buda királyi
Lakhelye, faművü sátor-palotái.

Nem szorul e város tetemes falakra,
Nagy henye kövekből nincs együvé rakva ;
15 Az erőnek szolgál kirepítő fészkül,
Nem a pulyaságnak biztos menedékül.

Tündér palotának bizonyára hinnéd,
Melyet a fuvó szél tovalehel innét ;
Míntha csak a földből kelne egy-egy ága,
20 Tornyosan áll s cifrán : a pusztá virága.

Onnan Buda nyáját őrzi vala békén,
Szeliden országol húnok erős népén,
Lát egyenes törvényt, mint apa, mindennek ;
Ül lakomát vígan ; áldozik Istennek.

25 Egy nap is udvarhoz rendelte a főket,
Áldozni, tanácsba, összehívá őket ;
Gazdag aranyhímmel vont falu sátorban
A nagyok, a bölcsek telepedtek sorban.

Ott vala, ím, öccse Etele királyfi,
30 Bendeguz atyjoknak éltes daliái :
Régi Szalárd, Bulcsu ; — Torda öreg-táltos,
Szömöre a kádár és a gyula Álmos.

Ott sunnyoga hátul az idegen Detre ;
Nem üle jobbágyként főfő kerevetre,
35 Tisztessége vagyon, de magát alázza,
Hódoló mosolynak arcát lepi mázza.

Hogy mind begyülének, ezek és a többi,
Hún ágak apái, hún seregek főbbi :
Fényével a homlok mind szegül Budára ;
40 Ő pedig ily szókat vésszen ajakára

Az öreg Istennek adassék tisztelet ;
Ki hadszekerén jár magas felhők felett,
Megúzi a rosszat lángtollu nyilával,
Jókra viszont jót ad két teli markával.

45 Tanácsot az ember bizva mikép leljen?
Kivált maga ülvén fejedelmi helyen? .
Ide-oda lelkét úgy verdesi baj, gond,
Mint hegy tetején fa szél mentibe' hajlong.

Ki meri mondani : ezt teszem, ez jó lesz ;
50 Községre, magamra, tisztelet-hozó lesz?
Nyilat is ellőjük — mindegy nap példát —
Szél veri utjából, nem jut soha célba.

Gonosz egy ló a tett : fölveszi gazdáját,
Hagyja előbb fékkel igazítani száját ;
55 De neki-bogázzik minden kicsiségre :
Viszi tűznek-víznek, lehajítja végre.

Egyet tudok, ami, emberi dologban,
Hogy sikere légyen, teheti legjobban :
Józan okos mérték. Ez folyamok partja,
60 Mely rohanó tettek árját visszatartja.

Mértékre a kalmár javait emelvén,
Ott ül az igazság, rúdja közép nyelvén ;
Mértékkel a bíró feleket juháztat,
Közöli a vágást, engedve hibáztat.

65 Ott az egyenesség, ott pihen a béke,
Hol lebegő sulynak más súly nehezeke ;
Két összefolyó víz háborogva indul
Míg színbe verődik — ám csöndes azontul.

Emberem az ember, ki, midőn vendégem,
70 Sem eszik, sem iszik túl rendes elégen ;
Ami nem árt, éli ; ami fölös, hagyja ;
Tisztos öregségben az lész neme atyja.

Engem is oly szózat — Isten szava — inte,
Nem most, de szünetlen, és már eleinte :
75 Királyi hatalmam választani ketté ;
A régi tanács, ím, most serdüle tetté.

Mért nekem, egy szájjal, dús lakomán laknom,
Azt, ki velem egy-vér, onnan kitagadnom?
Bíró ha itélnék, kalmár noha mérnék
80 Ilyen igazságot tenni bizony félnék.

Nem csökken az által húnok birodalma,
Hogy kétfelé oszlik tetején hatalma ;
Még terebélyesebb a fa, ha két águ,
Noha egy sudar tán nagyobb magasságu.

85 Hatalmom telijét im hát ma kiöntöm,
Étele öcsémet királyul köszöntöm ;
Két víz rokon árja így léssen egyenlő,
Így, tartani egymást, két súly elegendő.

Nem gondolom azzal fénynek apadását :
90 Egy fáklya tűzéről ha gyújtani mását ;
Atyafi osztályban láng nem fogy a lánggal,
Sőt ragyog a kettő még telyesb világgal.

Én a sokaságot birni tudom békén,
Te, mint hadi ménlő kültre riad fékén . .
95 Légy te, öcsém, a *kard* ; én leszek a *pálca* ;
Isten a jó tettet jóval koronázza! —

Így szólva, felállott, s derekáról Buda
Nyujtá dali kardját Etelének oda.
Helybehagyák ott mind bölcs szavait, tettét,
100 Mivel öccsét nála jobban is szerették.

Akkoron áldozni, vér-esküre mentek
Buda, Etel, és a többi tanács-rendek ;
Áll vala udvarban megrakva nagy oltár,
Feltűzve a szent kard legtetején volt már.

105 Onnan imás szókkal ősz Torda levette,
Előbb Buda karján ereit pedzette,
Aztán Etelének szögze hegye fényét,
Vére ugyan verte a gyula edényét.

Majd tiszta fehér mént, kin nem vala szeplő,
110 Kantár soha nem tört, nem nyugöze gyeplő, —
Ilyen lovat ólból pányván kivezettek,
Onnan, hol az oltár szent állati ettek.

Kardját az öreg pap kés módra fonákul
Markolva döfé, hol rengő szügyi tágul,
115 Messze kirántotta szablyával a vérét ;
Bíbor szalag oztán tarkázta fehérét.

Összerogyott a ló. Most a garaboncok⁴
— Mint keselyü had gyúl taglani új koncot —
Bőrét lefeszíték, johait⁵ fölmeteszék,
120 Nézni a *nézőknek*⁶ oltárra helyezték.

Akkor sem a táltos, sem más jelek-őre
Isten igazságát nem látta előre :
Nem látta, hogy e nap véres napok atyja,
Még a maradék is gyászolva siratja.

125 Örömmel a máglyát a gyula meggyújtá,
Láng lobogó nyelvét nagy egekre nyújtá ;
Körben-karikában zendült magas ének,
Gerjedve hatalmas tülkök felelének.

Színborral edényét Szömöre oszlatta,
130 Izlelni előbb is Buda hősnék adta ;
Csend vált egyszeriben a daliák nyelvén ;
Ő pedig így kezdé, poharát emelvén :

Had ura, ím hallj szót, kinek neved ISTEN!
Igaz nekem úgy légy, mint igazán eskem :
135 Hogy e mai szertől soha el nem állok ;
Etele öcsémmel visszat nem csinállok.

Serleg telijéből most oltárra önte,
Lendítve kicsínyég, társára köszönte
S ivott valamicskét. Öccse azonképen
140 A nagy örök esküt imádkozta szépen :

Hadak ura, Isten! az enyém is halljad!
Soha te ne segélj, ha cselekszem ollyat,
Hogy e mai szertől valaha elállok,
Jó Buda bátyámmal visszat ha csinállok.

145 Erre ivott ő is. Azzal kavarintá,
Mind a maradékot oltárra zuhintá ;
Sercegve a zsarát füstöt vete tőle,
Vészharagos lángok csaptak ki belőle.

Megdöbbene Torda. Hanem oztán másra,
150 Fordultak az elmék vidor áldomásra :
Éjjfélig örömmel ittanak és ettek,
Hogy Buda és öccse ilyen osztályt tettek.

MÁSODIK ÉNEK.

Detre tanácsa.

Másnap az esztendő tavaszi reggele
Jó hún daliákra mámorosan kele ;
Künn ragyogott ég föld fénye, vidámsága
Benn küzd vala köddel az elme világa.

Künn már az arany nap sugarát előnti,
Mint páva ha büszkén toluit berzenti ;
Szőke fodor felhők, hattyúi az égnek,
Úsznak vala tükrén a mennyei kéknek.

Tiszta az al-lég is, mintha üveg lenne,
10 Messzire a látás föl nem akad benne,
Reggeli szellőcske mosdatja hűs árral,
Csillan imitt-amott repeső bogárral.

Ám jó Buda mindezt, a sátor eresztül,
Látja, miként felhőn, nagy poron keresztül ;
15 Az arany idő is neki halott-sárga,
Visszás neki Isten gyönyörű világa.

Benn pedig elméjét friss gond veri, hajtja,
Marcona józanság hidegen csúsz rajta,
Vád neki amit tett, bánja ha mit nem tett
20 Úgy rémlik előtte, minden dolga büntett. —

Ímmost jöve hozzá Berni vitéz Detre,
Reggeli szokásból, kora üdvözletre ;
Látta nehéz kedvét, hamvahodott képét :
Okosan kérdezte ura egészségét.

25 Azután elkezd, szót szóra felelvén :
Terem a bölcs ige koros ember nyelvén :
De, ki állandóan be is váltja tettel,
Azt fogom én hívni nagy bölcs nevezettel.

Tegnap a mérséket ételben italban
30 Bölcs szóval ajánlád, nem volt panasz abban :
De ma fejed bánja, csikorogsz utána,
S ha kinek beszélnéd, mosolyogva szánna.

Megkövetem arról királyi személyed,
Szabadon szólásom gonoszra ne véljed ;
35 Híu szolgál vagyok én, az voltam atyádnak :
Harmadik öltő már, hogy a hunok látnak.

Mert, hogy Keveházán, Tárnok vize mentén
A nagy csata megvolt, Cezumornál szintén
Elborított minket tetemes nyíl, kopja ;
40 Bendeguz atyádnak lettem hadi foglya.

Szolgállok azóta. Azelőtt, megvallom,
Gyűlöltem, a hunnak ha nevét is hallom ;
Tűz-víz e világon nem oly eskütt ellen,
Mint vala hún és gót egymás faja ellen.

45 Legelőbb Tárnoknál víttuk a fő harcot,
Völgyébe ledönténk sok barna hun arcot,
Jó Keve nem volt már, nem Kádosa, Béla
Még egyre világolt szász Detre acéla.

Akkor megütének újfent Cezumornál,
50 Bendeguz alátört Humbérc ködös ormán,
Nyila itt van most is, csontomba temetve :
Azóta nevem lön : vashomloku Detre.

Birkoztam atyáddal erejim fogytáig,
Vérem apadtáig, inam szakadtáig ;
55 Végre kezét nyujtá, ő az acél marku ;
Tetszett énnekem a becsületes alku.

Nem adott el rabbá hadi szolgálaképen,
Kótyára hunok közt nem ereszté népem
Udvara közzé vőn fejedelmi sorral,
60 Szolgálni tanáccsal engede és karral.

S a honja-veszett nép, régi szabad gótok —
No hisz' az is megvan, no hisz' az is boldog ;
Szárnyad alatt békén gyarapodva élnek ;
Nem töri a járom ; jól vannak szegények.

65 Én hát ennyi jóért ne fizetnék jóval?
Míg birtam, erővel, — míg lehelek, szóval?
Bendeguz is gyakran, Rof is bekívánta
Vén Detre tanácsát ; soha meg se' bánta.

Néked is azt mondom (terhedre ne essék)
70 Bolond szeren indult amaz uj bölcsesség ;
Mert valamint józan szavaid eleted :
Olyan vala tegnap az a másik teted.

Mértékre imbolygott a beszéded rudja,
De, amit cselekvél, dőre, hebehurgya ;
75 Nyilad is ellőtted, vaktába', sebessen ;
Paripádra ültél : vigyázz, le ne vessen.

Micsoda tanács ez — ember ilyen halljon! —
Az egy birodalom két főt hogy uraljon?
Féked egyik szárát hogy kibocsásd kézből?
80 Soha, soha nem költ józan okos eszből!

Mert vajon egy lóra két nyeret teszünk-e?
Két lovas egy nyergen tud-e ülni szinte?
Két törnek is, úgy-e, nem elég egy hüvely? —
Micsoda ész volt, hogy ilyen dolgot művelj?

85 Tagot is embernek párjával az isten,
Ada csupán egy főt, urrá egész testen ;
Egy daru, ék csúcsán, a falka vezére,
Méhraj is indul csak egy anya röptére.

Ez a világ sorja. De te, bölcsőbb mint az,
90 Te a dolgok rendén egyet csavarintasz ;
Neked írott könyv is hazudik *rovásra*,
Hiú mesemondó az üdők tanácsa.

Nem szegte hatalmát Hunor ősid ketté :
Utána fia Bor ilyen osztályt tett-é?
95 Keve, Kajár, Béla, bölcs Keled és Dána
Egy helyet egyenkint megültek utána.

Így Apos, így Zombor s valamennyi előd
Zengő szavu dalban forog a nép előtt ;
Igy Bendeguz és Rof, ki te nyomon váltasz
100 Egyedül bírá mind hunok országát az.

De te, bölcsőbb mint ők, (visszafelé véljed)
Megfelezéd tegnap királyi személyed :
Boldogtalan! ebből nagy leszen a kár még :
Hús, vér az öcsédé : te maradsz az árnyék.

105 Nem vádloom öcsédet : szive hozzád hajló :
De nyugtalan, ádáz, mint harci szilaj ló :
Az is megural, ha bátran töri féked ;
De ha kezéd gyöngye, nekivadúl s véged.

Örülsz, hogy ez osztály atyafi jószágból --
110 Ne hidd! mivel esett hülye gyarlóságból ;
Mint a hajós (mondják), ha támad a vihar,
Engeszteli önként becses marháival.

Megfogyatád önkint hatalmod egészét,
Hogy a fele' árán megváltsd fele-részét :
115 Boldogtalan! itt nincs feles osztályban mód :
Feljött az erős nap, halványodik a hold.

Ne adja, hogy érjem, Isten, e baj végít :
De vér foly ez alkun, sok foly ezen még itt
Ne adja tanulnod a temagad kárán :
120 De, ha áldozat kell, te leszesz a bárány.

Engem a nagy vénség tart egyedül búra,
Nyúlík erőtlen, mint nyilak ázott húrja ;
Mint tücsöké pusztán, gyenge szavam zümmög :
De, ami veszendő, nem fordíthatom meg. —

125 Igy zárta beszédét fejedelmi Detre.
Soká Buda nem lelt ép szót feleletre ;
Mint sas fészkebe ha idegen sas szállna
Verte vadul szívét az ijedség szárnya.

Végre süket hangon, mely kétfele vásott :
130 Mít tegyek? . . . ím késő, mondotta, tanácsod ;
Sok is a bánatra, de kevés a tettre.
Most közelébb hajlott Berni okos Detre.

Őrizd magad, úgymond, Étele hirétül :
Azzal Buda romlik, ha Étele épül,
135 S mely röpülő szárnyát terjeszti nevének,
Lészen neked, ugy tudd, halottas az ének.

Őrizd magad attól, gyenge szived' lássa ;
Félelem a gőgnek itató forrása,
Azzal veri szomját, növeli ártalmát ;
140 Míg bátor eszesség letöri a szarvát.

Ketten uralkodtok : ő anyyi, miként te
No hát ne legyen több, vigyázz elejénte.
Színig ugyan tartja folyamot is partja :
De ha nő egy ujjnyit, messze kicsap rajta.

145 Két férfi birokban egyenlőn vetekszik :
Nehezen kél aki egyszer alul fekszik ;
És hegy tetejéről a kő ha megindul,
Le az aljig oztán nem áll meg azontul.

No hát eleinte szemesen ügyeljed,
150 Hogy el ne szorítsa közös ülőhelyed,
Mert savanyú lesz majd ülni kicsiny szélen,
S visszakapaszkodni földre-bukó félen.

Atyafi jóságból, puha békességből,
Oda ne is engedj semmit a tiédből ;
155 Mert mikor az ijjsanak enged egyik szarva,
Félrerug a másik, noha nem akarja.

Nem mondom, öcséd is gonosz akarattal —
De bizony rád nő, ha gyengének tapasztal ;
Viszi saját kénye, rohanó dagálya :
160 Mintha szelet fogván megered a gálya.

Ím eleget mondék. Te fogadd tanácsom.
Tartok, nehogy itten Etele meglásson.
Szeretem én őt is : de Budát meg féltem,
Mert messzire látó öreg időt éltem.

165 Ily szóval az agg hős elmene dolgára,
Hagyván Buda lelkét hánykódni magára ;
S hánykódik vala ez, mint habon a csónak,
Forgatván elejét és végít a szónak.

HARMADIK ÉNEK.

A tanács visszája

Még Budaszálláson Etele is múlat,
Ott tartja vigasság és rokon indúlat ;
Buda egyik legszebb palotáját lakja ;
Nem is igen készül haza Etellakra.

5 Veszi hegyes törét, az aranyos metszöt,
Puha rózsafába levelet ír, tetszöt,
Szeretetből írja, szeretetből küldi,
Szerető kívánság gondolata szüli.

Irja Ildikónak, Aladár anyjának,
10 Valamennyi között első asszonyának
Udvára díszével fejedelmi társa
Vígadni siessen, föl Budaszállásra.

Buda neje, Gyöngyvér,¹ is sürgeti jöttét,
Hogy Aladárt lássa, első fi-szülöttét ;
15 Ó maga is sínlí, hogy távol a gyermek,
S messzi van egymástól lobogó szerelmek.

Íme az esztendő tavaszi zöld színben
Újulva köszönt bé, csupa öröm minden ;
Ételének is most esztendeje fordul :
20 Tavaszta megnyílt, szíve-teje csordul.

Örömmáldomásra, írja, hogy evégett
Fölveri hadastul az egész hun népet,
Veri elébb vadra, aztán lakomára :
Hova édes társát szerelemmel várja.

25 Sátora nyitjánál most álla meg épen
S örül Detre vitéz, leli jó kedvében ;
Görbe szikár testét kardon alig vonja ;
Hanem a beszédet ügyes észszel fonja.

Beh jó, kinek (ugymond) szolgál az egészség,
30 Barna piros színben a férfitü épség ;
Ki érzi, jövendő számos fiak atyja :
Jó kedve az ollyat soha el ne hagyja.

De az öregember csak tövis az ágon,
Látja, hogy ő nem kell ezen a világon,
35 Ide-oda zsémbel, zörög mint a haraszt ;
Érzi, hogy oly vendég, kit senkise' maraszt.

Engem is itt únnak — érzem, tova hínak :
Örömet lennék már vendége Odinnak :²
Vada húsát enném, méhsört vele innám,
40 Háza előtt a bajt ifiodva vínám.

De talán engem már itt feled a Norna ;³
Velem egyívásu senki nem él korra ;
Fiaim a harcban, kedves unokáim
Elfogytak előttem, Bendeguz csatáin.

45 Oda vannak mind, mind ; szanaszét hevernek.
Lettem magam újra másodszeri gyermek ;
Mint gyerek a bölcsőn néz csak tehetetlen
Nézem a világot elfolyyni felettem.

Karom agg ; de látni, azt eleget látok :
50 Sokat ami volt már ; keveset ujságot ;
Mert nem is új nékem e világon semmi,
Kire más példát ne tudjak elővenni.

Láttam, hogy a nap, hold, az örök menny sátra
Ma is az, ki tennap, s ama kéklő Mátra :
55 De az ember dolga soha nem állandó,
Keze-műve pusztúl, maga is halandó.

Láttam hiu voltát emberi dolognak,
Hamari felhágtát, hamar estét soknak ;
Királyok elestét, birodalmak vesztét ;
60 Diadallal kezdték, cudarul végezték.

Láttam arany béke zavaros bomlását,
Mialatt még isszuk vala áldomását :
Nosza most, kard-ki-kard ! haj-előre, kopja ! . .
Vértől csurog a nép eskü-tevő jobbja.

65 Igazat én láttam fordulni hamisra,
Drága nemes gyöngyöt éktelen kavicsra ;
Méhsört savanyúvá, örömet is bűvá,
Bátor bizodalmat riadó gyanúvá.

Atyafivér vízzé, sőt epe-méreggé
70 Hogy változik által, ezt látom örökké ;
Ez vagyon áruló, sese-susa szóktól :
Őrizd magadat te a fülbesugóktól.

Mert az ilyen szó bont tömör egyességet,
Vékony repedésbe feszíti az éket,
75 Feszegeti halkán, míg hasad és szétdül :
No tehát őrizkedj' afféle beszédül.

Budának is én ezt mondom vala szinte,
Mert nálad idősebb, nem is oly öszinte :
Koros ember gyengül, rebeg az mindentül,
80 Egy kicsi szellőre talpig összerendül.

Mert fél az erőstől titkosan a gyenge,
Maga gyarlóságát teszi mindég szembe ;
Gondja vadul víraszt a derekabb társon ;
Ki ártani tudna, nem hiszi, ne ártson.

85 Dicsérnek előtte : neki már az is seb ;
Azt méri titokban, mennyivel ő kisebb ;
Csak azon fojtódik, csak azon evődik :
Híred szele, füstjét leveri a földig.

Nem sejtéd-e már is Buda elváltoztát
90 Mióta királyul fényét vele osztád ?
Szeme rézsut pillog ; húzza magát vissza
Még a vidám bort is hallgatagon issza.

Neved árnyékát ő azelőtt is félte :
Buda jó bátyádnak bús gondra nővel te,
95 Gyermekkorod óta, hogy az első haddal
Szájára vön a nép, szárnyára vön a dal.

Bokros csemetéjét fájlalta nevednek,
Hogy örege, ifja sűrűn emlegetnek,
Sokan emlegetnek, szeretve szeretnek ;
100 Szeme-fénye lől már az egész nemzetnek.

Szeme-fénye másnak, az övében szálla,
Lettél, akaratlan, szomorú vaksága :
Szárnyát maga fosztá, erejét megosztá,
Féltiben a félöst tette nagyobb rosszá.

105 Ki méri egyenlőn, omló vizek árját ?
Pécére ki szabja levegő határát ?
Fényt hova és meddig a nap is árasszon ? —
Az menjen, uralmot, birodalmat osszon !

Nem is a szeretet, atyafi szent hűség —
110 Szülte csupán tettét puha kislelkűség :
Ha nem teszi is fél, ha teszi is bánja :
Ujját lemetélvén, most visszakívánja.

Ha még csak az ujját : azt kicsibe venné,
Lettet azonban már ki tehet létlenné ? —
115 Ezért szive búval, teli sok gyanúval,
Mint nyárfa rezeget, bár szellőcske se' fúvall.

Tudom szeretetben hozzá te vagy édes ;
Nagy lelked a húnok közt példabeszédés ;
Szavad is már eskü : hát még hited oztán !
120 Nem változik elméd Buda elváltoztán.

De soká dörzsölve asszu fa is gyúlad ;
Hamarább ennél az emberi indúlat ;
Kivált ha örökké ; »Buda így, úgy . . .« hallod :
Isten maga volnái, mégis megsokallod.

- 125 Lám mondom azért, hogy sziszegő kigyótól,
Tarts, mondom, örökké a fülbesugótól ;
Buda szavát hordja, maga is megtoldja :
Mit összekötétek, sima kézzel oldja.

- Akarsz Buda hőssel meglenni királyul,
130 Ezt adom a szóhoz, szavaim zártául :
Nem fér soha vele az egész Etele ;
A mi valál eddig, légy ezután fele.

- A mi dicső és jó, azt közösen osszad,
Egyedül te inkább elbirod a rosszat ;
133 Így vele tán megférsz urasága székén,
Bár senyved a nagy szív a türelem fékén. —

- Szóla ; de bölcs ésszel Detre bolondul járt ;
Etele arcától megszőnyede mindjárt :
Szeme a villámot kegyetlenül ontja,
140 Maga fojtott szóval fenyegetve mondja :

Nem tudom, Odinnak asztalához ül-e,
Kit felakasztottak magas ösztörűre,
Sátorom elébe, törvény szava nélkül,
Ronda repesőknek útálatos étkül.

- 145 Hanem azt az egyet mondom, öreg, néked :
Úgy verd ezután is közibünk az éket,
Palotám küszöbjén ugy lássalak itten :
Hogy szörnyű halált halsz. Meglesz, bizony Isten.

- Össze az agg ember rogya két térdére,
150 Kegyelmet urától szava miatt kére,
Csókolta ruháját, bő köntöse alját,
Könnyel potyogtatta bársonyos aszalyját.

Hogy ő nem akarta, nem is úgy gondolta,
Szót nyelvire a szó hebehurgyán tolt ;
165 Öreg ember csácsog, hamar ad tanácsot,
S ha beszédnek indul, nem tudja, mi már sok.

Hogy Bendeguz és Rof élő tanu benne —
Azaz, élve mindjárt bizonytságot tenne :
Volt-e hunok iránt ő valaha rosszal,
160 Tettben avagy szóban valamely gonosszal.

Ily mentség ajakán rebegett a vénnek.
Megesett nagy lelke bátor Etelének,
Haragja lohadton meglöhada, s fenkölt
Szive nem tűrhette az alant fetrengőt.

165 Állj fel, öreg — mondta, lábára segítvén —
Megvertelek, ugy-e, fene szókkal élvén ?
Nem bántalak immár. Eredj tova bátran :
Nincs tiltva előtted ezután se' sátram.

Buda vérem felől amit eléhoztál,
170 Abba' lehet jó is : nyűgös az ily osztály ;
De, ha magát győzvé az erősebb enged . . .
Mondom, öreg, nincs mért úgy féltetni minket.

Ezzel ereszté el a szászt nagy Etele.
Eszébe jutott most Ildikó levele,
175 Köti hún-kötéssel⁵ cifra selyem tokját,
Maga és az asszony tudja csupán bogját.

Köti óhajzással. — Detre pedig mégyen,
Sárga fakó színét tüze a szégyen :
Gőgös Etel, jó, jó ! Ha nehezen, mégis —
180 Dörmögte magában : lám, bent van az ék is!

NEGYPEDIK ÉNEK.

A vadászat.

Parancsol a húnok ifiabb királya,
Kard az egész földet véresen bejárja
Fegyverviselő nép mindenki felüljön,
Buda szállására, hadi szerbe gyűljön.

5 S indul az ádáz kard, mintha tüzes villám ;
Karikáit a hír hányja, mikép hullám ;
Adja tovább a jelt, ki belátja távol :
Viszi lovas ember, az is lóhalálból.

Mint rengetegen fut zaja robbanásnak,
10 Veti tovább erdő, bérc, öböl egymásnak,
Itt elhal, odább még csak azután gerjed :
Tanyára tanyáról a hír szava terjed.

Egy nap elég, kettő — de bizonynal három,
Hogy kint legyen a kard a messze határon ;
15 Körül a szomszédság valamennyi reszket :
Vajh, kire a szörnyűk mostan fegyverkeztek !

Ámde húnok földjén meleg öröm pezsdül,
Felzajlik az élet, mely pang vala restül ;
Mint reggeli hús víz tunya álmos arca :
20 Oly léleküdítő e káltás : harcra !

Ott régi kaland jut eszibe a vénnek,
Melyet maga is már feledett s az ének ;
Holt sebhely is érez idő változásán ;
Emlékezet újul hadi hír hallásán.

25 Ott férfi nyugodtan lát hadi készséghez,
Szól komolyan, ritkán, annál többet végez,
Paripát fényessé, fegyverit élessé,
Teszi sok szerszámát nagy rettenetessé.

De a fiatalság, mely harcra szokatlan,
30 Békés Buda évin nőtt fel tanulatlan,
Mint büszke csikó-mén, ha ereszti jászol,
Tör, ront, szalad, ugrál, ide-oda gázol.

Otthon a fehérszínű sem dolga-felejtő,
Sűrög a kezében tarka színű fejtő,
35 Hímzi ura szúrját, szép tiszta ruháit ;
Titkon eped, könnyez, férje után áhit.

Még a gyermek is mind háborukat majmol,
Nádparipán nyíllal, kelevézzel bajmol,
Kard, paizs a játék ; vele alszik, ébred ; —
40 Így felabajgatta Étele a népet.

S már Budaszállásán gyűl a sereg össze,
Körül a sík pusztát lepi sűrűn, messze ;
Annyi hegyes sátor terem a friss zöldben,
Mennyi vakond-túrás nincs puha mezőben.

45 Kin hogy Buda bajnok körül eltekintett,
Meddig szeme látta, be se' látta mindet :
Jobbra fejét s balra komolyan hintálván,
Mond az öreg szásznak, vele együtt állván :

Én nem tudom, e nép mire gyűl mostanság,
50 Avvagy mire véljem Étele parancsát :
Tudtomra körösleg vagyon áldott béke,
Nincsen is a húnnak sehol ellensége.

Másképp se javallom, igazat megvallván,
Mert enyim a pálca, most, béke uralmán,
55 Népemet a nyájtól zaklatja hiába,
Élegíti harcát békém poharába.

De micsoda harc ez, mely vakon így lázad ?
Gondolom, ez játék ; afféle vadászat ;
Mint öreg embertől hallani még helyvel,
60 Hogy apáink néha éltek ilyen csellel.

Hanem attól tartok, ő teszi, ő bánja :
Máskor a had nem gyúl, ha megint kívánja,
Akkor se', ha fegyver igazán kell majdan ;
Így Étele csúfra maga marad bajban.

65 Erre az ősz Detre : No no ! — halkan inti,
Tudja öcséd mit tesz ; hogy kedve szerinti
A népnek ez ujság ; s gyülekeztvén hadra,
Örömestebb fordul lakomára, vadra.

Nem csoda, e játék ha neked nem tetsző,
70 Meglásd, mire vége, milyen ember lessz ő ;
És te magad kérde : »Buda király hol van ?
Csak üres árnyékát taposom a porban.«

Ily szócsere lőn ott. Hanem Ételének
Mí gondja ezekre s valamit beszélnek ;
75 Ó kora hajnaltól paripán ül estig,
Ó legelőször kél, legutolszor fekszik.

Hadait fárasztja, töri a mezőben,
Déli napon úgy, mint viharos időben,
Ő maga legtöbbet ázik, alél, fárad,
80 Hosszú sovány böjtben szomju inye szárad.

Rendeli a népet zászlókba nemenkint,
Külön ismét osztja, szedi fegyverenkint ;
Hét nemet így állat, régi szokást nézve,
Mind a hetet oztán szeli több uj részre.

85 Sereg ott seregből csapatonkint válik,
Dárdavetőt, fjaszt külön egybeállit,
Lovagot külön csap kaszás szekerektől,
Vár-bakoló eszközt másféle szerektől.

Kürtszóval egész nap gyors rendre kapatja :
90 Kiki szabott helyét mint nyíl odahagyja,
S vissza megint fusson egy bizonyos jélre ;
Zavaros bomlásból rend legyen egyszerre.

Kürtölteti : »nemre !« akkor a nép oszlik,
Hét nagy egész törzsbe, neme szerint, foszlik ;
95 Kürtölteti : »hadra !« — ekkor az egyféle
Fegyver külön indul maga tett helyére.

Mint olaj a víztől, bár összevegyítnék,
Elvál, maga társát felkeresi mindég :
Úgy Etele is bármint seregét zavarja,
100 Helyre legottan gyúl, mihelyest akarja.

S mint elegendes kártyát csuda szemfényvesztő
Más rendbe varázsol, ha lecsap a vessző :
Etele azonkép hadai forgását,
Keze intésével intézi varázsát.

105 Néha ugyan történt, hogy — mint anya végett
Egyedül két nyáj közt kicsi bárány béget, —
valaki nem lelte, hol az ő állása :
Jaj neki, hogy útban Etele meglássa !

Van úgy, az egész nép, mint vert had, elomlik,
110 Száguldva mezőben szanaszét iramlik :
De, mikép nagy foltja sereges madárnak,
Mind sorba verődnek, mielőtt leszállnak.

Van, hogy egész tábor kapu módra fordul,
Minden csapat éllel meredez a sorbul ;
115 Mint gyermeki játék — csürcsavarintóban,
Sarkon forog egy vég, más szilaj ugróban.

S valamint jó béres kezében az ostor :
Megkanyarul hosszan néha egész had-sor,
Közepin hurkot vet, gyors vége kipattan :
120 Megérzi bizonynal, kire majd ez csattan.

Igy a király napról sergét töri napra ;
Néha meg álmából éjjel veri talpra,
Esteli éhomra falatozván máskor,
Megriad a kürtszó, első harapáskor.

- 125 De, ha nehéz munkán sanyarta eléggé,
Hagy pihenőt közben ; becsüli vendéggé
Bő hússal üdíti, jókedvü itallal ;
Ki gondol ilyenkor testi viadallal !

- 130 Sok legelő nyáját terelik a pusztán ;
Ha levágnak egyet, jó második oztán ;
Így rendre gulyáit a nagy sereg éli,
Ura gazdagságát jóllakva dicséri.

- Nem is emlegettek ott egyebet nála,
Etele a húnok igazi királya ;
135 A legutolsó is érzi magát jobbnak :
Etele nagyságán gondolja nagyobbnak.

- Büszkén valamennyi érzi a hún ember :
Hogy, ki vala csepp víz, ő ezután tenger. –
Így Etelét, mondom, sokat emlegették ;
140 Buda király meghalt, tán el is temették.

És bizony akkor már csak Etelén álla,
Maradni a népnek egyedül királya :
De hite nem szellő, s nem nyil, melyet ellő
Jó Buda bátyjához szereteti kellő.

- 145 Azért, mikor a nép immár keze alatt
Betanult eléggé, mint a parancsolat,
Hadait állásban hagyja kívül rendén,
Maga szól Budának, palotába menvén :

- Bátya, ne vedd tőlem e hadi cselt zokon !
150 Titkomat elzárni vala méltó okom ;
Amit adál kardot, néztem, ugyan jó-e ?
Megforgattam, ugyan harcolni való-e ?

Jól vág. De te mostan jövel és szemléljed,
Mutasd a seregek királyi személyed ;
155 Háboru nincs, mondjad, de vadászat s béke :
Teli nemes vaddal a Mátra vidéke.

Szóla, erős kézben melegítve jobbját.
Elméje Budának hányta ezen habját,
Nem tudta, mitévő legyen e dologgal ?
160 Míg Detre kacsintva vágott neki loppal.

Akkor pedig öccsét bízván megölelte,
Szeme könnybe lábadt, repesett a lelke ;
Sátor elé mindjárt vezeték fő ménjét,
Mutatta hadának királyi személyét.

165 Egyszer a had s kétszer Buda szaván forga,
(Öccse, mi jelt adjon, sugván neki sorba') ;
Seregek bomlását szemlélte csodával,
Mellyet maga intéz jeladó jobbjaival.

És nézni tovább még volna talán kedve :
170 Hanem abbahagyta, csúful megijedve,
Mikor, vele szemben, megeresztett kantár-
S hegyezett kopjával, tör vala egy dandár.

Négy lépésre a had, mint szikla, megállott ;
De Buda lelkében gyanu felvillámlott,
175 S megfutna bizonynal, ha Etel nem tartja,
Maga is ott állván, s mosolygván rajta.

Mégsem vala kedve játszani több harcot,
Szégyelte is ezt az iménti kudarcot ;
Fenszóval a béke örömét tudatta,
180 Szájába miképen Etele hős adta.

Hallván pedig a nép hirtelen a békét,
S hajtani hogy meg kell a Mátra vidékét :
Elkezde hadastól ujjongva nevetni,
Etelét ujjongva hosszasan éltetni.

185 Egy szörnyű kiáltás lön az egész tábor,
Még a siket föld is rendült bele távol,
Meghallotta nevét az is új urának
Etele, Etele, Etele királynak.

Ó pedig áldozván lakomát a haddal,
190 Másnap elindítá kora pitymalattal,
Merre felé a Bükk borul és a Mátra —
Hanem e beszédből marad is még hátra.

ÖTÖDIK ÉNEK.

Folytatás.

Ildikó azonban feljöve, mint hajnal,
Rózsa telyes képpel, szőke arany hajjal ;
Jöve napkeletről, hol a hajnal támad ;
Fénye, vidámsága Etele urának.

5 Lány hintaja himbál szelid paripákon,
Maga henyél selymes, dagadó párnákon ;
Mellette a kasban, Aladár ficánkol,
Atyja-felé örvend, szeme, arca lángol.

Két felül a hintón s két sorral utána
10 Léptet az udvarnak száz-száz deli lyánya ;
Földet söpör úszó fátyoluk szegélye,
Arcokat ingerli a lovaglás kéje.

Mint a hadak útja,¹ vegyesen csillaggal :
Szeli az ég boltját gyöngyhímű szalaggal :
15 Ugy lepi átlátszón a földet uszályok,
Közzüle ragyogván csillagszemü lyányok.

De arany és kő is ragyog ottan drága,
Lovakon a szerszám futosó világa ;
Széjjel az árnyékba, fénye lövell tüzként,
20 S vissza, ha nap ránéz, meri nézni büszkén.

Görbe tevék hátul, mint óriás lúdak,
Libegő járással hosszú nyakat nyútnak ;
Kincs vala, kincs-érő, azokon terhelve,
sátornemü, szőnyeg, drága szövet, kelme.

25 · Ezután a szolgák, barna vegyes sorral,
Mint valamely árnyék, húzódtak a porral. —
Kit, ahogy elmondám, sátor alól végre-
Szemlél vala Gyöngyvér, Buda felesége.

Nézte alattomba, sátora szűk nyitján,
30 Álva belül vastag, lefolyó kárpitján ;
Puha kezecskéit összecsapá rajta,
S akaratlan egy szót száján kiszalajta :

Ki hát ez az asszony ? miféle királyné ? . . .
Mintha nem is volna, több nála, királyné !
35 Ő pedig *az* volna, született neméből,
S nem tegnapi pille Buda kegyelméből !

Etele pedig már ölben Aladárját,
S bévitte karöltve maga édes párját ;
Széjjel a lánykákat palotába küldvén,
40 Így monda nejjének, vele szemben ülven :

Beh szép vagy, öröm vagy, én gyönyörűségem !
Bizony, annál is még szebb vagy te ma nékem,
Mikor első ízben palotámba jöttél,
Világ szép asszonya, te az enyim lettél.

45 Akkor is ám kérők hada gyült miattad,
Noha első férjed' sápadva sirattad ;
Vitéz fejedelmek, világi leventék
Kincses ajánlattal szerelmök izenték.

De te, gyermek-özvegy, Szigfrid után sirtál,
50 Másnak szerelemre soha meg se' nyitál ;
Valamint a bimbó vissza ölet zárja,
Ha korán-hév napnak elhagyta sugárja.

Te is úgy maradtál napod kora szüntén,
Hervadva szerelmed hamari eltüntén,
55 Mielőtt még tudtad, igazán tanultad :
Úgy kelle siratnod valamint elmultat.

De mióta lettél édes feleségem,
Minden ölélésre gyönyörűbb vagy nékem,
Mert szép ködös arccal, könnyeborított szemmel —
60 Legszebb pedig a nő piros szerelemme!

Nyílj hát, teljesedjél, én rózsavirágom!
Boríts leveliddel, puha boldogságom!
Szívja soká, szívja szép ajkad ez ajjak!
Kedvem lenne ma, hogy öleden meghaljak.

65 Nem felel az asszony semmit ezen szókra,
Csak tüzes orcáját engedi a csókra,
Félig nyílt szemeit, pici gödrös állát,
Gömbölyű két karját, síma fehér vállát.

Így múlatozának egymás örömében,
70 Valamíg a hév nap dele járt az égen;
Paripáktól ekkor Aladárt behozták:
Szerelemben azt is majd kétfelé oszták.

Fel, magosan, apja dobta kicsiny terhét,
Kacagott a gyermek, s lihegő: »egyszer még!
75 Anyja pedig szemmel kísérte ijedten,
Mégis azért büszkén, hogy fia nem retten.

Majd apja, emeli vén keze' paizsára:
Nőj nagyot — elkezdé — hunok nagy királya:
És — mint fiatal lomb fedi törzsökét el:
80 Híred az enyémet árnyazza sötéttel!

Igy szóla; s az asszony sírta örömkönnyét,
Azután választá ragyogóbb öltönyjét,
Mert ideje volt már Gyöngyvérhez is menni,
Nagyobbik urához² illet beköszönni.

85 Ajándékit elébb küldé bizonyostul:
Három teve terhét, csuda állatostul,
Mint déli homokból hozták vala nem rég
Lágy Perzsia gyapját, hindu szövött selymét.

Így azután mentek Buda hőshöz által,
90 Hol fennlaka díszlik faragott korláttal;
Jó Buda Gyöngyvérrel sietett eléjük,
Gádor előtt várta királyi személyök’.

Hamar a két asszony szeme összevillant,
De csak amíg ember frissen egyet pillant,
95 Hidegen egymásnak azalatt benyelték
Ruháit, alakját, egész teste-lelkét.

Akkor Buda nője messze kitárt karral
Fogadá vendégét nagy csók-zivatarral;
100 *Ilda* is ágyának örvend vala szintén,
Szavainak mézes csemegéjét hintvén.

Majd Aladárt Gyöngyvér kapta megint öltre,
(Bútt emez a csóktól, helyét letörölve ;)
Dicsérte milyen nagy, dicsérte milyen szép ;
Boldog anya — mondá — fiad oly igen szép !

105 Megveri nézéssel szemem, attól félek.
De jer palotámba, mi legyünk testvérek.
Mondván, bevezette. Utánok azonnal
Mene a két férfi, nyájas nyugalommal.

Ekkor Etel, látván Buda nője tettit,
110 Micsoda jószággal szeretik szerettit,
Nagy szíve örömmel teljesedék rája,
S így szóla, előre mosolyogván szája :

Hej, mire gondoltam én eme hadköltést !
Asszonyainknak, lám, szerzek időtöltést,
115 Lengő sátor alatt, hús Mátra berekben,
Valamíg a hév nap nyári tüze rekken.

Nosza hát induljunk hajnali harmattal,
Udvari népestül, az egész nő-haddal,
Lássák a vadászat riadalmas sorját,
120 Ülven lakomával büszke vadak torját.

Tapsolt az örömtül Buda felesége,
Buda sem lelvén szót hamar ellenébe ; —
Lóvalák az udvart nagy bontakozásnak,
Hogy hajnali hússel megeredjen másnap.

- 125 Ott eleven sürgés mindenféle pezsdül,
Göngyölik a sátort rúddal, cövekestül,
Szőnyegetek szednek, drága vagyont, össze,
Térdelik a málhát, ügyesen kötözve.

- Arany-ezüst készség van egész halommal,
130 Lót-fut a vén sáfár : mit tegyen e lommal ?
Poharak, medencék, tálak özön fénye,
Föld-ette királyok lakozó edénye,

- Az asszonyi nép is gondba' fejté főzi,
Kicsiért nagy felleg homlokát redőzi,
135 Sok majd csak az úton jut eszébe reggel,
Marad a szükséges, viszi ami nem kell.

- Bontják szolga-cseléd, a sok teli vermet,
Benne arany köles, buja földben termett ;
Boza italt, *kámot*,³ bort is vele bőven,
140 Dús lakomák lelkét, emelik tömlőben.

Szerszám szanaszéjjel tisztul ragyogóra,
Hintó vala készen, kötni mokány lóra ;
Málha-barom békón ; paripát vakarnak ;
Keze-lába termett az egész udvarnak.

- 145 Egy rakodó vásár egész Budaszállás,
Kinek jut eszébe étel, ital, hálás ?
Fáklya futó fénye éjjel is ott jár még,
S bukdosik egymásba sok fekete árnyék. —

- Másnap, hogy elértek zöld Mátra tövébe,
150 Sátraikat vonták egymás közelébe,
Buda kerek halmon, öccse alább kissé ;
Bő patak a helyet teszi vala frissé.

Lentebb a lapályon, boruló tölgyesben
Nyüzsgött az egész had, mint valamely lesben,
155 Füstbokor itt és ott tapad az erdőre
Mint mikor a hegyek pipálnak esőre.

Még az-nap az útát s éjjel kipihenték ;
Etel pedig osztá a vadászat rendét :
Gyors paripán a völgy zugait bejárta,
160 Vagy nézte magasból, merre dül a Mátra.

S mint aratók pásztát nagy szél gabonában
Hogy' fognak, az áldást terelik sorjában :
Egy darab ott áll még, itt kopasz a tarló,
Hódítja csapánkint az emésztő sarló :

165 Etel is a Mátrát osztja fel akképen,
Hegyre hegyet készül meghajtani szépen,
Nagy rengeteg erdőt nyomni körül haddal,
Ugy bánni el oztán közepütt a vaddal.

Vad el ne osonjon, rendeli az alyban,
170 De vadászni beljebb tilos a karajban ;
Mindenkor az első »Buda király vadja« —
Maga is Budának ezt a fogást hagyja.

Így adva parancsát holnapi reggelre :
Akkor hada bomlott, kiki rendelt helyre ;
175 Maga is bátyjával paripára mozdul,
Solyászni fehérnép velök együtt buzdul.

Megharsan a völgyben hajtók riadása,
Nincs földön, egen sincs, vadnak maradása,
Földön veri gyors nyíl, veri égen sólyom ;
180 Szárnya, sebes lába nehezül, mint ólom.

Amaz örök csendet veszi lárma közre,
Levegő a zajtól egyre szorúl össze ;
Lárma, paizscörgés, ördögi *huuj ! huuj !* szó :
Félelem a vadnak ez idegen uj szó.

185 Ekkor Buda bátyját Etele kínálja,
Első a vadak közt hunok nagy királya,
Ugy Etele oztán, s mind a nemek főbbi ;
Iszonyu öldöklést tesz végre a többi.

Hej, micsoda zsákmány aznap esett halva !
190 Medve, bölény, farkas ; rőt-vad egész halma ;
Láncsákon az erdő halottjait hordják,
Késő öreg éjjel fenn ülik a torját.

Sürög a had népe nagy máglya tüzeknél ;
Nyárson *egész* marhát forgatnak ezeknél ;
195 Busa bölényt, szarvast. Megcsappan a tömlő ;
Zendül rege és dal; édesdeden ömlő.

Buda is sátrában múlatoz Etelével,
Menye,⁵ *Hilda* asszony kínálja kehellyel,
Gyöngyvér pedig szolgál kisebbik-urának,
200 Szava szíve nyájas hunok asszonyának.

Pendül azonközben hegedősök kobza,
Emlékezetül a régi regét hozza,
Hunor, Magyar ósről zeng a dal beszéde,
Kiktől ered a hún és magyar ág népe.

205 Hogy kerekedtek fel öreg Ázsiából,
Isten-csuda által, őseik honából,
Gímvad után szittyá földre mikép jöttek,
Hol magyar és hún nép törzs-atyjai lettek.

Így lobog a jókedv az egész táborbul,
210 Míg rúddal az égnek szekere lefordul ;
Azután a máglyák tüzei lankadnak,
Kevés nesze hallik a pihenő hadnak.

De Hunort a szép dal fölverte kobozán,
Eljő, ivadékát firól-fira hozván ;
215 Léptök után a lomb megsuhan ott és itt ;
Szent a manók éje : fű, fa, virág csitt ! csitt !

HATODIK ÉNEK.

Rege a csodaszarvasról.

Száll a madár, ágrul ágra,
Száll az ének, szájrul szájra ;
Fű kizöldül ó sirhanton,
Bajnok ébred hősi lanton.

- 5 Vadat űzni feljövének
Hős fiai szép *Enéh*nek :
Hunor s Magyar, két dalia,
Két egytestvér, Ménrót fia.

- 10 Ötven-ötven jó leventét
Kiszemeltek, hogy követnék ;
Mint valamely véres hadra,
Fegyverkeztek könnyű vadra.

- Vad előttük vérbe fekszik,
Őz vagy szarvas nem menekszik ;
15 Elejtették már a hímet —
Üldözik a szarvas-gímet.

- Gím után ők egyre törnek
Puszta martján sós tengernek,
Hol a farkas, hol a medve
20 Sohasem járt, eltévedne.

De a párduc, vad oroszlán
Végig üvölt a nagy pusztán,
Sárga tigris ott kölykezik,
Fiát eszi ha éhezik.

25 Száll a madár, száll az ének
Két fiáról szép Enéhnek ;
Zengő madár ágrul ágra,
Zengő ének szájrul szájra.

Már a nap is lemenőben,
30 Tüzet rakott a felhőben ;
Ők a szarvast egyre űzik, —
Alkonyatkor ím eltűnik.

Értek vala éjtszakára
Kur vizének a partjára ;
35 Folyóvíznek partja mellett
Paripájok jól legelhet.

Monda Hunor : itt leszálljunk,
Megitassunk, meg is háljunk ;
Monda Magyar : víradattal
40 Visszatérjünk a csapattal. —

Haj, vitézek! haj, leventék!
Micsoda föld ez a vidék,
Hogy itt a nap száll *keletre*?
Nem, mint máshol, naplementre?

45 Szólt egy bajnok : én úgy nézem,
Hogy lement az déli részen.
Szólt egy másik : nem gondolnám :
Ott vöröslik éjszak ormán.

Folyamparton ők leszálltak,
50 Megitattak, meg is háltak,
Hogy majd reggel, víradattal
Hazatérnek a csapattal.

Szellő támad hús hajnalra,
Bíborodik az ég alja ;
55 Hát a szarvas nagy-merészen
Ott szökdécsel, túl a vízen.

Száll a madár, száll az ének
Két fiáról szép Enéhnek ;
Zengő madár ágrul ágra,
60 Zengő ének szájrul szájra.

Nosza rajta, gyors legények!
Érjük utól azt a gímet.
És — akarva, akaratlan —
Úzik ismét szakadatlan.

65 Kur folyót ők átalúszták,
Még vadabbak ott a puszták,
Ember ottan egy fűszálat,
Egy csöpp vizet nem találhat.

A föld háta fölomolván,
70 Szíksót izzad csupasz ormán,
Forrás vize nem iható,
Kénköves búzt lehel a tó.

Forrás keble olajt buzog ;
Itt is, ott is égnek azok,
75 Mint sok őrtűz setét éjjel
Lobban a láng szerteszéjjel.

Minden este bánva bánják,
Hogy e vadat mér' kívánják
Mért is úzik egyre, nyomba,
80 Tévelyítő bús vadonba.

Mégis, mégis, ha' reggel lett,
A gímszarvast úzni kellett,
Mint töviset szél játéka,
Mint madarat az árnyéka.

85 Száll a madár, száll az ének
Két fiáról szép Enéhnek ;
Zengő madár ágrul ágra,
Zengő ének szájrul szájra.

Vadont s a *Dont* ők felverik
90 A Meóti kis tengerig ;
Süppedékes mély tavaknak
Szigetére ők behatnak.

Ott a szarvas, mint a pára
— Köd előtte, köd utána —
95 Míg az ember széjjelnézne :
Szemök elől elenyésze.

Hóha! hóha! hol van a vad?
Egy kiáltja : ihon szalad!
Más kiáltja : itt van, itten!
100 A harmadik : sehol sincsen!

Minden zugot megüldöznek,
Minden bokrot átaldöfnek ;
Gyík ha rezzen, fajd ha rebben :
De a gímvad nincs ezekben.

105 Szóla Magyar : hej! ki tudja
Merre van a hazánk útja?
Kerek az ég mindenfelé —
Anyám, anyám, meghalsz belé!

Szóla Hunor : itt maradjunk!
110 Tanyát verjünk ; itthon vagyunk ;
Selyem a fű, édes a víz,
Fa-odúból csöpög a méz,

Kék folyam ad fényes halat,
Vörhenyő vad ízes falat,
115 Feszes az íj, sebes a nyíl,
Harckalandon zsákmány a díj.

Száll a madár, száll az ének
Két fiáról szép Enéhnek ;
Zengő madár ágrul ágra,
120 Zengő ének szájrul szájra.

Hogy elúntak otthon úlni,
Halat csalni, őzet úzni :
Új kalandra, szebb csatára
Éreszkedtek a pusztára.

125 Pusztá földön, sík fenyéren
Zene hallik sötét éjen,
Zene, síp, dob, mély vadonban,
Mint ha égből, mint álomban.

130 Tündér lányok ottan laknak,
Táncot ropnak, úgy mulatnak.
Szöve ködből sátoruk van :
Ugy mulatnak sátorukban.

135 Férfi egy sincs közelébe' ;
De a földi lányok szépe
Lányai *Belárnak*, *Dúlnak*,
Tündérséget ott tanulnak.

140 Dúl királyé, legszebb, kettő ;
Ágg Belaré tizenkettő ;
Összesen mind : száz meg kettő
A tündérré válni kezdő.

Kemény próba : férfit ölni,
Kilenc ifjat megbüvölni,
Szerelemre csalogatni,
Szerelemtől szűz maradni.

145 Így tanulnak tündérséget,
Szívszakasztó mesterséget ;
Minden éjjel számot adnak,
S minden éjjel úgy vigadnak.

150 Száll a madár, száll az ének
Két fiáról szép Enéhnek ;
Zengő madár ágrul ágra,
Zengő ének szájrul szájra.

Monda Magyar: ez a síphang,
Bánya, hennem végig csikland;
Monda Hunor: vérem hatja
Szűzök anyja-fordulása.

Haj visétek! haj élbe!
Kéki egyet az élbe!
Vigyétek haza aranyunkat,
Fűje felsét a nyomunkat.

Szörnyűbe látat vedret,
Kantartarad megeresztet;
A leányok henn, a köibe
Mind a körbe, sok az élbe.

Fogy sikkolás erre támad,
Fűben fűlyel a leányok;
Élél körbe, hatul körbe,
Mindenkép jut fűje körbe.

Fűdőlgyárogat ~~ott~~ ott állnak,
Stáriumok fűde, alpapítottak;
E a többi kova legyen?
Földbe bujjon? elcsúlyogjon?

Abbut immár nincsen semmi:
Kézi macorát tüdőre lenni;
Vágnak a ló, a puszta
Magy uszój halgat vésze.

Száll a madár, száll az ének,
Kéi fűrel szép ~~szörnyű~~ énekek;
Langó macor ágrel ágra,
Langó ének szájra szájra.

~~Fűje sikkol a síphang,
Bánya, hennem végig csikland;
Monda Hunor: vérem hatja
Szűzök anyja-fordulása.~~

Fű leány, a legerobbak,
Hunor, Magyar nője ledek,
A leányok, igen szának,
Magyortokat mind a paron.

~~Fűdőlgyárogat ott állnak,
Stáriumok fűde, alpapítottak;
E a többi kova legyen?
Földbe bujjon? elcsúlyogjon?~~

Fű sikkol, édes henn,
Nátonus, tön szép, sikkol,
Abbut aldott nyugtatomá:
Élve egyet, mi élket vonsa.

Tiar sikkol kőre mauxa,
Fű leány is szörnyű;
Fűleány körbe ifju ágat,
Magyuk helyett fűje sikkol virdgot.

Haj fűből kezen-kézem,
Kéi uszóra késser-kézem,
Fűje tön mind egy-egy nemnek;
Kármolok ágra eret mernek.

Hunor ága henn fűje nemnek,
Magyare, a magyar nemnek;
Kármolok tön nemnek;
A kármolok henn is fűje.

Fűje földet elcsúlyok,
Fűje királynak dús, örökjék;
Fűje sikkol, hűgök parja;
Fűje sikkol, hűgök parja.

K. Sz. 52.
+ 133
180.

Hang után ők, szembe széllel,
Fény után ők, földve éjjel,
155 Mennek óvást, mennek árnyon ;
Ki lepét fog, lopva járjon.

Monda Magyar : ez a síp-hang,
Bátya, bennem végig csikland ;
Monda Hunor : vérem' hatja,
160 Szűzek árnya-fordulatja.

Haj vitézek! haj elébe!
Kiki egyet az ölébe!
Vigyük haza asszonyunkat ;
Fújja felszél a nyomunkat.

165 Sarkantyúba lovat vesznek,
Kantárszárat megeresztnek ;
A leányság bent, a körbe' —
Mind a körbe', sok az ölbe'.

Nagy sikoltás erre támad,
170 Futna széjjel a leányhad ;
Elől tűzbe, hátul vízbe,
Mindenkép jut férfi kézbe.

Tündér lyányok ott eltűntek,
Szárnyok lévén elrepültek ;
175 De a többi hova legyen?
Földbe bújjon? elsülyedjen?

Abbul immár nincsen semmi :
Szűzi daccal tündér lenni ;
Vágtat a ló, és a pusztán
180 Nagy üres éj hallgat oztán.

Száll a madár, száll az ének
Két fiáról szép Enéhnek.
Zengő madár ágrul ágra,
Zengő ének szájrul szájra.

185 Dúl leányi, a legszebbek,
Hunor, Magyar nője lettek :
S a leventék, épen százan,
Megoszták mind a százon.

Büszke lyányok ott idővel
190 Megbékéltek asszony-fővel ;
Haza többé nem készültek :
Engesztelni fiat szültek.

Tó szigetje édes honná,
Sátoruk lőn szép otthonná,
195 Ágyok áldott nyugalommá :
Nincs egyéb, mi őket vonná.

Fiat szültek hősi nemre,
Szép leányt is szerelemre ;
Dali törzsnek ifju ágot,
200 Maguk helyett szűz virágot.

Hős fiakból ketten-ketten,
Két vezéré kétszer-ketten,
Feje lőn mind egy-egy nemnek
Száznyolc ágra ezek mennek.

205 Hunor ága hún fajt nemzett,
Magyaré a magyar nemzet ;
Szaporaság lőn temérdek :
A szigetben nem is férték.

Szittyá földet előzönlék,
210 Dúl királynak dús örökjét ; —
És azóta, hősök párja!
Híretek száll szájrul szájra.

HETEDIK ÉNEK.

A követség.

követje azonban keleti császárnak
Lón tiszteletére Etele királynak ;
Ura üdvözlését gyors paripán hozta,
Társaival útján Etelét nyomozta.

Föl, Mátra hegyébe, kalauzzal jöttek,
Csergét,¹ különállót, a völgyben ütöttek ;
Azután, Budáról se hallva, se kérdeve,
Indultak Etelnek a tiszteletére.

Fényes ajándékot hoztak vala bőven,
10 Fegyvert is, aranyban gazdagot és kőben,
Pénzt is egész terhet ; rajta van az érték
Ahogy az erszénnyel fontszámra kimérték.

Sátorba nyitottak, engedelem nyervén ;
Szólt az előljáró maga ékes nyelvén ;
15 Etele a szókat érti vala folyvást ;
De azért kívánta, magyarázza tolmács.

Én uram, a császár — amaz így beszéle —
Küldi ajándékát s üzenetit véle :
Izeni hűségét, tiszta barátságát,
20 Hívja szövetségre a hunok országát.

Messzefutó hírét hallotta nevednek,
S hogy ura volnál már az egész nemzetnek ;
Örömét e dolgon, meghagyta, jelentsék
Szolgái előtted, kívánva szerencsét.

25 Nem akar ő, mondja, veled élni hadban,
Akar ő szomszédi kegyes indulatban ;
Vásárt Duna mentén városaiban nyit,
Valahány tenéked tetsző leszen, annyit.

Rokoni jóvoltát máskép is ajánlja,
30 Testvére gyanánt lesz a hunok királya ;
Ajándékban is ő lel gyakori módot ;
Vagy ha talán kérnél esztendei zsoldot —

Adaiát megadná, (szavait cseréli,
Átszúrván Étele szemének az éli ;)
35 Fegyvert birodalma részére ha fognál,
Hírben, nyereségben tőle gyarapodnál.

Hallá közelebbről hadad összes költét,
Mellyel a szomszédok füleit megtöltéd ;
Nem tudja, ki ellen nagy sereged készül ;
40 De követtségünkben, halld, mit izen részül :

Ország a tiédde megy amott hosszába',
Jobbkézre melyet hágy a lefutó Száva :
Népe, az illírség, s ki lakik az helyen,
Felzendült uram és az ő urok ellen.

45 Császár letapodná fejöket egy topban,
De hada másutt kell, mindenfele jobban ;
S gondjai hit dolgán éj-nap betegednek,
Máglyára menendő van annyi eretnek.

Ha hát — ez uramnak üzeneti hozzád —
50 Kész engedelemre pártosait hoznád :
Ebből te is, ő is, vonnál nyereséget ;
M megbízva mi jöttünk ezen alku végett. —

Követek szavát így Étele megérté ;
Buda királynál ha voltak-e már? kérdé ;
55 S miután a szólnok választ ada *nemmel*,
Így feddi, keményen összekapott szemmel :

Tudnia császárnak illő, s követének,
Valamíg a húnok fejedelmi élnek ;
Senkise' hallá még Buda király holtát,
60 Legfelyül intézi hunok összes dolgát.

No tehát őhozzá mentek ezen nyomban,
Ajándékkal is őt kériitek azonban ;
Magam is ott lések, ami engem illet,
Társa levén, hí kard az oldala mellett.

65 Erre lehajolván a követek mélyen,
Szabad-e, az első kéri, hogy beszéljen?
S miután a király engedte, joházva :²
Csendesen így szólott halkal magyarázva :

Buda királlyal — mond — ebbe' közünk semmi.
70 Császár Eteléhez parancsola menni.
Célt sehol, úgy mondá, ha nála nem érünk ;
Vele nem férkeztvén, inkább hazatérünk.

Ki fogóznék, úgymond, töveszakadt ághoz?
Omló hegyi kőhöz, kövi gyér indákhoz? —
75 Buda már volt, ami. Etele a *vélszema*.
Bocsáss meg, uram, hogy kimondtam egészen.

Etele az ily szót látszik vala unni,
Mégis szíve szerént nem bírt haragunni ;
Ellenes indulat percenetig vívja ;
80 Jőjenek — így végzé — mikor ismét hívja. —

Maga pedig menvén Buda hőshöz által,
Jöttire a bátyja megfordula háttal,
S hogy szólani kezdé, akkor is az görbén
A semmibe nézett, és monda kitörvén :

85 De minek futsz hozzám, dicsekedni ezzel?
Gógös Etel, látom, mily célra törekszel!
Követek dolgában mit tudok én tenni! . . .
Nem vagyok én társad, nem vagyok én semmi.

Oh! bár e világon élve ne is járnék,
90 Látni magam' fogytát, mint reggeli árnyék ;
Hadd nyelne be mindent, nosza csak hadd falna,
Kinek egy hörpentés a világ hatalma!

Itt nézem, aléltan, türelemmel, békén ;
S kérдем följjedve : én vagyok-e még én?
95 Ha! vagy az a *más* ült helyibe az *énnek*?
Lettem örökömben hazajáró lélek?

De azért se! mondom. Én mondom : azért se!
Olyat riadok, hogy mindenki megértse :
Jogomat kívánom, eskü szerént. Vagy — vagy!...
100 Máskép szakad a húr : ami valál, az vagy.

Felforra Etelnek hirtelen a vére,
Zúgó patakokban ömlött a fejére ;
Mint malom örvényzett két füle, — s az ajka
Reszket vala kissé, meg a szó is rajta :

105 Észeveszett, hallgass ; vízeszü, oktalan,
Gyáva, gyanús lelkű, pulya, boldogtalan!
Mintha nekem járnai volna okom görbén,
Ha kaján elmével hitemet megtörném!

Mi vagy te? ... aszott fű pelyhe az út mellett,
110 Gyöngé akaratom neki a lehellett!...
Akarom : volt, nincs ... majd! — Ezzel mene gyorsan,
Mint mikor az égnek villámtüze harsan.

Követeket mingyár' küldi Etellakra,
Ott udvara lévén, fejedelmi lakja ;
115 Küldi kalauzának gyors ménü futárját ;
Jó gondviselésben, alkura, ott várják.

Maga bús felhőkint hömpölyög és zordon ;
Köde haragjának esik az-nap folyton,
Estefelé tisztul. Kezd szállni magába,
120 Reggel mene önként Buda sátorába :

Bátya! tüzes voltam, mert marcona voltál,
Rettenetes váddal iszonyún vádoltál :
Jöttem kezet adni s kérni, felelésre,
Hanem a beszédem halljad előbb végre.

- 125 Igazságtalanúl engem ítélsz abban,
Hogy irántad volnék ravasz indulatban!
Követek hibáját magam is feddettem, —
Ők még se' akarván, én ide siettem.

- Császár, igaz, őket hozzád nem utalta,
130 Egyenest énhozzám jőni parancsolta :
Tán mivel én a had folyamát intézem ; —
Akárhogy akármint : benne semmi részem.

- Ajándékot is ők valamennyit hoztak,
Én kétfele raktam jó-eleve aztat,
135 Sátromban azóta felezetten áll az :
Én voltam az osztó : te jövel és válassz.

- Vagy te felezd újból, s nekem add válaszra.³
De nem ennyi, testvér, e követség haszna,
Nem arany és a kő, mely becsesebb annál :
140 Drágább e szövetség kőnél meg aranynál.

Kincs van elég, vagy lesz mindenkor a hadban,
Hanem ily szerződés ára-megadhatlan :
Omló birodalmat jobb védeni néppel,
Hogysem erőfogytig hadakozni éppel.

- 145 Ki rám szorul egyszer, az köteles szolgálom,
Kényemre azontul fordítok a dolgán ;
Ki az én erőmön szokta meg a járását,
Nem tud maga lábán, elesik mindjárását.

- Vádolsz, hatalomra vagyok igen kapzsi!
150 Ugy van, de az ok nem köznép hiu tapsi :
Akarom, terjedjen húnok birodalma,
Gyökereit más földre bocsássa hatalma.

Hatalom, mint a víz, vagy apad, vagy árad,
Soha középszerben tespedve nem állhat ;
155 Ország, ha erőtlen növekedni, már fogy —
Nyakadba is omlik, támasszad akárhogy.

Császár dolgait én, kémek után, hallom :
Azért követekkel szerződni javallom ;
Teszem is . . . de, bátya, *ne* az ellenedre !
160 Testvér, addsa kezéd' józan feleletre !

Hiszen, ha egyéb nem, a nyereség volna :
Szorítom a császárt éventi adóra,
Meg, hogy az ifjú nép törődik a hadnak,
Zsákmánnyal is onnan kiki gazdagodnak.

165 No hát, az okos szón engedve tanácsod,
Akaratom légyen a *te* megbízásod ;
Ne mondja, ki látja : vér dacol a vérnek :
Etele és Buda együve nem férnek.

Így szóla, erővel, de azér' nyugottan.
170 Buda kezét nyujtá hallgatva legottan,
Nem, mintha szavának értené a mélyét,
De mert maga fölött érezte személyét.

Azt látja, hogy öccse kínálja felesnek,
Hasznot is a harcból, gondolja, keresnek ;
175 Tennap, igaz, bántá : de hiszen megkérte :
Könnyebb hagynia, mint haragunni érte.

Valaki már azt is meghozta fülébe,
Öccse hogyan mordult követek elébe.
Így, lassan, melegebb bizalomra zsendül,
180 Valamint a holt szén gerjed eleventül.

Akkor Etel, bátyját fogva erős kézen,
Kereste szemét, hogy az övébe nézzen ;
Buda nyílt tükrébe odanéz e szemnek :
S immár az Etele sátra felé mennek.

185 Kiket amint Gyöngyvér sátor alól ketten⁴
Megláta kijőni nyájas szeretetben,
Szép nagy barna szemét váltotta nagyobbra
S áll vala, mint bálvány tovanéző szobra.

Buda is megfordult, hogy visszatekintsen,
190 És monda nejének : Jöszte velünk, kincsem ;
Tegnap se' valál tán jó Hilda öcsédnél,⁵
Rest asszony! pedig, ím, hármat alig lépnél.

Reszketsz, tudom azt is, gyermek Aladárért,
Volna fiunk olyan, te nem adnád árért,
195 Arany-ezüstér' nem, az egész világért :
De hiába esdünk ilyen boldogságért.

Jer hát, Aladárval magadat müllassad,
Ilda unalmát is mindennap oszlassad ;
Hiszen akár együtt volnál vele mindég :
200 Te vagy a gazd'asszony, ő szeretett vendég.

Indult a királyné Buda e szavára,
Menet mosolyogván kisebbik-urára, —
Bár esze megáll, oly csoda történt e nap :
Mert elpanaszolta Buda néki tennap.

205 Hanem Ilda semmit nem tud vala ebben,
Csak, hogy urát tegnap látta nehéz kedvben.
Most, fia képéhez piros ábrázatját
Lehajtva, mutatta messziről az atyját.

Mint rózsabokorbúl riad a madárka,
210 Szép anyja öléről fut, fut Aladárka ;
A bokor ott guggol, keble marad tárván,
Kisded szökevényét hű fészkiire várván.

S mint fürjike apró lábait a fűben,
Szaporázza léptét a fiu sűrűbben,
215 Egyenest apjának szalad a szép gyermek,
Gondolja, no mindgyárt az ölében termek.

De mikép pillangót lebegő csuklyával,
Ugrik elő Gyöngyvér lepni le csókjával,
Sejti az a csejt már és félre csapódik,
220 Lába tekervényes szaladásra oldik.

Ángya pedig úzi hő gerjedelemben,
Csókszomja kidúl a nagy fekete szemben ;
Ilda kacag tulról könnye szakadtáig,
S fájó nevetésben elfárad odaig.

225 Mire odaért, már biztos menedékből
Mosolyog a gyermek, az atyja öléből ;
Nénje-felé, oldalt, ravaszul mosolygott ;
Gyöngyvér komoly arccal rösteli a dolgot.

Szállsz le hamar onnan! — Ilda fiát feddi —
230 Rossz gyerek! illő ez? ilyet cselekedni?
Megköveted mingyár' szerető nénédet! . . .
Fogadá a gyermek könnyen a beszédet.

Célját hogy elérte, nem bánja továbbá,
Hagyja magát tenni béketűrő bábbá,
235 Engedi Gyöngyvérnek oda minden részen
Borítani csókkal — hazavinni kézen.

Otthon egész estig gyönyörűn mulattak,
Ez nap öröme nagy lakozást laktak
Egyben ama két hős, meg a felesége ; —
240 Buda és Étel közt így lett meg a béke.

NYOLCADIK ÉNEK.

Etele álmot lát.

Szóla pohár közben Etele Budának :
Két nap pihenő volt a Mátra vadának,
Reggel ahoz lássunk, mert az idő kedvez,
Kell annak utána hadi készülethez.

- 5 Vissza Etellakról, alkudozás végett,
Én ide fordítom majd a követséget,
Folyamát hogy lássad, és hogy mire végzem.
Mindennap előtted elmondom egészen.

- Azalatt a bércek rengetegit másszuk,
10 Szaporán a hús, völgy mögeit vadásszuk ;
Erre idő két hét telik, avagy három,
Nem ahogy akartam, nem az egész nyáron.

- Jó lesz ; hanem igyál! én is iszom — monda
Buda könnyű szívvél — ez a holnap gondja ;
15 Húgom, feleségem, nosza még egy cseppet!
Soha én két asszonyt, sohse' láttam szebbet!

- Mosolyogj rám, puszták két arany almája!
Óreg embernek is a melle kívánja . . .
De öcsém, ez a bor, veszed észre? jobbúl :
20 Mintha tejet innám ; kicsi nem árt abbul.

Igy Buda gondoktól üresíti keblét,
Emeli két kézzel nagy billikom öblét,
Nem teszi le, hanem tartja körülfogván,
Hol erre, hol arra mindig mosolyogván.

25 Hilda pedig s Gyöngyvér *neki* nem felelek ;
Simítják kezeit nagyságos Etelemek,
Hogy a vadászatban részt vegyenek ők is,
Sólyom madarakkal az udvari nők is.

Ezek egy asztalhoz ültek vala össze,
30 Buda az asztalfőn, mellette az öccse,
Alul a két asszony. Hanem egész sor van
Ily kicsi asztalból körül a sátorban.

Öltözve fehérben mind a hunok főbbi
Ott isznak : a táltos, gyula, és a többi ;
35 Detre is ott vígad — négyen egy asztalnál,
Lélekadó bornál, szívemelő dalnál.

Csak Bulcsu vezér ül hitvány kupa mellett,
Borital ujsága őneki nem kellett :
Apám, nagyapám élt kabala tejével :
40 Burján leviért, mond, azt nem hagyom én el.

Ám hadd igya közrend! — Szömöre rivallja —
Hadd fejje lovát, ki maga is vakarja!
Etele királynál bor van elég, bőven :
Igaz daliás kedv terem a szőlőben!

45 Ritka érc az arany, drága nemes jószág ;
Ritka ital a bor : fejedelmek isszák :
Ételének van sok, bora és aranyja :
Kanca-savó, ej! huj! maradhat ebanyja.

De, hogy az est immár behaladt az éjbe,
50 Etele fölállott, kehely a kezébe :
Iszom a vendégért. Velem iszik minden ;
Akkor lenyugodni kiki haza megyen.

Eleget múltattunk. Holnap haj-előre!
Hajnali hajtáson szükség van erőre.
55 Mondván, kiüríté poharát fenékig ;
Tetszett is, de nem is, ez a példa nékik.

Eloszoltak mégis — Buda legkésőbbben,
Vissza egy-egy szóra fordulva menőben,
Hullatva egyenként ami szivét nyomta :
60 Míg szeliden Gyöngyvér maga után vonta. —

Ébredj deli hajnal, te rózsza-özönlő!
Már lengeti keblét hús reggeli szellő ;
Ébredj puha fészked melegén, pacsirta!
Már tetszik az égen hajnal elő-pirja.

65 Támadj koronás nap! már zeng neked a dal ;
Serkenj hadi kürtszó, költés sereget zajjal!
Fuvalom, hajnal, kürt, pacsirta had és nap
Ébredjetez mind, mind! Etele ím gyorsabb.

Etele; mint harcra, készüle serényen,
70 Előre a munkát szomjazza keményen ;
Nincs dolog önéki, hogy kicsibe venné :
Igy változik a nagy előtte kicsinné.

Most is legelőbb jár : intézi a serget,
Szóltja nevenkint, fedd, zaboláz, sürgét,
75 Tudja nevét minden hadi emberének ;
Az ő szeme a rend, az ő szava lélek.

S már, mint gombolyagé, fejlík a had vége,
Kötöz emberhálót nagy orom tövébe ;
Mérföldeket így a sokaság behurkol :
80 Azalatt nincs egy pissz, paripa sem horkol.

Buda is már fölkelt riadó kürtszóra,
Tennapi kedvéből jó volna ha volna ;
Emberebb a két nő, Ilda meg a másik,
Gúnyolja nyeregből, mily nagyokat ásit.

85 Szép reggel az asszony : pihenést lehellő
Arca szelid hajnal, fris hajnali szellő,
Puha gyenge harmat, gyümölcs üde hamva ;
Szava rigó-ének mélyebb fuvodalma.

Szebb reggel az asszony, paripára szállván,
90 Övezett köntössel, solyma kerek vállán,
Csalogánykint csattog, vágy, öröm áthatja ;
Ügyes ügyetlenség hadi mozdulatja.

De Buda ezt látja, mint a vak a rózsát :
Színére nem örvend, érzi a szúrósát ;
95 Asszonyok ingerlő szava miatt mormog.
Haladnak azonban ; túl, nőnek az ormok.

Akkor Etel hajtó seregének jelt ad,
Jel futja be némán az egész völgy nyitját ;
Körül a kurjongás, valamint tűz, gyúlad ;
100 Sor sor után vígyáz ; itt nem szabadúl vad.

Fel, csapinós lejtőn, gyalog ifjak törnek,
Órt a lovasság áll szélein a körnek ;
Oda fenn jó-téres, fűnőtte lapály van,
Törpe bogyós bokrok itt-ott a lapályban.

105 Halljátok először medve vitézségét,
Hogy múlatta Etel s Buda feleségét.
Nagy medve, bozontos, kétlábú, temérdek,
Kezde alátörni amint közel értek.

Bontja meg a hajtók sűrű elő-sorját,
110 Rázza le nyilvesszőt, valamint pózdorját,
Kelevéz nem járja, ha ütök, nem szédül,
De ökle csapásin hajtók sora szétdül.

Kört kör után nyitva, így lefelé ballag,
Oda se' néz hulló kopiának, zajnak,
115 Százszor is elnyomni azalatt próbálják,
Bömböli nagy garral a maga nótáját.

Vetette magát már lovasok rendére,
Asszonyi nézői hangos ijedtére ;
Akkor Etel : píha! nem kell félni, mondá,
120 Gyere velem mackó! ha danolsz, táncolj rá.

Van erős pányvája lószőr kötelekből,
Azt medve nyakába hajítja nyeregből,
Hurkolja keményen, lova után vonja,
Nem menne a medve : de ha Etel mondja!

- 125 Szép tágas a völgynek ottan körül öble,
Sarkantyúzza lovát, nyargal vele körbe ;
Úgy tetszik, a vadból oda minden vadság,
Nézni a nézőnek csupa egy mulatság.

- Így Etel a foglyát fárasztja halálig,
130 Míg lihegő száján csúf nyelve kimállik,
Futtában a nagy kört szedi összébb-összébb,
Int végre a bajnok, hogy gúzsba kötözzék.

- Ilda ezen s Gyöngyvér miután mulattak,
Solymász gyerekikkel a völgybe' maradtak ;
135 Buda pedig fölment, — Etele az ösvény
Lejtőbb menedékit számára keresvén.

- Mint mikor a víz-ár Tisza dús lapályát,
Elönti körül az ég s föld karimáját,
Összefoly ég és víz egy iszonyú gömbbe,
140 Csak egy sziget-ormó függ ennyi özönbe' ;

Megtelik az ormó lustos fenevaddal,
Gulya bögésével, százféle csapattal :
Itt juhoké búvik össze, odább lóé ;
Mintha legott bárkát építene Nóé :

- 145 É sziget a Mátrán, úgy képzelem, olyan.
Keresi szegény vad, merre szabadúljon,
Vissza megint nyilraj s veri fénylő kopja
Döngő paizsoknak rettenetes dobja.

- Látnál csikasz ordast megúlni haraggal
150 Szembe, a kör szélén, csiholó fogakkal :
Agyaras disznónak tehetetlen mérgit,
Amint hasogátja bükkfa ezüst kérgit.

Látnál bika bölényt — vele mind a falka —
Rohanni hol egyik, hol a más oldalba ;
155 Remegni középén szép jávor ünőket —
Nem annyira éri ott a zsvvaj őket.

Szóla Etel mostan : Bátya! ne felejtkezz' —
Gímekből amoda könnyű vadat ejthetsz.
Észmélta Buda erre : neki-hajtá ménjét,
160 Távoldad az öccse követte személyét.

Ekkor valamennyi tárogató zendül,
Bunkó nagy ütésin fa-bodon dob rendül,
Száz kürt riogástól a levegő lázad :
Jele, hogy beállt a királyi vadászat.

165 Dámvadat ejthetne s gímet Buda könnyen ;
Szégyelli Eteltől, hogy azokra menjen,
Előbbi szavának érzete fulánkját :
Viszi bölény hadra jó fegyvere lángját.

Szemben kopiát hajt nagy bika bölényre,
170 Mely legelül száguld, borzadva sörénye,
De mámorosan lát, reszket is a jobbja :
Szarva' paizsáról csattan le a kopja.

Megbőszül a vad faj — egyenest Budának!
Ontja meleg bélit szög-sárga lovának,
175 Ledobban a pára, túl-félre zuhanván,
Buda király combját terhe alá nyomván.

Oh, ha nekem volna most *egy* szavam olyan,
Mellyel ez *egy* percet röviden rajzoljam! —
Etele jól látá Buda nagy veszélyét,
180 Legközelebb is volt hogy nyujtsa segélyét.]

De szörnyű jelenség, rút ördögi Ármány,
Ott terme, király és öccse közé állván,
Torony módra meredt a bajnok elébe,
Irtózatos annak, szemlélni, a képe.

185 Agyarà lóg hosszan, szeme vérben ázik,
Nyelve, miként villám, tüzesen cikázik,
Üstöke lángot hány, övig ér szakálla,
Vértarajos kígyó minden egyes szála.

Paizsa mint kőszál, hegy elő fokszirtja ;
190 Iszonyú pallosát egyik keze tartja,
Buda fejét csonkán rengeti a mással,
Hogy Ételnek dobja szörnyü vigyorgással.

Akkor, mint nap előtt holló hamar elmén,
Röppent el egy árnyék Etel igaz lelkén ;
195 Nem volna-e bátyját jobb hagyni halálra,
Mint hagyni türelmét örökös próbára.

De legott, markolván somfa gerely végét,
Támadja meg Isten gonosz ellenségét :
Ármány! — riad a hős — emberevő Ármány!
200 Nehogy magad elbízod, Etelét bevárván.

Megölni nem öllek : — nem szült anya dögre ;
Nyomorítlak sebbel és kínnal örökre! —
Szólott, iramodván a rettenetesnek ;
Eltűnt az, a fegyver találta üresnek.

205 Még jókor a bátyját megvédeni ért el,
Tiporni az állat most akará térdel,
Miután, vérszagtól az egekre síván,
Érlelte a bosszút, melyet állni kíván.

Egy kopjadőfessel a bika leroggyant,
210 Feketén a vére nagy erővel buggyant ;
Megtorlik a többi futtába' halálán,
Mint parti sörényes habok egymás vállán.

Most, valamint hajcsár botja nehéz fáját,
Zúdítá Etele örves buzogányát :
215 Támad nagy üresség hirtelen a sorba'
S' vissza nyomán fordult, elinált a csorda.

Ezalatt távol sem nézik vala veszteg,
Buda mentésére többen elérkeztek,
Vetni kezét minden sietett a lóra
220 És lábra segélni a királyt alóla.

Ki, nem nagy ütéssel, ekkép szabadulván,
Megölelte öccsét, nyakába borulván :
Soha, Etel, soha! . . . Ennyit rebeg ajka,
Tudja Etel mégis, mit ért szive rajta.

225 Akkor bátyja kezét megfogva szelíden :
Mára nekünk, mondá, ez elég is légyen,
Vadat immár hagyjuk elejteni másnak ;
Lássuk, az asszonynép, gyere, hogy solymásznak.

Ím azalatt Gyöngyvér s Ilda között ujság,
230 Történt, semmi okon, csuda háborúság.
Mindenik a solymát gilice madárra
Egyszerre bocsátá levegő útjára.

Buda királynénak szépen eredt solyma,
Míntha idegről lőtt nyíl vesszeje volna ;
235 De nem úgy a másik : ez alig hogy vesz rést,
Gyöngyvér madarának esik ereszkedvést.

Úzi, el is fogja odafenn körmével,
Szórja meleg tollát csepegő friss vérrel,
Hallani vijjongást ; a csata nem látszik :
240 Fényes levegőn egy pontocska cikázik.

Egyszer ihol sólyom esik agyontépve
Buda királynénak majdhogy az ölébe ;
Felvette, sokáig nézte simogatván,
Végre nagyot jaidult, bő könnye fakadván :

245 Ilda, kaján Hilda, kegyetlen Krimhilda!
Solymomat a solymod íme legyilkolta ;
Ám nézd : — s odatartá. De öccse kacagván
Kiüté kezéből s szólt, rája tapodván :

Madarat madárér' adhatok én százat :
250 Ennyi csekélységen zajt ütni gyalázat!
Píha! kinek egy csöpp esze van, nem tenné.
Nem csendesül ezzel a fejedelemné :

Kell is nekem, így szól, madarad, ha eztet,
Drága »Turul« solymom újra nem éleszted!
255 Mert se fiam nem volt, se szeretett lyányom :
Ez az egy madár volt — e sincs! — a világon.

Lobbot ezen arca vete Ildikónak,
Szép homloka tetszett vérrel elegy hónak :
Ne sikoltozz, örült! — éles szava csenge —
260 Nem vagy mai gyermek, se leányzó gyenge.

Sohse vénezz engem! — szólt erre Budané —
Halkabban előttem, kegyelem-királyné!
Azt se' tudom, mélyőnk korosabb egy nappal!
Vagy azt se': magánál ki beszél rútabbal!

265 Így szállakozának, ketten is egyszerre.
Étele Budával jöttek ilyen perre.
Gyöngyvér panaszát csak nehezen vevék ki ;
Mire felindulván, mond az ura néki :

Asszony! a patvarnak vége legyen, hallod!
270 Mert keserű kínját, bizony Isten! vallod ;
Étele halálból uradat most menti :
És mit cselekesztek azalatt ketten ti!

Oh! keserű kínját én érzem előre
Fekete bánatnak — így sír Buda nője ;
275 Mert soha nem érek, tudom azt, jó véget,
Soha én ez asszony, sem az ura végett.

Étele másrésről, lebocsátva hangját,
Édesgeti berzent, haragos galambját ;
Adja önön solymát — noszolá — Gyöngyvérnek,
280 Kedvesiért kedvest : így együve férnek.

Látszott is az asszony hajlani szép szóra ;
Madara megjött volt az arany zsinórra :
Veszi harmat kézzel, s ánya felé lépve,
Kitekeri nyakát, úgy dobja elébe.

285 Nagy bajjal a két hős birt annyira menni,
Hogy e csekélységből ne legyen több semmi ;
De mégis a pörnek vetik oztán végét,
Összeöleltetvén egymás feleségét.

Ámde, mikép sírást ha gyerek elhagyja,
290 Sajog a két asszony szive-indulatja ;
Mosoly ül a szemben, csevegés a szájon :
De nem óhajtják, hogy odabent ne fájjon.

Vadászat azonban végire járt e nap,
Arra mulatság lőn, ma is úgy, mint tennap ;
295 Étele gazdául hadait vendéglé,
Azután lenyugvék nyugvó neje mellé.

Csillagok a földön csillámlani szűntek :
Zárva le minden szem, tüzek is eltűntek ;
De az ég nagy sátra, a magosan mélylő,
300 Szerte ragyog — s víraszt az örökkön élő.

Ím az öreg Isten, világ szeme, napja,
Hadak ura, föld, víz s az örök tűz apja,
Emberek edzője kurta rövid létben,
Úl vala sátrában, aranyos karszékben.

305 Megnyíladozott volt kárpítja egeknek ;
Hallgatja, halandók hogy szerte pihegnek,
Néz le acéltűkör¹ mélybe ható szemmel ;
Legelteti gondját csendes figyelemmel.

Paizsa szék mellé heverőn támasztva,
310 Bal könyökét annak szélére nyugasztja,
Hajtja halántékát egy ujja hegyére,
Mélyen alácsordul szakálla fehére.

Jobb keze már kissé gerjedezőbb innal
Nyugszik markolatán, mely földve rubinnal ;
315 Lába előtt tegze, lépcsőin a székek,
És nagy rettenetes tűznyilai égnek.

Így a kerek földet szeme átvizsgálván,
Megnyugodott végre Ételének álmán ;
Komoly öreg arcát váltotta derűre,
320 Mely az egen rózsát : északi fényt szűle.

Alszik az én szolgám, Etele hős, mélyen :
Most kell, hiu álmát hogy jobbra cseréljem,
Élme-salak hitvány ködi helyett — monda —
Ejtenem őt tisztább, végzetes álomba.

325 Itt az idő — mert lám, győztes akarattal
Győzi magát, s harcol riadó haraggal ;
Diadalt Ármányon ma is űle szépen,
Bátyja unott élte ment hősi kezében.

Itt az idő, hogy már birodalmát bírja,
330 Miképen öröktől ez meg vagyon írva,
Mély titku rovással, fent, a Világ-fáján :
»Úr az egész földön, ha ez egy hibáján.«

Nosza hát teljék be, ami betelendő!
Jó, vagy gonosz is bár, jöjjön a jövődő!
335 Nagy tettekre ma én Ételét eljegyzem :
Isteni kardommal derekát övedzem.

Szólván, kimagasúlt deli nagy személye,
Fegyveres ünneplő házába beméne,
Pöngé-vasat, mellyen titkos betű, választ,
340 Nincs földi halandó, ki megolvassná azt.

Akkor tűzlegelő szélparipát kettőt
Szolgái befogván, ragad ékes gyeplőt,
Fénylő hadszekerén maga Isten hajta,
Dörög az ég, amint száll lefelé rajta.

345 Állítja lovát meg Etele sátrához,
Halkan maga bément a földnek urához,
Övezé álmában csípejit a karddal;
Ismét a szekéren, mint jött, tovanyargal.

Lovai körmétől lágy levegő csattog,
350 Mint a megütött víz, nem súlyed alattok,
Kereke zsurlásán ordítva csikordul,
Olyan erővel zúz, oly sebesen fordul.

Messze mezőn háló sok erre fölérez,
Takaróját jobban felvonja füléhez
355 S mélyebben elalszik, hogy a hajnal költi; —
Hadurat nem látja ember soha földi.

KILENCEDIK ÉNEK.

Isten kardja.

Reggel Buda nője mene a férjéhez,
Rijjongva sirályként, mely zivatart érez :
Vén ember ! ne alugy' — szóval neki monda ;
Fújják oda-át a követ alattomba'.

5 Táltosok és bölcsek, javas, oltárnéző,
Gyűl oda bűbájos, énekkel igéző,
Iraló, varázsló ; ha ki tud,¹ ráolvas ;
Papok, álmofejtők : egész sereg ollyas.

Mondom is én váltig : de hiába volt a. —
10 Most ihon elnézem már víradat olta !
Dolognak öcsédnél kell lenni ma nagynak :
És te, király — téged hisz' alunni hagynak !

Kél Buda mindjárast, szemeit dörzsölvén :
Mi ? Micsoda ? — ily szó rebegett a nyelvén ;
15 Azután eltámolyg, megtudni, mi készül
(Ha sejtene abban) jó Detre vitéztül.

Csakugyan, Etelhez gyűlnek vala jóсок,
Jelre jövendőket hímezni tudósok ;
Ősz Tordát legelébb, s mind' összehivatta,
20 Csuda látomását így elibök adta :

Bölcs öregek, mondá, tudomány ajtóí !
Istennek e földön kapuján-állói !
Halljátok az álmom', tiszteletes vénék,
Jó-e ? rosz-e ? nyitját vegyem értelmének.

25 Álomban az éjjel (régi dolog!) mintha
Játszom vala játék-hadaim' ifjonta,
Nem-nyírt fiatalság szép zsenge korában,
Hős Bendeguz atyám zajos udvarában.

Ott vala pajtásom, *Aëthiosz* gyermek,
30 Fejedelmi sarja római embernek;
Nagy hadat a húnok fiaiból ketten —
Ő szembe hadammal, én rája vezettem.

Egy darabig játszánk seb nem ütő szerrel,
Tompá fakó nyíllal, gyermeki fegyverrel:
35 Vezéri fogásban, cselben vetekedtünk,
Majd római, majd hún módra verekedtünk.

Egyszer azonban, kard valamennyi éles,
Igazándi² harctól, locsogó fű véres,
Támad nagy üvöltés; egék elborúlnak,
40 Dördülve Hadisten kék nyilai gyúlnak.

S ím! ősz öreg ember, tiszta fehér fényben,
Éreszkedik onnan, egyenest élémbe,
Ővezi nagy karddal derekam hajlását;
Érzettem nehezét, a szíjja nyomását.

45 Akkor pillanatig, mintha imett' volnék,
Tapintom a kardot; derekamon volt még.
Fényben az ősz ember ágyam előtt áll,
Megláttam a sátor mennyezetét nála.

De borult az álom, s én egyedül, távol,
50 Tapodám a léget, mint ki vizet lából,³
Szárny nélkül, magosan, a levegőt szeltem,
Meztelen a kardot jobb kézbe' viseltem.

Alattam az erdők koronája zúgott,
Folyó nagy vizeit terelé Napnyúgot,
55 Emberi kéz földet túr vala, mint hangya,
Fekete a rónák legeletlen hantja.

Nagy városok ottan tűntek elé, kőbül,
És én, le-leszállva, mind' kicsapám, többül ;
Egyszerre levágtam karddal egy-egy várost : —
60 Mit jósol ez álom, bölcs öregek, már most ?

E szóra beállott nagy hézaga csendnek,
Maga szakállába kiki elmélyednek.
Etele kérdően nézi vala sorba' ;
Végtére közfűlök szót emele Torda :

65 Úgy van ! idők óta, idők elejétül,
Száma szerint mondván : *háromszor a héttül*,
Fíról-fira jóslat miközöttünk szálldos,
Hagyja utódjának minden öreg-táltos.

70 Elmémben, mialatt az elébb hallgattam,
Hosszu sor esztendőök folyamát forgattam :
S íme a *hármás hét* ez idén betelve !
Nincs kötve tovább a táltos igaz nyelve.

Hét száz vala, *hét tíz s hét* azon esztendő⁴
Mikor Isten kardja napfényre jövendő ;
75 A hős, kinek Isten, csuda által, adja,
Mind az egész földet vele megbírhatja.

Örvendj! az egen is vidám jelek úsznak :
Te vagy, te vagy a hős, fia Bendegúznak !
Nem tudom, a kard hol? s hogy? — de tied léssen,
80 Mielőtt e szent év elfogyna egészen.

Alig hogy az ősz pap ajakát bezárta,
Lebben az ajtónál Etelenek sátra ;
Bulcsu vezér jött be, egy szolga suhancsal,
Nagy dolgot előre mondani költ arccal.

85 Kard vala jobbában, meztelen és görbe :
Ez az ! ez az ! — robbant Etele kitörve ;
Zúgás, valamint szél a pagonyt há rázza,
Lón ; azután Bulcsu ily szót magyaráza :

Király ! jöve hozzám az imént e gyermek,
90 — Gondold barom-őrző hitvány sühedernek —
Kengyelemig elsőbb köszönt lehajoltan,
Amint legelőjén által lovagoltam.

Azután beszéle hihetetlen dolgot :
Csordája ma reggel, hogy a mezőn bolygott,
95 Veszi észre, sántít egy kedves ünője,
Vérnyom is a fűvön harmatozik tőle.

Nyomra, okát tudni, vissza legott mégyen,
Gondolja, tövis, kő, valami csont legyen :
Ím vasat a fűben végtére találá,
100 Mint hadi szerszámnak érc hegye, kiállva.

Ott hagyja először, térül egyet, fordul,
(Fölvenni szegénység jele vaskót porbul)
De viszont megbánván siet oda ismét,
Nehogy a jószágban kára megint esnék.

105 Hát ihol, a kard-hegy *kétannyira* nőlve !⁵
Nyúlni akar hozzá : láng csap ki belőle ;
Megriad és elfut. Szülvén riadása,
Harmadszor is arra közelít, hogy lássa.

Közelít lábujjon, szíve dobog szörnyen,
110 Óva megáll sokszor : menjen-e ? ne menjen ?
Ágaskodva tekint s nyújtózik előre —
Ugy mondom el, a mint hallám vala tőle.

Messzire már látja, mint a vizek sássát,
Magoslani fűből szép kard ragyogását ;
115 Penész aranyán nincs, acélán nincs rozsdá,
Míntha csiszár kézből jött volna ki most a.

Ekkor — a fegyverhez járulni se' mervén,
Hozzám fut, lovamat messze megismervén ;
Elmondja. Riasztom : igazat beszél-e ?
120 Bátran hí s vezet ; én megyek oda véle.

Ó, emberi szemnek ily csuda látatja !
Földben alig volt már, csak a markolatja ;
Láng nem üté jobbom' — engede is könnyen :
Itt van ! te viseld azt, te, királyom, fennyen !

- 125 Szól, vala, s a bojtár bizonyítá hévvel,
Verte reá naptól kesely üstökével,
Nagy jutalom bezzeg tenyerét is verte ;
Most a jövendőlkők elosztak szerte.

- 130 Maga pedig fordul a fegyveres házba,
Hüvellyel a kardot Étele ruházza,
Legszebb hüvelyébe illett csoda-képen ;
Felkötö, k vonja, forgatja kezében.

- 135 Vág vele háromszor a négy anya-szélnek
Keletre, nyugotra, északfele, délnek ;
vasa, mint zúgattyú, a levegőt szelte ;
S így szóla Etelből tornyosodó lelke :

- 140 Csillag esik, föld reng : jött éve csudáknak !
Ihol én, ihol én pörölyje világnak !⁶
Sarkam alá én a nemzeteket hajtom :
Nincs a kerek földnek ura, kívül rajtam !

Mondván, deli kincsét függeszti szegére,
S ment hada-szemlélni a húnok vezére ;
Tudja egész had már csudáit az égnek,
S leborúl előtte, mint egy istenségnek.

- 145 Mindenkit örömmel itat e nagy ujság,
Csak Buda szívének józan szomorúság,
Csak Gyöngyvér ijedez búnevelő gondon,
És hajtja szünetlen : »de hiába mondom !« —

- 150 Ilda pedig, munkán ülvén oda-által,
Hall vala minden szót szőnyeg-falon által ;
S hagyja tüjét, mellyel gyöngye keze varrt, ott :
Ura elmentével leveszi a kardot.

És monda fiának : Jösz' ide kicsinyem !
Még kicsi, de szárba eredő reményem !
155 Viruló sudárkám, aranyos sugárkám :
Itt van örökséged, megnézd ! Aladárkám.

Ó, mert az anyának férje erős támasz, —
Ideig óráig. De kidőlhet ám az :
Veti reménységét fiu gyermekében,
160 Bizodalma él s nő magzata nőttében.

Szerencse ölen is, megtanulám, féljek :
Hamar énmellőlem hullnak el a férjek ;
Uramat, az elsőt, mihamar elvesztém ;
Férfi ölelését jaj-szomorún kezdém.

165 Kit a kígyó megmart, remeg az gyóktól is,
Gyászban feketült szív, csupa árnyéktól is ;
Engemet a kígyók : rokonaim martak,
Mennyasszonyi fővel mély gyászba takartak.

Ó, mit cselekedtek dalia férjemmel,
170 Kit, élve, szerettem leányszerelemmel !
Szeretem holtan is, szeretem még most is :
Ha sírba lezárnak; szeretem még ott is.

Vadászni kicsalták, és megölék orvul,
Ajtómhoz a testét odaveték torzul,
175 Kincseit örvényes Rajnába sülyeszték,
Mialatt én sírtam édes uram vesztét.

Azután férjekkel gyászomba' kinoztak,
Kérőt oda nékem minden időn hoztak,
Legutóbb a húnok királyfia küldte :
180 Ez volt, ami bosszúm gondolatát szülte.

Sárkánynak áltám emberi formában,
Sívó fenevadnak idegen pusztában ;
Ily férjet ohajté ; s kezét adtam rája .
Hogy testvéreimen bosszúmat ez állja.

185 De találtam nagynak, Ételét nemesnek,
Szigfrid után akit szeretve szeressek ;
Asszonyi szívem már vele boldog volna,
Ne lenne szerelmem régi koporsója.

Bosszúmat Étele becsületes haddal,
190 Tudom, meg is állná ; nem akarom azzal !
Akarom ál színben, lépre ide csalva,
Véres tetemöket rúttítani halva.

Vagy *Gunther*, az álnok, szép harcon elessék ?
*Gernot*nak *Odin*ho' gaz lelke vitessék ?
195 *Hágen*, ki orozva' döfte uram' hátul,
Tisztelve kimúljon, Étele karjátul ?

Nem, Rajna királya két drága fivérem !
Nem Hágen ! a díjat én igazán mérem :
Valamint a bűn volt, legyen az is undok,
200 S vesszenek árulva mind a *Nibelungok* !

Poharukban vérré a lakoma váljon,
Vendégágyba' ki hál, koporsóba' háljon',
Bizodalmas hajlék éjtszaka lobbanva,
Férjem gyilkosait temesse be hamva.

205 Jer, jer kicsi szolgám : ezt még te nem érted,
csak játszol a karddal, övezni kísérted ;
Majd, ha király léssesz . . Veled együtt, hosszú
Feledés árnyékán, nőjön fel a bosszu.

Mert szültelek *arra* kínos szeretetben,
210 Nem ment ki eszemből foganó percedben,
Veled azt a terhet viseltem örökké,
Szívedbe szivemből plántáltam örök-ké.

Közelébb vagy hozzám, mint Étel, a férjem,
Tested az én testem, véred az én vérem :
215 Bosszút az anyádért bár iszonyút vennél,
Nincs nemesebb teted, nincs igazabb ennél.

Csakugyan nem érté az anyja beszédét,
Hurcolta nehéz kard szíjra kötött végét
Sátorban a gyermek, kis kocsí módjára,
220 S nevetett némelykor Krimhilda szavára.

Anyja pedig oztán kedvkereső gonddal
Fúrta meg a szíjfat, közepén, egy ponttal,
Csatolta fiának kicsi derekára,
Örült Aladár, hogy zörömböl utána.

225 Sátorban alá s fel, ki is a mezőre,
Le a völgyhajlásan, fel a dombtetőre, —
Kardját puha fűben úsztatja örömmel ;
Éresz alól anyja kísérgeti szemmel.

Már nem vala messzi a Buda sátráful ;
230 Im gáncsot a fegyver ada neki hátul,
Nagyot esék ; arcát vérig üté kőben —
Ott jární Budáné talált ez időben.

Meglátta, erősen a szíve megindult,
Szánalom a lelkén s harag egyszersmind gyult ;
235 Oda szalad mindjár', s földrül felemelvén,
Egyszerre ilyen szó mérgesedik nyelvén :

Bolond anya nézi — bolond anya hagyja,
Bolond, ki gyerekét ilyenre kapatja,
Kezébe is adja, vele még játszatja !
240 Nincs is az olyannak igaz indulatja.

Fenevad módjára egyszer veti kölkét,
Azután nem bánja, vessze kicsiny lelkét ;
Csak egyszer a vágya, telyesüljön ágya :
Fia veszedelmét azután nem bánja.

245 Ily hangon ez a nő csattanva üvölte,
Mialatt a sok vért fátylába törölte ;
Ilda futott mindjár', látván fia estét,
Mérgeesen elrántá, amaz elől, testét.

Ne nyúlj a fiamhoz ! — vágja szavát kettő,⁷ —
250 Ne taníts gyermekkel *te* bánni, te meddő !
Mert neked is volna, jóféle ha volnál :
Nincs rútab' előttem magtalan asszonynál.

Meddő nem vagyok én ! te se gúnyolj annak !
Szolgálóimat is engedtem uramnak —
255 Sikolta Budáné, betakarva képét ;
Zokogás fojtá el további beszédét.

Ilda, miként győztes, kacag vala fennyen. —
Hallá Buda e zajt ; oda kell hogy mennjen :
Látja nejét sírni, amazt hahotázni,
260 Oda sem ért, hogy már így kezde vitázni :

Mi dolog ez, húgom ? ma is úgy, mint tennap ?
Így lesz ez örökké ? így lesz e mindennap ?
Jó ember vagyok én : de ha megharagszom . . .
No tehát békét hagyj az enyémnek, asszony.

265 Tegnap ugyan szegényt meghuritám érted :
De tovább nem tűröm, nem én soha : érted ?
Király vagyok én még, s úr a magam házán .
Monda, kövér öklét fenyegetve rázván.

Vissza reá pattant Ilda királynő is,
270 Azután mérgében sírva fakadt ő is ;
Így észre se vették a vita sebtében,
Hogy maga Etele közeledik épen.

Jöve, mint váratlan égi vihar feljő,
Meggzálla megettök, mint fekete felhő ;
275 Teszi kezét Hilda' szép válla-hegyére,
— Visszaborúlt a nő ura hős keblére.

Egy darabig némán állva nem is moccan,
Tekintete mélyen hömpölyg vala s hosszan,
Gyöngyvérre Budáról, s Budára viszontag :
280 Végre nyugott ajki szóval ilyet mondtak :

El, haza, jó Ildám, indulni fogunk ma,
Még ez nap, ez órán, királyi lakunkba ;
Ott te vagy az első fejedelmi asszony :
Ki merészné ott, hogy sírva fakasszon !

285 Hanem ezt még tűrjük. Ő a hibás, nem mi.
Buda királlyal nincs közöm ez'tán semmi.
Én majd leszek otthon ura jó hadamnak :
Buda is parancsol, ha kinek tud, annak.

Ezt mondva, ölébe fiát emelinté,
290 Köszönni Budának fejét se' gyökinté,
Csak mene Hildával. De soká ott állván
Nézte üres helyét Buda, mint egy bálvány.

Még aznap, az órán, tarka szövött rendek,⁶
Étele tornyodzó sátrai lippentek ;
295 Éstig odaáltal, udvara távoztán,
Nagy halom és nagy völgy marad vala pusztán.

TIZEDIK ÉNEK.

Etele hadba mén.

Amely nap Etele megvála Budától,
Nem vált köszönetlen jó szittyá hadától :
Mentében irányzá lova fékét arra,
Hol serge ma felgyúlt játszó viadalra.

5 Megállá, királyul, tömött hadak élén,
Hangja erős, bár nem kiálta beszélvén,
A legutolsó is hallotta közelnek
Domboru melléből hangját nagy Etelnek.

Mondotta, bucsúzni seregéhez jött el,
10 Bocsátani őket haza, szeretettel ;
Dícsérte a népet összesen, egyenkint,
Zokszóval a multért nem illete senkit.

Nevezte apának, nevezte fiának,
Fiatalt öccsének, öregét bátyjának :
15 Örül az is e szón, ki maga hozzá jut,
S ki látja becsülve a maga-formáját.

Mondotta, hogy immár vége vadászatnak,
Édes övéikhez kiki oszolhatnak :
E szóra felörvend hirtelen a népség,
20 Öléli, képzetben, váró feleségét.

De megint a szónak fordul vala rendi :
Háboru' szándékát Etele jelenti,
Hova, ugymond, készül válogatott haddal,
Maga jószántából maradó csapattal.

25 Erre, miként tóba ha nehéz kő loccsan,
Pillanatig nagy zaj, s csend álla be mostan,
Pillanatig habját a sokaság verte :
Azután : »menjünk mind!« — riad ezerszerte.

Senkit haza özvegy szerelem nem csábit,
30 Senki nem óhajtja ő gyenge családit ;
Óhajtja : Etelnek szárnyán hadakozni,
Drága dicsőséggel zsákmányt haza hozni.

De király engesztő szavára lohadnak,
Lesz módja, igéri, ezután a hadnak ;
35 E mostani : játék ; fiatal gyakorlat,
Szoknia fegyverhez, ki először forgat.

Ti, büszke hún ágak ifju nemes vére!
Tanítalak immár a magam kezére :
Hadd mondják az apák : »mi csak egy országot,
40 Birják ezek, íme, az egész világot!«

Holnap az ifjú had — rendeli — kövessék,
Tízre öreg harcos, nyíllal,¹ egy-egy essék ;
Bulcsura e dolgot úr-Etele bízza,
S fordítja fakóját asszonyihoz vissza. —

45 Buda király pedig, szomorú-magában,
Úl vala, mint egy pók, palota zugában,
Képelete gyászos szőnyegeit fonta,
Árnyas szögeletben ül vala naponta.

Egy reggel a nője monda neki Gyöngyvér
50 — Letevé a hímzést potyogó sok könnyér' —
Ide-oda holmit keze gyorsan rakván,
Háttal ura-felé, így monda, forogván :

Mit ér az az ember, ki egész nap ásit,
Úlvén gondolatok here záptojásit!
55 Sok idejét tölti, soha ki nem költi ;
Halott az az ember, halála előtti.

Már a vak is látja, süket is már hallja
Buda király dolgát : hogy' van feje-alja :
De azért ő napról-napra megént bízik,
60 Heverő bánatban eszik, alszik, hízik.

Férfi vagy? Az volnál. Király vagy-e? — Szégyen!
Hol embered, *egy* csak, ki felálljon s védjen?
Mind, az utolsó is, odaáltal vannak,
Isten csudakardját leli Bulcsu *annak!*

65 Ezt is fölemelted, jobbágy neme nélkül,
Adván neki tennen húgod' feleségül ;
Most ez is a kardot — ihon a hálája! —
Mintha nem is volnál, más kézre találja! . . .

Vagy, had ura, Isten, részre te is hajlol?
70 Buda gyalázatján szíved örül, tapsol?
Húnok fejedelmét nézed üres bábnak?
Ajándékod adod, fő helyen, a lábnek?

Nem adta, bizony nem! *egynek* ajándékul,
Se bolond asszonynak gyermeki játékul ;
75 Adta egész nemzet fényére, javára :
És te vagy a nemzet elsője, királya.

Első! nosza állj ki, legelől a sorba ;
Király! ne tapodtasd magad' önkint porba ;
Gyűjts hadat és készülj — vagy aléltan várod,
80 Míg fejedem végkép telyesül a károd?

Jön a keserű gyász, utol is ér nyomban,
Jaj, látom örökké riadós álomban!
Jaj, érzem örökké ímette a szörnyet!
Most is eremben fut, lázhidege környez.

85 Ember! valamerre, míg van idő, mozdulj ;
A sors hadszekere — hallod üvölt — pusztulj :
Félre az utjából! mert bizony elgázol,
Ha te kövér gondban szunnyadsz s lakomázol. —

Háborodék lassan jó Buda ezekre,
90 Ajzotta² nem egyszer száját feleletre,
Most, mint olyan ember, kit méreg erőltet,
Felugra, döfölvén botjával a földet.

Elég már! — rivalá — legyen immár vége!
Ne szutyongass mindig, Ármány felesége!
95 Mert, ha tovább a szót ellenem így hajtod,
Megmutatom, meglásd, ki a fréfi, rajtad.

Te vagy oka ennek, a te gonosz nyelved,
— Mert nem fér soha két asszony egymás mellett —
És most te pirongatsz, mintha eléggé nem
100 Marna kegyetlen bú anélkül is éngem.

Könnyen, rövid ésszel, szerez a nő patvart,
De tanácsa nincsen, ha megteszi a bajt,
A mit összekuszált, soha ki nem bontja :
Hadd álljon elő a férfi esze s gondja! —

105 Megnémula Gyöngyvér, szavain férjének,
Nem halla hasonlót, míg boldogan éltek,
Azelőtt szép szóval bánt vele s gyöngéden :
Most sír vala belül a durva beszéden. —

Buda meg a főket hívatja tanácsra,
110 Készteti bús lelkét komoly elszánásra ;
De alig egy-kettő, vontatva, jelent meg,
Mind látogatóba Etéléhez mentek.

Nem̄vala ősz Torda, se Szalárd, sem Bulcsu,
Még Detre is elment, a cselve tanácsu ;
115 Szömöre a kádár, az is indulóban,
S vele négy-öt jobbágy volt még, habozóban.

Ezek, úgy dél tájatt, mikor összegyűltek,
S ide-oda gyéren, hallgatva leültek :
Mindjárt üresebb lón a nagy üres sátor,
120 S jobban mutatá, mily népes vala másszor.

Kin Buda gerjedve harágra idétlen,
Vétkesekért szidja vala, aki vétlen,
Azért, ki jelen nincs, a nála levőket ;
Keserü zokszóval így feddi meg őket :

125 Eljöttetek? aj no! nagy nehezen. Csuda!
Hamarább gyülnétek, tudom én azt, oda,
Hol Bulcsu vezér van, meg az a vén táltos,
Vele mind a többi hiteszegett pártos.

130 Tudom én, áruló bennetek az elme,
Fél lábatok immár vagyon a kengyelbe',
Buda király nektek, az ő szava, *ennyi!*
Pártos Eteléhez vágytok igen menni.

135 De megnő Buda még, bizony Isten! megnő ;
Parancsol is, és nem panaszol mint ag nő ;
Olyat riad egyszer, hogy messzire hallik,
Mire sok kevély nyak törik avagy hajlik.

140 Ki az a hatalmas? mi joga van hozzá?
Etelét én tettem, a micsodás, azzá ;
Etelét én köptem : s ha fejére hágok . . .
Mit szólatok ehhez, dolyfös uraságok?!

Nem szólt bizony erre ott senki Budának,
Hanem összenézvén vállat vonítanak ;
Ő pedig, egy kissé miután kifújta,
Így tüzelé mérgét nyavalyásan újra :

145 Hallgattok? nem akar jöni a szó végre?
Összebomolt, ugy-é, a tanács, az íge?
No, beszélek hát én! és nem hiu szélnek :
Meghallja, ki mostan s kik ezután élnek.

150 Nem lesz Buda többé, az Égre! nevetség. —
Induljon Etelhez e nyomba' követség :
Szömöre! mint első, te leendsz a szónok ;
Parancsolom, ezt mondd ama lázadónak :

Vérhit köti hozzám, Isten előtt eskü,
Hadurat nem játssza halandó eszes ki,
155 Sem eszes, sem bátor, sem dölfös erőszak
Ameddig ereszti, addig mehet ő csak.

Ittam az ő vérét, ő is az én cseppem',
Hogy velem országol, mint öcse, legszebben,
Mint ifiabb testvér, kit alacsony ágból
160 Magamhoz emeltem, atyafi jóságból.

De az ő hálája hiteszegett ármány,
Gonddal tömi nékem az éjjeli párnám,
Reggel is, ágyamból üdületlen kelve,
Tegnapi gondjával vívódik az elme.

165 Se hetig, se napig hű nem vala hozzám,
Mióta uralmom vele híven osztám ;
Gyújte hadat mindjár', rebegésben tartott,
Mít adék, fordítá ellenem a kardot.

Háboru, békesség : fő hatalom tiszte,
170 Hátam mögött ezt is egyedül intézte,
Követekkel végez, hadra ihon készül :
Nekem a bosszúság marad ebben részül.

Mondjad azért, kádár, izenő szavammal :
Indulni ne merjen szép ifju hadammal ;
175 Külön amit végzett, az előttem semmi :
Máskép — amit adtam, vissza tudom venni.

Azt is neki megmondd, úgy akarom, bátran :
Hogy az Istenkardnak illő helye sátram ;
Kérkedvé magánál ne tartsa továbbat ;
180 Illeti a főt az, nem pedig a lábat.

Nem adta Hadúr, nem! *egynek* ajándékul,
Se hiu asszonynak gyermeki játékul :
Adta egész ország fényére, javára :
S én vagyok az ország elsője, királya.

185 Azért hadi népem' mind' haza szélessze,
Derekára Isten kardját se övezze :
Máskép a kötött szert szálára kibontom,
Vérrel adott esküm visszafelé mondom. —

E szóval ereszté Buda el tanácsát,
190 Előbb Szömörének kijelölvén társát ;
Sátorbul egyenkint hallgatva kimentek,
Künn tompa morajjal távoztak a rendek.

Aznap Buda lelke hajtja magát, mint a ,
Kézzel nekilódult függő tereh, hinta ;
195 Haragja sehogy nem bir szünni sokáig,
Mint a megütött hab, ereje fogytáig.

De mikor estenden csillapodott vére,
Nagy félelem állt bé, a harag helyére,
Félelem és bánat kezdte szívét vájni,
200 Mint seb, ütéskor nem, azután szok fájni.

Lassítja menését, járván palotában,
Meg-meg is áll olykor, tünődni magában ;
Este, miként gyermek búvik az anyjához,
Csüggedve imígy szól hitesszonyához :

205 Rettegek én, Gyöngyvér, — rettegek és fázom,
Hogy e mai lépés sietteti gyászom' ;
Eteléhez nagy szót viszen a követség :
Félek, hogy a súlya rám vissza ne essék.

Hallván e beszédet Buda királynéja,
210 Szép barna szemének felvirrada héja,
Rá bánatos arcát emelte szelíden,
Szánólag az asszony megszólala ígyen :

Jer, édes uram, jer! ülj ide mellém le,
Szegény bús fejedet, így, hajtsd az enyémre ;
215 Ifju örömidben részem vala hajdan :
Feles feleséged hadd legyek a bajban.

Hibáztál ; a harag vesztedre tanácsolt :
De ne félj, nem késő, Buda, hogy megmásold :
220 Lovas ember rögtön lovadat nyergelje,
Követid útjokból hogy visszaterelje.

Etelét *csak* szóval ingerleni félős,
Mert vele tart, ládd-e, sok csalfa kevély hős ;
Gyűjts hadat, azt mondom, míg oda lesz hadban,
Hogy, mire ő megtér, te se légy magadban.

225 „Arany-ezüst kinccsel teli nagy sok vermed :
Minek e holt marhát így élire verned?
Őseid rád hagyták : de te kire szánod?
Meghalsz *neki* gyűjtél : se fiad, se lányod.

Vagy azért kíméled, hogy magamat végre
230 Megfosszon, ha talán jutok özvegységre?
Add! kinek egy részét, kinek a más részét :
Ha nem szeret ingyen, hú kutya lesz pénzért.

Adj sokat, és ígérj többet is, a főknek ;
Meglásd, valamennyi, pártodra szegődnek.
235 Most a követséget fordítsd haza útján ;
Azután ne búsulj, édes uram, hagyján!

Igy szólt a királyné, nyájas okos szókkal,
Rá'dásul öregjét megapolá³ csókkal ;
Buda is vissz' adta melegen, hálásan,
240 Azzal sietett, hogy hírnök után lásson. —

Szömöre azonban s vele küldött társa
Járnak vala immár jó futamodásra :
Tisza sodrát éjjel paripán meguszták ;
Keletre, homályban, végnélküli puszták.

245 Szótalán egymással nagy utat menének,
Hallgatva dobajját az ügető ménnek ;
Végre Kadarcs (ez volt a Szömöre társa)
Mekívánta igen, hogy szavait váltsa.

Pajtás uram! — ekkép fordul a bíróhoz —
250 Mi oka, hangod sincs, legfőleb' a lóhoz?
Máskor tied a szó, ha tanácsot ülünk,
S lakomán ha tréfálsz, mind kétfele dülünk.⁴

Felele a kádár: Ajh no! . szeretném, ha
Törpe bolond volnék, vagy született néma,
255 Semhogy Etelének ezt az izét mondjam,
Haragos nézését magam ellen vonjam. —

Így, ritka beszéd közt, azon éjjel s másnap
Kerülik zombékját tenger Tiszalápnak;
Délest vala már, hogy felkaptak a hátra:
260 Látszott is Etellak, Etele nagy sátra.

Mint ha ki méheshez közelít távunnan,
Szálingani egyes bogarat lát onnan,
Azután mind sűrűbb a repesők rajja,
Cikázik a tánca, és zümmög a zajja;

265 Bong a tele kaptár; ki-be a nyíláson
Sok ezer fényes hát hentereg egymáson
Úgy hemzseg az ember sűrűje, zajossa,
Amint közeledik Etele várossa.

Budaszállás ahhoz, gondolom én, semmi,
270 Ahogy itt a népség jőni szok és menni,
Ahogy palotái gazdag Etelének,
Mérőföldnyi mezőben, tornyodzva kelének.

Nagy legelő, mellyen szűz-ménese futhat,
Térség vala közben, hol hadi nép futtat,
275 Azután felváltva paloták, karámok:
Nehéz volna, bizony, megmondani számok'.

Legszélen a szolgák sátorai voltak,
Egyszerű fenyvekből boronába róttak;
Azután beljebb mint csinosodni kezdé
280 Gyaluval a hajlék símán beeresztve.

Csoportosan itt-ott hún fők palotái,
Megannyi kevély lak, megannyi királyi ;
Város a városban elegyül mezővel,
Közte szabad térség nagy távola zöldell.

285 Külön egy-egy várost asszonyai laknak,
Udvari népestül, melyen uralkodnak ;
Legközelebb Krimhild Etele sárához,
Függő folyosón jár, ha tetszik, urához.

Mindez csuda művel remeken alkotva,
290 Vésű hegye által virágzik a holt fa,
Hajt levelet, lombot, de nem úgy, mint hajdan,
Idegen sok színre van festve olajban.

Vérpiros a zöldje, arany a virága,
Sziszegő sárkánnyá fonódik az ága,
295 Zöld madarak közte hallgatva megűlnek,
Madárszavu csengők a helyett csendűlnek.

Közepütt nagy dombon Etele hajléka,
Fedi a legcsúcsát ős Turul árnyéka,
Emelinti roppant szárnyát repülőre,
300 Aranybul egészen, verte ki szerzője.

Szlopok a sátor- mennyezetig folynak,
Indázva hol erre, hol arra hajolnak,
Arany lemez a fát csillogva borítja,
Közte nehéz bársony' dagadó kárpítja.

305 De, ki azt leírná, nincs az az író toll,
Szem is elkáprádnék a látnivalótól ;
Mint egy mesevilág, oly ragyogó minden,
Oly csuda, formákban, oly különös, színben.

Jár sokaság ki s bé, valahol csak járhat,
310 Pezseg a nép szerte s ló, a nemes állat ;
Az egész egy főnek fordul akaratján :
Mint Etele kedvén, esze gondolatján.

Lakozás egy hétig vala most, nagy ünnep ;
Reggel, az új karddal, áldozat Istennek,
315 Azután hős torna, befejezve torral,
Este kemény vívás a bajnoki borral.

Háromszoros ünnep öröme gyűlt össze :
Etele mén hadba : búcsupohár lesz e ;
Meg az Istenkardnak vagyon avatása ;
320 Idvezlő követek fényes fogadása.

Jöttek vala, messze Ázsia-szélektől,
Követek nagy számmal atyafi népektől,
Valakik a húnnal egy fej alá tartnak,
Lakói a tenger- és az Etel-partnak.

325 A besenyő, bolgár, jász, kazar, — a várkun,
Mely védi tanyáit kilencszeres árkon,
Lapos nyelvű palóc, küldi barátságát,
Hódolva köszönti Etele' országát.

Jöttek ajándékkal, egy sem üres kézzel,
330 Kiki maga földjén ami becsesb ékszer :
Hoza nyusztot, hölgyet, kinek ege téli ;
Drága szövött árút, tevéken, a déli.

Magyar is, magyarok vezér fejedelme,
Ki nagy országot bir Etel folyam elve,⁵
335 Küldje ajándékot, amineműt egy sem :
Illő bizony, ezt hogy énekbe' lefesse.

Vad ménes akárhány, vad anyáktul ellett,
Barangol a síkon, Etel vize mellett,
Vemhedzik a kanca viharos széllángtól,
340 Fene tátos-méntől, futosó villámtól.

Pányvával ezekből, ha mikor kell, fognak,
Hajítva kötését repülő huroknak ;
Veszedelmes játék, mivel a bős csorda
Lovat és lovagját levágja gyakorta.

345 Magyar egész ménest haddal foga közre,
Terelé, (hallatlan!) mint a csikós, össze,
Küldte ajándékon Etele királynak ;
Híre soká fönn lesz ennek a hajszának.

350 Üstökös ifjú had, zúgó karikással,
Kerüli a ménest rohanó futással,
Szelid paripájok a vadat elgyőzi,
Körül, örvény módra, száguldja, előzi.

355 Horkanva, prüsözgve megtódul az állat,
Rúg, harap és tombol, rést még se' találhat,
Szép kis fejük egymást tetőzi halomban ;
Indulni az ostor kényteteti azonban.

360 S valamint forgószél, mely sivatag pusztán
Porfelleget üldöz, maga körülfutván,
Forog is halad is utjában előre :
Ugy halad a ménes, száguldozik öre.

Országokon által mind úzve rohannak,
Verik úszni gyakran, dagadó folyamnak,
Olykor legelőre pihenni eresztik,
Ha nem áll, a hajtást újra elülkezdik.

365 Ily módon Etellak rónáihoz értek,
Volt az egész útban nézője temérdek,
»Magyarok ménességét« hirdeti mindenki,
Unokák is tudják, dal is egyre zengi.

370 Etele nagy néven ezt az ajándékot,
S fogadá szívből a rokon ivadékot,
Dícsérte vezérök' dalia népestül,
Fogadá egy vérül, fogadá egy testül.

375 Indulása előtt ez okon mindennap
Foly vala nagy vígság ; de utolsó e nap ; —
Követekkel vígad, s felváltva határoz :
Eszébe' se fordul, hogy küldje Budához.

Buda emberei hogy oda érkeztek,
Lakoma utolján öreg ivást kezdtek
Odabenn a hősök ; nem is énekszóval —
380 Múltattanak immár nyavalyás Cerkóval.

Kicsi vala Cerkó, éktelen és görbe,
Szálás daliák közt kacaj ez a törpe ;
A *Étiosz* küldé rabul Etelének ;
Vele vidul gyakran a szomorú ének.

385 Most is szomorú dalt vere Zángó kobzán,
Keve, Béla gyászát, Kadosát felhozván ;
Sírt vele minden hős : de legott Cerkónak
Nevetett, hogy törpe, s ily habarék szónak :

»Borju nyerítését, uraim! kergettem,
390 Nyúl köhögős álmát agyon is ütöttem,
Vereb árnyékába szalma nyilat löttem,
Vén fa csikorgással tarsolyt teli szödtem . . .»

Igy kezdé, s hahota nagy zendüle rája ;
De királynak el sem mosolyodott szája,
395 Ülve magasb polcán, fő gondokat érlel,
Hagyja boros népét játszani törpével.

Ekkor nyita, félvén, Szömöre közzéjük,
Tar homloka gyöngye aggodalom-bélyög :
Elmondja, ne mondja, Buda követségét?
400 Nem mondja! bajának ezzel veti végét.

Bajában azóta ért vala már véget,
Ha Buda küldöttje gazon el nem téved,
De belé-bódorgott Tisza mocsárjába,
Hírével a hirnök csavarog hiába.

405 Nosza, hogy megláták Szömörét pajtási,
Lón kacaj, a hún fők harsány riadási :
Tréfára vevék hogy zavarodva ott áll :
»Tiszteletes kádár, monddsza, mi jót hoztál?«

- Ő pedig, aggódó szemeit oldalra —
410 S fordítá, hol Etele komolyan ül, arra;
Kacagák e nézést s minden egyéb dolgát:
»Bölcs kádár, jer igyál, s mondj valami mókát!»

- Tisztelet adassék Etele királynak!
Engeded-é, uram, hogy igyam s tréfáljak?
415 Szömöre így kezdé; Etele igen-t inte,
S amaz ekkép szólott, miután hörpinte:

- Buda nagy királytól mi jövünk, követség.
E szóra megint lón józü nevetség,
(Csak Detre hegyezte róka fület köztök,)
420 S valaki felmordult: »szöktök, uram, szöktök!»

Nagy hangon a kádár, és szólt komoly arccal,
De csak a jókedvet gyarapítá azzal,
Elmondta keményen Buda úr parancsát
Tetszős vala nékik e tréfa-bolondság.

- 425 Mikor oda ére, hogy Etele a haddal
Indulni ne merjen, se az Istenkarddal:
Kitört az egész nép hosszas hahotába,
S Etele béfordult benyíló sátrába.

- Váltig Szömörének innia most kelle,
430 Hogy a nehéz tréfát nyomtassa evel le:
De még józanodott minden ital bortul,
Rettegve, királlyal dolga hová fordul.

- Csakugyan, még aznap Etele hivatta,
Lakomát a kádár végig sem ihatta;
435 Királya szemébe tekinteni átall,
De érzi, hogy éget, szeme héján átal.

- Róka! eszes voltál: nem csippen a farkad:
Buda bolondságát hímezni akartad:
De nem javasolnám — Etele király szól —
440 Se neked, se másnak, hogy ezt tegye másszor!

Esdekve a jobbágy békélle⁶ kezéhez :
Hogy ő nem is úgy jött ura-Ételéhez :
Vissza se' mén többé, marad itteñ nála,
Valamig ő ő lesz, Ételét szolgálja.

- 445 Sőt vissza — Étel mond — friss nyomotok menjen :
Buda nekem többé ilyet ne izenjen,
Mert leteszem, csúfra, mint régi ruhámat :
Csak egyéb ne érje : veszedelem s bánat.

1

- Hogy az Istenkarddal... Ényim az! *ki-másé?*
450 Ideje majd megjön, világ-aratásé!
Sátrom alatt addig hüvelyében áll az ;
Budának, urától, e legyen a válasz.

- Örvend vala kádár ily szabadulásnak,
Paripáját reggel könnyen ülé másnap ;
455 Étele meg ifju seregét mozdítja :
Örül az, hogy megnyílt a dicsőség hídjá.

- Őneki, utjában, hintenek és fűznek
Fátyol-ivet a nők, virágot a szűzek ;
Zene búcsu-hanggal kíséri azonba' —
460 Úgy mennek a hadra, mint lakodalomba.

TIZENEGYEDIK ÉNEK.

Buda várost épít.

Vermeit immáron éjjeli munkával
Buda király bontja hites ag szolgálval ;
Sátora furkózott fenekét megássa :
Derül onnét arany-ezüst ragyogása.

5 Dúlnak elő sírból eltemetett kincsek ;
Ki azokat látta, ember olyan nincs meg
Ki oda temette, mind-egyre levágták,
Hogy el ne beszélje ura gazdaságát.

10 Detre meg, a vén szász, jövén Etel urtól,
Szövétneket ottben megsejti az utról,
Kései fönlétét csudálja királynak,
Gyanus neki a mit odabenn csinálnak.

15 Állítja lovát meg éjjéli sötétben,
Nyergébül az agcsont óva lemász szépen,
Hátracsapott fékkel paripáját hagyja —
Mindig Buda hősnél szabad a járatja.

Most is, az ajtónak fölhúzva kilincset,
»Jó estét« neki mond »munkára szerencsét«.
Fel Buda egy-térdről pillanta ijedve,
20 Kincsei nagy halmát tenyerével földve.

De legott meglátja, megösmeri Detrét,
Titkolni előtte úgy sincs oka tettét,
Már ugyse' lehetne ; nem is igen bánja :
Vén szászson a próbát kezdeni kívánja.

25 *Arany ez!* — mond — *kincs ez!* van nekem is, lá'-é!
Nem koldustanya még Buda vén királyé!
Barátjai mégis kerülík a sorsát
Idegen asztalról lesnek alá morzsát.

Ó Detre! ha minden — soh'se hittem volna —
30 Te is immár lettél Buda árulója?
Ellenségivel *egy* barlangban üvöltesz ;
Étele borából : »vesszen Buda!« — költesz.

Mi kell? lakozás kell? — akar éjnap itten
Dózsölj palotámban, mint egy Odín isten ;
35 Kell arany- és kő-kincs? Végy! a mi szemednek
Drága vagyon tetsző ; ints : nyomba' követnek.

Csak te nekem hí légy régi tanács-szóddal,
Testemet is védjed sok vas-mezü göttal ;
Mert ihon elvesztem gögje miá, látod,
40 Fegyverre ha késünk gyűjteni barátot.

Erre az ősz bajnok, mint ki örül káron :
Mít gondolsz? magam' én hogy eladjam *áron* ?
Legyen tied a kincs, az enyim a lélek!
Én azt teszem, ugymond, mit jobbnak itélek.

45 Visszavonást nézem köztetek én búval ;
Megmondtam előre, igaz intő szóval,
De te sem hallgattál, Étele sem, rája :
Most hüvelyét a kard, íme, alig állja.

Jobb nekem elmenni, mint küzdeni párton,
50 Testvérek ügyébe magam' minek ártom?
Hún atyafi-harcnak mi köze a góthol?²
Aki erősebb lesz, annak, igen, hódol.

Hú vagyok és voltam, senki se' mondhatja,
Míg Buda országolt, meg az atyja,
55 Szolgálni ha kellett csak egy-egy királynak :
De, ha már kettő van, hjaja! mit csináljak.

Étele hatalmas : engemet elronthat ;
Hozzá ha szegődném, *te* is el, viszontag :
Mert senki se' tudja hadi kocka döntét,
60 Ha a Norma-leányt vérboszura költéd.

Most a hunok szítnak Eteléhez jobban :
De, ha egyszer a harc fáklyája kilobban ...
Mert sok irigy bosszu elfojtva hever rég ...
Azért *Eteléhez* pártolni se' mernék.

65 Ó az erős mostan, te pedig a gyenge,
De megerősülhetsz, király, vele szembe :
Ott a győzedelem, hol az Istenkard van . .
Ki tudja, mit gondolsz felőle magadban?

Én hát se' tanáccsal, nemhogy emelt kézzel,
70 Melletted se' fogok, se' a másik résszel ;
Haza, jámbor gótok tanyáira, mék én,
Ott várom el e bajt, mire fordul, békén. —

Nem volt Buda bajnok kész ily feleletre :
Ó Detre, kiálta, álnok eszű Detre!
75 Benned, imé, vártam igaz ügyem őret :
De te, látom, félted csak a magad bőrért.

Kit nyerjek arannyal, kit ezüsttel már meg,
Ha régi barátság így marad, így áll meg!
Zászlómhoz a népet hol vegyem ujonnan,
80 Ha régi barátim futnak előbb onnan!

Csínja — felel Detre — van az ily dolognak,
Madarat nem dobbal, nem üvöltve fognak :
Aranyon *áru*lót te keressz hiába,
Mondván : »nesze! hú légy.« Senki nem oly kába.

85 Senki biz' oly olcsó, kinek ezt mondd, nincsen :
»Mevettelek, ugy-e, alku szerént, kincsen?«
Aranyod utálat, — még le sem ül nálad,
Még vissza se' fordul, csakhogy odébb állhat.

De, ha rejtett céllal adsz neki, és *ingyen* :
90 Kárba, veszendőbe soh' se félj hogy menjen
Aranyod megbéri : ő maga sem véli
Hogy az indulatját adomány vezérli.

Akarod, gerjedjen szive szánalomra :
Mélyebben megesik ha arany is nyomja
95 Vagy *az ő* sérelmét latolni ha kezded :
Súlya ezüstödnek túlterheli eztet.

Kincs elalutt hálát, régi boszút felmar,
Kincs váj sebet újra, hol behegedt a var,
Kincs egyenest görbít, egyenesít görbét :
100 De ügyesen kell ám használni az örvét. —

Elállt szeme szája Buda jó királynak :
Ó Detre! nem értem. Nosza, mit csináljak?
Taníts tanulatlant ; de magyarabb szóval :
Ha soha nem voltam, leszek ezért, jóval.

105 Akkor egész éjjel, hajnalhasadásig,
Magyarázott Detre, figyelé a másik ;
Virradtakor elment, vagy alig korábban :
Sohse' látták többé Buda sátorában.

Ment ; reggeli álmát fölverte a gótnak
110 Valakik udvarnál kísérői voltak ;
Haza, népe közzé, indula hadastul,
Hol gyarmatot ülnek, leigázva vastul.

Szigetenkint szerte az idegen nemzet
Erős hunok ellen soha nem rezzenhet ;
115 Él maga törvényén, nem szolgál, különben ;
Vannak fejedelmi (Detre is az) többen.

Kiket az utból még, vagy haza értével,
Megfuttat a vén szász titkos követével :
Inti vigyázatra : legyenek mind résen,
120 Készülve hadankint, mert nagy idő lészen.

Napraul azért napra, mint azelőtt, folynak
Dolgai gyanútlan az idegen fajnak ;
De sokat mond bátrabb szemeik nyílása
Benne ragyog népok várt szabadulása.

- 125 Ezek így készülnek. — Buda hős azonban
Hunokat hivatja, kitkit alattomban,
Magához egyenkint rendeli a főket,
Kincses ajándékkal így lopja meg őket :

- 130 Bátya, felém sem jösz, idehagysz túlon-tul,
Meg is ám halhatnék tőled rokonomtul,
Mióta királlyá Ételét megtettem,
Ő pedig abban jár, hogy ne legyünk ketten.

- 135 Ó, jobb is, amim van, rendelni halálra :
Nem tudni, a holnap, sohse, mit hoz mára ;
Ne nyelje be ő mind : ím, neked ezt szántam :
Jó emlékezéssel légy róla irántam.

- 140 Másnak emígy szólott : Hogy vagy, öregem, te?
Elmultunk! igaz-é? Te is, én is, nemde?
Új az idő s ember ; az egész világ új :
A vént leszorítják, ha maga nem tágúl.

Nem így, Bendeguz és Rof idején, volt ez,
Kik alatt szolgáltál : hanem akkor volt ez!
Véred elomlását Étele mit bánja! ..
De fogd : Bendeguzé ; kincse maradványa.

- 145 Van, kihez így fordul : Már híni se' merlek
Lakomára, hékám ; ízetlen a serleg :
Étele gyanakvó, rád, valamint rám is :
Jól teszed! okos légy, kerülj ezután is.

- 150 Mi haszna ezentul billikomok, tálak,
Arany-ezüst eszköz Buda nem-királynak?
Étele rátenné kapzsi kezét, hidd el :
Víg napok emlékét, pajtás, nesze, vidd el!

Olykinek³ ezt mondja Titok, a mit hallasz . . .
Ne félj! Etelénél kárt vele nem vallhatsz,
155 Bár engem az útból félre akar tenni,
A mi nem igazság : de ha meg kell lenni!

Egyszer hal az ember! magamért nem bánom :
Asszonyomat hogy tán kirabolja, szánom ;
Amim van, az itt van : rejtsd el *neki*, kérlek,
160 Légy gondviselője nyomorútt Gyöngyvérnek.

Így a többivel is, kit ravaszúl Detre
Hajolni tapasztalt vala zendületre ;
(Rég ideje szó-fon maga titkos tervén ;)
S beadta nevenkint, hunokat ismervén.

165 Volt már (de mikor nincs árnyéka nagy fának!)
Írigye húnok közt Etele királynak :
Rémit vala egyet hatalom gyors nőtte,
Másnak Etel büszkébb, mint annak előtte,

Jár maga eszén csak, tesz maga oktábol,
170 Régi szokást mellőz, új dolgokat ápol. —
Más, aminek elsőbb maga is örvendett,
Találja nehéznek a sanyarú rendet.

Ha ki meg ellustúlt békés Buda mellett,
Harcolni örökké kell, látja, Etelnek,
Nagyra fejét, egyszer, örömejobb szánja,
175 Mint hogy ne henyéljen már ennekutána.

Volt olyan is, kit tán szóval avagy tettel
Etele megbántott, mit nem feledett el ;
Vagy, ha nem is bántá, vette zokon önként
180 Nem tudja, mivel sért, a hatalmas, gyöngét.

Egy-kettő igazát érezte Budának,
Titkon töri szívét sérelme jogának ;
Nagy része a köznép bizodalmán retteg :
Etele az által hova nő felettek !

185 Ezt arany ingerli ; kapdos amaz újon ;
Ez rászületett, hogy követ egyre fújon ;
Ezt hajtja irigyiség, vad epébe mártott ;
Hő vére amannak üt örökké pártot.

Hisz' ember az ember, akkor is az volt lám ;
190 Megörült s megdöbent Etele nagy voltán. —
Buda végez minddel szép színnek alatta,
Szájába miképpen Detre vitéz adta.

Mint szellő ha fogan vak déli melegben,
Pici pöhöly elsőbb, út kis pora lebben,
195 Majd a berek szélén leveli a nyárnak
Táncot ezüst hassal, nesztelenül járnak ;

... Honnan, kicsi szellő, ég vándora, jöttél?
Vagy lábom előtt csak egyszerre születted?
Lehelleted' arcom még érzeni tompa :
200 Ott vagy azért, látlak, hogy fürdöl a porba' ;

S már zizzen az erdő, fodorúl a víz is,
Hosszú haja árnyát lendíti a fűz is,
Már lombokat lóbál, már ágat is ingat,
Már egy egész karcsú fiatal bólingat :

205 Zúg itt is amott is a liget és megdül,
Szennyes az ég boltja szapora fellegtül,
Kardját hüvelyéből rántja egy-egy villám,
Zengeni, úgy tetszik, moraját is hallám :

Hír támad azonkép a hunok szálásin,
210 Tompa beszéd, bor közt, nagyok áldomásin ;
Hogy' támada? hogy' nő? ki toldja? ki kezdi?
Tán a levegő is egyaránt terjeszti.

Budának először dicsérete hangzik :
Hajdani jó élet, heverő nagy lagzik,
215 Munkatevés nélkül, ingyen, a vidám bor :
S hozzá Buda lelke, a szelid, a jámbor.

Az, ki Buda nevét említeni se' merete
Már hónapok óta, most jár vele szerete,
S örvend, hogy szavait befogadja kész fül,
220 Vagy meg is előzik, ha szólni készül.

Nem tudja egyik sem, ha kivel sűg össze,
Hogy azt is arannyal Buda környékozte!
Bátorságot ez ad mind ennek, amannak,
Hogy már annyian ők Buda mellett vannak.

225 Ada bátorságot, növelé a merszet,⁴
Hogy igaz ügyben jár, bizodalmat szerzett :
»Aranyát elvettem — kiki titkon szóla —
Hanem ez gondol, lám, csak a közös jóra.»

Oh bizony . . . (a fő-fő, a nyakasabb szittyák -
230 Buda királyságát ily szóval abítják)
Oh bizony! akkor volt a mi szavunk kellő,
Mi magunk fő jobbágy, királyhoz egyenlő.

Szoktunk oda jární, mint haza, hívatlan,
Főkelni, ha tetszett, űlni le, mondatlan ;
235 Kérelmet ha tevénk, a hangja paráncs volt,
És Buda kért tőlünk, ha miben paráncsolt.

Mert ő vala jámbor, nem büszke, negédes —
Vala nyájas, vidám, szelíd, emberséges,
Szófogadó, kész, hű ; de igaz is, bölcs is :
240 Benne ugyan nem volt legkisebb erkölcs is.⁵

Más haragot színlel, makacsabb hűrt penget :
Nem volt szabad azzal, nem tudta mit enged,
Társul az öccsét hogy székébe fogadja,
S a nem-adhatóját valakinek adja.

245 Királyt Buda nékünk nem tesz maga mellé,
Se kérdeve, se hallva : »ime, Ország! kell-é?«
Gyűljön azért ország, ki ne ő rá bízza :
Vétesse hatalmát kénytelen is vissza!

Egyszersmind az urak : 'Torda, Szalárd, Bulcsú,
250 Gyula, kádár ellen szitok átok olcsó,
Nevöket említik beszorult ököllei :
Hogy Buda osztályát okozzák Etellel.

Sok szörnyed a szótul önnön maga nyelvén,
Buda gyalázatján, Buda veszedelmén,
255 Dísztelenül a mint megalázva festi,
Hogy' nincs nyugodalma, se lelki se testi.

Iszonyítja legtöbb a nagy, örök esküt,
Mellyet szíve vérén Etel az-nap eskütt :
Fogadá, nem tartja : ám most kiki lássa
260 *Nemzetül* a húnnak ne legyen romlása!

És már az ilyen szó nem marad a fők közt,
Riadoz törzsenkint az alattlevők közt,
Mint hó-gulya, száll s nő ; mese mesét szülvén :
Mebódul a köznép, fejei böszültén.

265 Valamint nagy ménes, ha elő-nyaranta
Vihar gyül az égben, repülő sok gyanta,
Feledi hogy szélyel bízvást legelészen,
Nyugtalan egyszerre, bogarassá léssen ;

Hosszú nyakát némely, levegőbe tűzi,
270 Dagadó cimpával a viharat búzli ;
Más felrug emelten lobogó farkához,
Lába dübörgésén ijed és futkároz ;

Nincs bújni karámba, hol bújni ereszbe,
Teszi kettő-három a nyakát keresztbe,
275 Remegő oldallal a nagy időt várja,
Mikor szakad a menny hulló köve, árja ;

Így a hunok közt is háborog az alrend,
Mebódul az elme, és megbomol a rend ;
Csoportosan öt-hat dugja fejét össze :
280 S a vérszapot érzi, s mond : nagy-idő lessz-e!

Maga Hadur-Isten sok csuda jelével
Hírül Buda végét adja Ételével ;
Üstökös a mennyég bús mezejét szántja,
Pallosokat vérben emel észak lángja.

285 Kell szörnyű esetnek történni, mivelhogy
Nappal a nap fénye, éjjel a hold elfogy,
Sötétben a húnok fiai maradnak :
Vesztét ne jelentse mind az egész hadnak !

Sok csuda szörnyet szűl az asszony, az állat,
290 Forrás vize vértől iszony és útálat,
Kabala emlőjén vér szakad a téjjel,
Halványan a holtak kísértének éjjel.

Mert ezt Hadur-Isten balgatag embernek
Buda elvesztéről adta bizony-jelnek,
295 Hogy Ételét intse, a népet is ója :
De nem érti a föld gyenge halandója.

A mit az Ég jósolt, hogy eleit venné,
Az fordula épen nagy veszedelemmé,
Hogy Buda romlását felidézze gyorsan :
300 Ez a nyomorúság az emberi sorsban! —

Immár Budaszállás nem oly rideg, árva,
Felmagzott füveit letapossák, járva ;
Éjjel elébb jönnek, azután napközben,
Legelébb egyenkint, azután mind többen.

305 Buda paripái, új elevenséggel,
Most összenyerítnek gyakori vendéggel ;
Udvara sok füstjén megvidul az éhes ;
Sűrög a mi sűrű, sajog⁶ a mi fényes.

Mint hangyacsoport, mely kiered fészkéből,
310 Zsákmányra elébb küld csak nehanyat kémül,
Azután mind többen lakói a bolynak,
Egymás tetején is, oda-vissza, folynak :

Úgy népesedett meg Budaszállás útja,
Fel is, le is a hún szüntelen azt futja ;
315 Szélyel az országban ágazik, mint küllő,
Vagy az onnan térő, vagy az oda gyűlő.

Sereget is, mely a palotát örözze,
Buda személyéhez állítanak össze :
Pártbeli népéből kiki részét adja,
320 S rendre egy-egy ott hál, ki törzsnek az atyja.

Buda királyt pedig ámitja reménység,
Tagjait, úgy érzi, nem terheli vénség,
Mint habot üres szél, bizalom felfúja,
Könnyen forog, és jár : fiatal lett újra.

Így a buborék, mely született nádszálon,
Könnyű lebegéssel kis ideig szállong,
Fényét teszi minden fordulata szebbé :
325 Valamíg elpattan — hiu pára-cseppé.

Látván maga mellett gyűlni fölös számot
330 Mintha erejéből kiki adna vámot,
Neki adna egy részét, toldná az övéhez
Testében is immár olyan erőt érez.

Nézd, feleség, Gyöngyvér, nevető szájjal mond,
Nem vagyok én még *vén* ; hanem a bú, a gond ;
335 Acélos erővel minden inam pattan :
Mégvínék bizony én Ételével hadban.

Jaj! — felel az asszony — mint *ide* nyilallott!
Oktalanul többé így ne beszélj, hallod
Mert bizony elfordul e zsöngé szerencse :
340 Nemhogy Ételétől árva fejed mentse.

De még azután is Buda csak nem állja,
Hogy balga beszédet ki ne ejtsen szája,
Ülvén az urak közt, bor-lihegő mellett!
Meglássa no bárki : megvívok Étellem!

345 Ifjú dolgait is hordja örökké fel :
Hogy harcolt gepidák fene törzsökével ;
Vissza magát harczos napjaiba éli ;
Ételén győzelmét semminek ítéli.

Tanácsot azonban ülnek vala mindég.
350 Buda királylyal, vagy külön, a leventék.
Benn a palotában s kívül az erkélyen
Jövet is az úton, menet is utfélen.

Könnyű bizony eddig vala szökni árkot,
Szóval Buda mellé ütni merész pártot :
355 De mi lesz a vége? s mi előbb a kezdet?
Van mit nagyon erről tanakodni bezzeg.

Eleinte a szó hirtelen és hangos,
Dobál vele büszkén sok előharangos,
Föl, Isten egére hajítani merné,
360 Nemhogy, zabolásván, Ételét ismerné.

De máris ezáltal megütődnek többen,
Nagy meredek szótól az okossa döbben,
Amazok estén, kik előtte bukának,
Méri a mélységet : »nem ugrom utánok!«

365 Beszéd hamar ottan emelkedik óvó,
Kétség is habozó, félelem is bűvó ;
Százféle tanácson száz elme hasonlik :
Mint habütött pandal,⁷ Buda ügye omlik.

S valahol meggyűlnek tanácsba, csoportban :
370 *Egyel* az otllevők feje több, mint ott van ;
Nem látja sok ember, de ki látja, szörnyed :
Étele arcát, a boszuálló szörnyet!

Mint őszi fuvalmon fa levele sárgul,
Nesztelen itt-ott már leválik az ágrul :
375 Ugy sápad el egy-egy, szótlán tovahímlik,
Iszonyún e látás ha elébe rémlik.

Hírli veszett ügynek : mond, tudta előbb is ;
Téríti meg útján a szembejövőt is ;
Csak, ki magát nagyon Budáér' kitette,
380 Kénytelen az helyt áll, marad őmellelte.

S Etele nem tudná Buda bátyja tettét?
Jól tudja bizonynal : hivei megvitték :
De csak úgy tón kézzel, kicsinyelvén e bajt,
Mint aki magától könnyü legyet elhajt.

385 Pedig Buda pártján elegen vannak,
Lehetne keménynek mondani és nagynek,
Ha volna tanácsa, ha volna vezére,
Ha Etel oly sokkal maga föl nem érne.

De bomlanak immár külön-külön éssen,
390 Füstbe ama nagy tűz, félő, ne enyészsen.
Végre a tanácsot, mit megvon az elme,
Megadá mindnyájok közös egy félelme.

Budaszállás — mondák — nyilt, mezei tábor,
Nincsen is ez helyben maradásunk bátor :
395 Nosza rakjunk várost, kőre követ szintén,
Valamint sok más nép teszi Naplementén.

Mindenki örömmel ezt az igét hallá,
Fenszóval Buda és a többi javallá :
Mire Etel megjő, ha volna lehetőség,
400 Hogy ilyen épület akkorra megessék.

Város vala régi, Duna jobbik partján,
Megtörve had által, Keve, Béla kardján ;
Tornyai, bástyái, mellvédei most rom :
Húnok idejöttén alázta meg ostrom.

405 Teteje hamvvá lón ; még falai állnak,
Lassu enyészettel ott hagyva halálnak,
Ügyefogyott aljnép csarnokait éli,
Szél benne bitangol : az északi, déli.

Erre legott minden, ha ki látta, gondol,
410 Képzletök mindjárt építi a romból.
Rései megtöltve, árkaik megásva :
Költözzék oda át mind Budaszállása!

Nosza, egész tábor Buda szaván pezsdül.
Útra, hogy a várost vigye mindenestül,
415 Kapcsait ereszti, oldja eresztékét :
Budaszállást ember nem leli a régít

Szedi szélyel, csuklón, ki mestere ennek,
Emeli köpcös váll súlyát szelemennek ;
Oszlopa dől rendre ; cölöpjeit ássák ;
420 Gödör ha jelenti Buda ó szállását.

Lábat alá mindjár', kötnek erős tengelyt,
Irdatlan⁸ kereket, guruló nagy hengert ;
Gulya ökör húzza ; a tábor is indul ;
Csak a Mátra szele száll ott meg ezentul.

425 Immár Duna mellé hogy lassan elértek :
Láp a szarufákból készüle temérdek :
Úszva egyik partról költöznek amarra,
Lófarkon az ember, tutajon a marha.

Föld nyomorú népét, az idegen fajtát,
430 Ostorral azonban építeni hajták
Seregestül, amely tud bánni a kővel,
Vagy arravaló, hogy emelje erővel.

Sziklát seregestül hordnak vala hegyé,
Munkában az éjet nappal teszik eggyé,
435 Étetik éhszájú csorbáit a falnak,
Tornyot is az égre, négy szögein, tolnak.

Hamarább mint vélnéd, vár leszen a várból,
Kapuit ácsolják nagy erdei szálból,
Csiga eresztvényre hídját lehidalják,
440 Iszonyú mély völgyvel körítik az alját.

Buda király elsőbb a helyet megjárva,
Építi fa sátrát nagy kő palotára ;
Ernyőt a hunok is körülötte vonnak,
Tetején lángdúlta födözetlen romnak.

- 445 Budaszállás, a mely volt azelőtt, nincsen ;
Ki látni akarja, ide föl tekintsen,
Sátorait tarkán emeli magosra ; —
Hirtelen így épült *Buda új várossa*.

TIZENKETTEDIK ÉNEK.

Buda halála.

Már fészke fölött leng énekem ezúttal,
Buda forgó napja száll meredek rúddal,
Este van, este van . . . késő a madárnak :
Nem látjátok-e már, hogy' nőnek az árnyak?

- 5 Buda körül bús éj tornyosdik össze.
Hanem a sors útján csak pihenő lessz e :
Új dalok, új dolgok tolmácsai, jönek,
Ha Isten erőt ad szegény éneklőnek.

- Etelét említem : hova késik hadban :
10 Idejét vesztegli maga önként abban,
Készántag azon van, mi ürügyön késsék,
Rettegve haragja izzó kitörését.

- Talán Buda megtér ildomosabb észre,
Tán pártja elporlik, (szakad is már részre,)
15 Tán őmaga lelkét türelemmel győzi,
Cseppről a míg cseppre boszuját lefőzi.

- Hamar a zendülést odakinn elnyomta,
Csak félelem által ; vért keveset onta ;
Látatlan előzé iszonyú hadjárat :
20 Híre hadat vert meg, vőn be kaput s várat.

Sok kulcsot ijedve lába elé hoztak,
Fogoly esett nagy szám, sarc tetemes, **gazdag**,
Túszt neki minden hely küldöze hódolva,
Városok utcáit taposta hatalma.

25 Ám adaját császár meg nem adá bérül,
Hallván ijedelmes rossz hírt Etelérül :
Hogy az ő országát hódítja *magának*,
Népével a húnok, mint *urai*, bánnak.

Üzené : túszt, foglyot hamar átaladjon,
30 Maga is országán többé ne maradjon,
Vigye hadát húnok lakozó földére :
Ugy áll neki császár, mit előbb ígére.

Nagy büszke haraggal Etel erre lobban,
Igazán vagy színből? maga tudja jobban
35 Színből, igazán is : mert az neki sérté,
Hogy *előbb* átadja s várjon adóért *ő!*

De meg, Buda miatt késik vala, mondom,
Haragban a lelke hömpölyög és gondon ; —
Ifju seregét is szoktatnia kell még :
40 Látja, hogy a harcban mily öröme telnék.

Nosza hát indítja, had-izenés nélkül,
Felel a császárnak mostoha vendégül :
Mély birodalmába, hét ágra, betörvén
Omlik hada, mint ár, kavarog mint örvény.

45 Valahol megfordul, pusztít, rabol, éget,
Füstben maga után von egész vidéket,
Kincsét kirabolja, népeit elhajtja,
Csak az üres földnek gyász fenekét hagyja.

Tízszer — husszorosan az adót fölszedték,
50 Olly özön a zsákmány, mind' el se vihették,
Bíbornak először kopja vala singi, —
Vagy elégett máglyán, nem vált ura senki.

Sűrű követ által bezzeg ajánlá már,
Maga veri följobb adaját a császár :
55 Ám Etelét ily szó találja süketnek,
Látnia színét sem engedi követnek.

Sőt a telet is már — Étele azt várja,
Míg maga hídat ver omló vizek árja :
Hogy büszke Bizáncnak kapuin döngessen —
60 De az idő sorját, kell, sorba kövessem.

Buda király búsan ödöng vala itthon,
Bástyái mögött sem érzi magát bizton,
Keleti pusztákra szomorúan néz ki,
Hogy mily nagy az ország s kicsiny az ő fészki.

65 Mint rácsba először befogott vadállat
Mozgásra elég tért s nyugtot se' találhat,
Jár fel-alá mindig, lép nehanyat s vissza,
Fejével a rácsot sikeresen zúzza

Úgy, falai közt, jár húnok fejedelme ;
70 Gyorsabban a testnél hánykódik az elme :
Ha ül is, ha áll is, ha fekszik, ha alszik :
Ez nem pihen úgy se, álmába' viharzik :

Egy nap is, a várnak hogy néz vala ormán,
Egyedül a síkra mélázva mogorván,
75 Merre Budaszállás lehetett a régi,
S homályban Étellak messzebbi vidéki :

Hirtelen az öklét üti homlokáéhoz,
Szeme összébb rándul, egy pontra sugároz,
Nem a levegőben — lelkébe' van e pont,
80 Hátra szegett fővel nagyot riad, és mond :

Mely Isten az égből — te, Hadur, ez eszmét,
Te adád most nékem, szánván Buda vesztét!
Vagy valaki, ébren — feledett álomban —
Mondta nekem? Sőt te, te Hadur, e nyomban!

85 *Mind* a hunok tüstént körül arcom' vennék,
Magam is, *e karddal*, győzhetetlen lennék,
Ha egyszer kezemet ráteszem a kardra,
Én, Buda király, mint Isten is akarta!

De ki lesz a bátor? . Ezt mondva, szemébe
90 Kanyaró ötlött fel, a Kanyaró népe,
Mely, noha Budával táboroz egy-párton,
Nem szenvedik ottbenn, csak kívül az árkon.

Mert nem volt Kanyaró, feje, atyja nemnek,
Vezeti seprőjét húnnak, idegennék,
95 Ki barát és ellen földjén rabol, éget,
Ki apát anyát ölt, s aluvó vendéget.

Nem lakik e banda soha sátorszinben,
Esz, hideg és hev feketíti színben,
Bőre nem is bőr már, hanem ordas kéreg ;
100 Nyerge az ág s tűzhely, hús ez alatt fő meg.

Békében (e hadnak nincsen soha béke)
Körül a szomszédság búvó menedéke,
Onnan idegent is, hűnt is rabol átkul ;
Hadban elől ijeszt, mérföldnyire száguld.

105 Mostan Buda mellé, mint keselű, jöttek,
Díjul akasztófát s aranyt kikötöttek,
Azt hogy ne találják, ezt hogy ne veszítsék ; —
Kénytelen ámbár, de kellett a segítség.

Ily hadnak Buda most hívja fejét félre,
110 Vala ez a rútak iszonyúbb vezére :
Daliás hún nép közt nem akadt oly undok,
Hogy megközelítné amilyet elmondok.

Kulacsfeje szűkült, pizse orral, lappá.
Tette a természet, s maga még rútabbá :
115 Késsel az ön húsát bemetélte arcán,
Hogy lenne ijesztő rettenetes harcán.

Szanaszélyel ritka, műveletlen serték
Forradozott állát s ajakát kiverték,
Apró szeme kútból csillog elé, szúrva ;
120 Hangja ebugatás : vakogó, nyers, durva.

Ezzel Buda király ered íme szónak,
Félre mezőn híván, így mond Kanyarónak :
Meglátom, Kanyaró, van-e hős sziv benned,
Etele sátrába, éjtszaka, bemenned.

- 125 Kard függ ott valahol, megismered erről :
(Hüvely atyjáé volt, megmondta : mi jelről)
Azt nekem orvúl te . . ha nekem elhoznád :
Aranyban-ezüstben elnyered a hasznát.

- Megdöbbsent Kanyaró, gondola egy hosszat,
130 De utóbb fellángol, merni nagyot, rosszat,
Szája vigyorgástól lőn még iszonyúbbá,
Dísztelen ily szóra vonogatta csúffá :

- Kard lesz : de aranyt adj, de sokat ; nem bánom ;
Hanem aztán : pfh! pfh! . . Etelét nem várom ;
135 Mert ha Etel itt kap, Hadur, az ebanyja,
Száz volna se' ment meg, se maga sem kardja!

- Menj, menj, gonosz! Ármány! Buda szól ijedten,
Mert félek agyon sujt égő nyila itten,
Vagy az útban, a kit káromlani mertél ; —
140 Jutalmad azonban megvetem a kardér'

Még az nap Kanyaró osztja hadát szélyel,
Út nélküli úton bújkál vele éjjel,
Napközben mocsaras helyeken meghúnynak,
Rettegve bosszúját minden igaz lúnnak.

- 145 Harmadik éj a mint fordul ilyen napra,
Mind összeverődtek tornyos Etellakra,
Állítja vezérük ide-oda lesbe,
Útat előálmon egyedül keres be.

- Krimhilda Etelnek szép nője azonban
150 Távoli férjéhez vala édes gondban,
Nem alutt, az álom csak játszva került,
Fohásza galámbit férje után küldte..

Hattyu fehér teste forog a hab ágyon,
A lelke meg úszkál tenger hiu vágyon,
155 Apró pihegesét únja Aladárnak ;
Körül éjszűrő nagy kárpitos árnyak.

Hall egyszer odalenn, mint paripa prüsszét ;
Megörül : hirmondó! felugorva néz szét :
Etele tornácán hadi mént kötött meg
160 Valaki . »jaj! nem más — édes uram jött meg!«

Veti hamar leplét karcsu derekára,
Minden erén futkos szerelem hangyája,
Függő folyosón át az urához indul,
De megáll rettenve útja közepin tul.

165 Idegen a férfi, dísztelen a termet,
Mely palotából jön s lova hátán termett :
»Ki az ott, ilyenkor?« — De nem is áll szónak ;
Vércse sikoltása úzi az asszonynak.

Tüstént aluvó ör, valamennyi, támad ;
170 Két ujján Kanyaró füttyent vala hármat,
Éh farkasi oztán törnek elő jelre ;
Virrada sok alvó örökös éjjelre.

Így sikerült vérben által verekedni,
De zsákmányt Kanyaró nem mer vala vetni ;
175 Seregét oszlatja : el, el, a határral!
Egyedül a kardot viszi meg Budára.

Mellyet nagy örömmel Buda király másnap
Mutat elő s büszkén a többi tanácsnak,
Dicsekszik : az éjjel *csoda* által nyerte ;
180 Jobban Etellakról tudják hazaszerte.

Mindenfele a hír onnan eredt szélyel,
Összetalálkozván Buda más hírével :
Hogy az Isten kardját csudaképen nyerte ; —
Nem hiszi *egy* ember neki, országszerte.

185 Sőt a maga pártja, az is elpártolna,
Etelétől immár menedék ha volna ;
Újult bizodalját öli halvány kétség :
Így orozott kardban, vajh, lesz-e segítség!

Etelének is vün¹ hírt Hilda futára,
190 Mikor a kard eltűnt, s hova tűnt : Budára.
O — jaj! . . . akkor látták (egy hangja se hallszott)
Sápadni először azt a piros arcot.

Elsápada, elhalt kísérteti zölddé,
Azután izzó vér sebesen megtölté,
195 Azután ültéből felrándula, tenni,
S dörmöge mély hangon : haza fogunk menni.

Követét császárnak hívatja magához,
Adáját hogy rakják, engedi, lábához,
Túszot neki és foglyot átaladat renddel,
200 Haza indulásra napot órát rendel.

S már, mint szele égi tüzes háborúnak,
Zúg jötte felől hír a haragos húnnak,
Mindenféle a nép elképzeli s borzad
Budára szegényre az ísszonyú rosszat.

205 Mint hegy ha szakadna, mint ég ha omolna,
Világ tengelye mint dűlőbe' ha volna :
Úgy képzeli a nép — vagy mi nagyobb rosszat
Etele haragja, Buda bűne hozhat.

Még útban eléje, urok elé, mennek
210 Sokan a fő húnok, fejei a nemnek,
De nem meri egy se Buda pártját fogni,
Etele szívébe könyörű szót lopni.

Detre is ott van már, kelleti hűségét,
(Átkozva magában Buda semmiségét.)
215 Lelke a jövendő szomorún kóvályog.)
S vele mind a többi idegen királyok.

Föl, Keveházának, seregét vezérli
Etele; ott áldoz; Érdet nyomon éri,
Buda új városnak fordul, folyam ellen,
220 Téteny előfokján föltetszik az ellen.

Hamar, ezt meghallván, Buda kaput zárat,
Nagy körösztbálvánnyal segíti a zárat,
Dobogót felvonnak szédűletes árkán,
Nyíllal, kopiával tövises a párkány.

225 Hal úszva — király mond — madár ha repülve,
Ember fia nem jó itt csuda nélkül be:
Mert elfogy előtte, akármi felől jön,
És meghasad a föld, bármerre kerüljön.

Etele azonban már nem vala távol,
230 Körül a hegységet megszállta hadával;
Kapu elé mindjár' szót szólani küldött,
S nagy hangon alólrul beszéle a küldött:

Buda király hol van? Álljon maga szónak. —
Etele küld engem, ura minden húnnak,
235 Seregével ott ím a bérceket űli,
Ezt a madárfészket pöhölyre becsűli.

Hegyet az árkába onnanfölül ontat,
Falaid ormóján tapos országútat,
Valaki él ottbenn, úgy tartsa, nem élne,
240 Fiúval az apját vetteti kardélre.

De ha Isten kardját meghozva, köszöntöd,
Kapuid, sarkából, mély porba ledöntöd,
Egyszer ha vonúl át városodon népe:
Fogad utolszor még atyafi kedvébe.

245 Se kaput, sem kardot! — felelt Buda hévvel, —
Holt testemen át csak ha bejő népével!
De, ha esdő szóval *maga* hozzám jön be,
Fogadom a pártost régi kegyelmembe.

Kaccanva Etele érti meg e választ :
250 Ha ha!.. egy jó kardot fegyveriből választ
S indúla, menőben derekára kötven,
Mind az urak kéri, őt nyomba követvén.

Ne menjen! ez ármány; Hadurra! hová megy :
Azok ott nagy tábor; maga hős, de lám *egy*; —
255 Esennen² a hún fők köntösit érintik :
De szeme szikrái vissza vadúl intik.

Jutva le a várhoz (mely Ó-Buda mostan),
Parancsola tüstént : nyíljék kapu ottan,
Hidat alá döntnek, kaput elé tárnak ;
260 Mögötte bezúdul tengelye a zárnak.

Buda pedig öccsét várja vala bástyán,
Messzire megrémült vérszínü palástján,
Haja merevedni sisak alatt kezde,
Hálója halálnak szeméit környezte.

265 Szólni akar — nem tud : hozzá ne eresszék,
Karddal ez egy embert odalenn elveszék ;
De nem is voln' aki e szóra királynak
Végezze parancsát : mint kőszobor állnak.

Amint közelebb jó, amint szeme villan,
270 Duzzad egész teste, majd rászakad olyan,
Harag a nézése, harag a járása,
Szorul összebb köztük levegő nyílása :

Fegyvertelen az bár — szegény Buda elhúl,
Hamar Isten kardját rántja ki védelmül,
275 Önkintelen ádáz Eteleől ója,
Noha érzi eljött éltének utója.

Etel is, szó nélkül, csak ölü-sívással,
Ránt ellene szablyát; küzdenek egymással ;
Messze a viadal késő zaja csattog ;
280 Nézi a két tábor, fölöttük, alattok.

Ott nem az Istenkard által Buda vivik,
(*Kezében* acélja csak acél tudmillik ;)
Emberül ő harcolt maga emberségén ;
Bajnok vala ifjan, s bús élete végén.

285 Harmadszeren a mint zúdúltanak össze :
Étel Buda kardját kiröpíté messze ;
Oda lón az ; testét veszni hagyá hátul,
Mégfutva halálnak mereven arcátul.

Még egyszer üvöltvén, Étele szökellik,
290 Vállközön a kardját belemártá mellig ;
Arccal, Buda ki volt, a porba merüle,
Iszonyú csendesség fagyá meg körüle.

Ám had ura Isten jól látva egéből,
Hunokért nagy könnyű csordúla szeméből ;
295 Jaj! betelik, mondá, már íme betelnek —
Népe jövődői számlálva Ételnek.

Isten, alant földjén, ő lehetett volna ;
De nagy ily kísértés, földi halandóra —
Szólt ; és megnyugodott, könnyét letörölvén :
300 Hogy örök-állandó amaz erős törvény.

Ezalatt tornyáról magas palotának
Rohan alá, hajh! már özvegye Budának ;
Szöghaja kígyóit tépi, előlfutva,
S üvölt habos ajkkal, még oda sem jutva :

305 Ilda, kevély Hilda! Krimhilda kegyetlen!
Verjen meg az átok! ne maradj veretlen!
Soha te fiadnak örömét ne érjed!
Vesszen ki magostul vele gyilkos férjed!

Kínnal fiad elveszd, kínnal akit szültél
310 De ne örülj akkor, mint *akkor* örültél!
Kit élnie szültél : szüld szörnyű halálra!
Jajgata, és mint holt, lerogyott urára.

Etele is eszmélt asszonyi fájdalmán,
Össze a hős rendült neje nevét hallván,
315 Lába előtt, vérből, néz vala egy pontot,
Tomba sötét hangon⁴ ily szavakat mondott :

Ne átkozd, iszonyú! nem vétkes az ebben ;
Ártatlan a gyermek az apai tettben.
Átkod Keveházból nem fogja kivájni . . .
320 Tora, temetése leszen ott királyi.

Búgással az asszony szemeit a sebbe
S arcát, könnyü nélkül, temeté mélyebbre ;
Sírtak hölgyei mind. Most a csuda-kardot
Fölveszi egy fő hún, ki Budával tartott.

325 Vitte, odanyújtá Etele királynak,
Némán háta megett a többije állnak.
Megrázkodik a hős, markolat érintvén ;
De legott felszólal, nagy körbe tekintvén :

Hun urak, mit néztek! ez csak az én tettem,
330 Megvan. Szigorún, de igazán büntettem.
Ezután bő ajtó nyílik kegyelemre :
Nem vetem a múltat senkinek én szemre.

Hunok! Isten kardját emelem rá fenjen :
Mind a világvégig általa kimenjen
335 Népünk birodalma, neve, dicsősége! . . .
Örökkön örökké nem lesz soha

VÉGE.

JEGYZETEK BUDA HALÁLÁHOZ.

I. ÉNEK.

¹ *Öccsével.* Megszoktuk Budát *ifjabb* testvérnek képzelni, de csakis megszoktuk. A krónikák egyszerűen *frater*-t mondanak, s az lehet *bátya*, *öcs* egyaránt. A Nibelungen *Blödel*-e, igaz, fiatalabb; de az nem történet, Thierry Amadé (nem tudom mi forrás után) határozottan *Budát* nevezi *frère aînének*. Hogy tárgyamra nézve e fölvetel igen hálados volt, az olvasó meg fog győződni.

² *Keveháza.* A húnok fejedelmi temetője.

³ *Rof.* Így nevezem (Szabó Károllyal) azon hún királyt, akit *Rova*, *Rewa*, *Ruas* stb. név alatt fordul elő az évkönyvekben. Valószínűleg *Rof* helység tartja emlékeztét.

⁴ *Garabonc.* Ipolyi gyanítása szerint hadd legyen amaz alárendelt papi osztály, mely áldozatoknál a kézimunkát, boncolást mit, végezte.

⁵ *Joh*, vagy *jonhó*. Régi szó, jelenti a nemesebb belrészeket.

⁶ *Nézők (olítárnézők).* A babona nyelvén maig fennmaradt szó, noha ma eltérő értelemben.

II. ÉNEK.

¹ *Rovásra hazudni.* Maig élő mondás, annyi mint sokat és folyvást hazudni, mintha csak *irva* volna. Azért mertem a *hún* írásmóddal (mely rovásra történt) kapcsolatba hozni, dacára mai tréfás színezetének.

III. ÉNEK.

¹ *Gyöngyvér.* Régi *pogány*-magyar nő-nevet alig-alig talál az ember. Én a *váradai regestrum* magyar jelentésű neveiben véltem ilyesek nyomára akadni, hol *Gyöngy*, *Gyönyörü* stb. fordulnak elő mint nőnév. Így lón szerkesztve a *Gyöngyvér*, mely annyi, mint *gyöngy-testvér*. Nem a hasonló nevű madárra gondoltam tehát.

² *Ódin.* A skandináv hitrege fő istene.

³ *Normák.* Végzetnök, mint a *párhák*. Hárman vannak. Egyike a csatán elesett hősöket vezeti Ódin lakába (Walkyria).

Hogy *Delre* itt pogányul beszél, holott a Nibelung-énekben keresztyén, azon nem fog megütközni, ki a régibb *Edda* énekeket ismeri. Azok még mit sem tudnak ama nagy keresztyénségről, melyben egykorú hőseiket a mai német írók, mint a *civilizáció* (!) képviselőit, a *barbár* Etelével szem-

közt állítani annyira szeretik. A história Theodorich-jának semmi köze e regebeli Detrével.

⁴ *Aszaly*. Maig élő szó. Jelenti a népnél a női mellénynek derékon alul függő karéjait (pellempátyait). Ballaginál *Zwichel*, ruhaereszték. Nálam itt csipkézett, rovátkolt szegély a köntös alján.

⁵ *Hún kötés*. Átalában mesterséges kötetést akar jelenteni, minő a húnoknál lehetett; célozva a ma is köznyelven forgó *kún* kötésre.

V. ÉNEK.

¹ *Hadak útja*. Tejút az égen.

² *Nagyobbik ura*: a nőnek férje bátyja.

³ *Boza, kám*. Mint a *hún* és *kún* népek itala emlegettetik a krónikák által. Kölesből erjesztett sörféle folyadék.

⁴ *Huj! huj!* Egyike a legrégebb történeti szavainknak. Mint csatakiáltást adja krónikánk a régi magyarok szájába: »diabolica huj! huj! exclamatio.«

⁵ *Ménye* olykor az idősb fivérnek az öccse' felesége, más kifejező szó hiányában. Egyébíránt a *nurust* jelenti rendesen.

VII. ÉNEK.

¹ *Cserge*, sátorféle. Perzsa szó, valamint a *sátor* is. Emlékiróinknál is fordul elő, ily összetételben: *csergesátor*.

² *Johádzik*, a fentebbi *joh* szótul, annyi, mintha *szivedzik*, *szivedzik* volna: azaz enyhül, engesztelődik. E származtatást méltóbbnak tartom, mint *juhászodik*, (mert a *juhász* szelid ember!) annyival inkább, mert vidékemen a nép nem mondja: *juhászodik*, hanem *juhádzik*, vagy *juházik*, ami nyilván más eredetre utal. (A szekér *juha* is hihetően *joha* volt, *belvérsze*.)

³ *Válasz*. Nemcsak *felelet* (ez a régiéknél: választ), vagy elválasztó valami, hanem *választás* is. (L. Szabó D. »Kisded szótár.«)

⁴ *Ketten*, azaz: kettőjüket. Így használva már a XVI. századbeli »*Adhortatio mulierum*« című gúnyversben. »Ha minket isten ketten (kettőnket) összebír.«

⁵ *Öcsédnél*. Fialább nő az idősbnek öcs. Innen az öcsémasszony is.

VIII. ÉNEK.

¹ *Acéltükör*. Nemcsak *acélból készült tükör*, mint a Nagy Szótár magyarazza, sőt ilyet a mai nép nem is ösmer, hanem az a *gyújtó* karika-üveg, melyen, a babona szerint, hetedik gyermek meglátja a föld alatt rejlő kincset; és így *tömör testeken* keresztül lát vele. Innen vétetett metaforám. (Megléhet, az *acél* jelző is épen gyújtó tulajdonságától ered.)

² *Világtája*. Népmeséink is ösmernek ilyet. Ha már a végzet könyvét *rováson* képzeljük, ez élőfa kérge lehet a legméltóbb hely. A sibylláknál is *falevélen* volt írva.

IX. ÉNEK.

¹ *Tud*. Misztikus értelemben. *Tudós* asszony.

² *Igazándi*. Ami komolyan, *serio* megy, nem játékból. Országos keletű szó, de az irodalom megvetette: ő tudja, miért. ,

⁸ *Lábol.* Nemcsak azt teszi, midőn valaki a vizet *meglábolja*, azaz lábon menve átkel rajta; hanem az úszás egy nemét is, mely csupán láb segítségével történik, a kezek használata nélkül. Így jár az adoma W-ről, hogy efféle úszás közben megberetválkozott. — A kép ily lábolástól van véve.

⁴ Hogy a táltos nem a keresztyén, nem is más ismert aera szerint számít, hanem valamely *költött* időszámítás (teszem Hunor és Magyar regekorától) képzelendő; tán fölösleges is megjegyezni.

⁶ Népmeséinkből vett vonás a földből *kimövő* kard.

⁶ »Stella cadit, tellus tremit: en ego malleus orbis!«

A krónikák.

⁷ *Vágja kettő.* Helyesen *ketté*. De úgy is mondják, nálunk *csak* úgy ez által a licentiát igazoltnak vélem.

⁸ *Rend.* Tájilag ma is csak *sor* értelmű. Itt a sátrak sorait jelenti.

X. ÉNEK.

¹ *Nyillal* nem *felkészülve*, hanem *nyilhúzás* vagy sorsvetés útján,

² *Ajzotta.* Nyitotta. *Ajtó, ajak.*

³ *Megapolá:* Régiesen; megcsókolá.

⁴ *Két fele állunk.* Két oldalra; egyik egy, másik más felé t. i. a *nevetés* miatt; de amit nem szükség hozzátenni.

⁶ *Folyam, elve.* Folyamon túl. Régi. Kolozsvárnak egy része ma is *Hid-elve*. Így régen *Havas-elve*.

⁶ *Kezéhez békéll v. békélik.* Számtalanszor előfordul régi könyvekben, s az engesztelés módját jelenti, rendesen kézcsókkal, vagy legalább kéz-fogással.

XI. ÉNEK.

¹ *Lá'-é'* vagy *lá'-e*. Valóban így ejtik Tisza Duna közt, a *ládd-e* rövidítést még inkább megrövidítve. S a poézis ne használhatná az ilyet *alkalmilag*? Másutt kapva kap az ily hangzatos rövidítéseken.

² *Góthol.* Tehettem volna: *gót-tal* s a rím úgy is megjárna. De nagy vidék így ejti a *hoz-hez* ragot. Az pereljen az én perlőimmal.

³ *Olyki.* Némely. *Olyvik.*

⁴ *Mersz,* mint a *félsz*. E kettő él ily formában. Véleményem szerint nem az ige második személye, hanem valóságos főnév, *sz* képzővel.

⁶ *Érkölcs.* Eigensinn. (Itt játék is van benne a *jellembiányra*.)

⁶ *Sajog.* Ragyog. Régiesen. (»*Sajog* mint arany.«)

⁷ *Pandal.* Padmaly is; de amaz határozottabban: vizpartban vájt ür.

⁸ *Irdatlan.* A népmesék e szava nem oly *irdatlan* szó; mint látszik. Betűcserével annyi mint *irg-atlan*, a régi *irg* (jorg) töből; tehát a. m. *irgalmatlan* (nagy). Azt gondolná az ember: *szemét*; pedig lám: *kincs*.

XII. ÉNEK.

¹ *Vün.* Vive. Jogos régi forma.

² *Esennen.* Esdőleg. Régi szép szó.

CSABA KIRÁLYFI

HÚN REGE

TÖREDÉKEI.

Isten veled, jobb részem arany álma!
Hú Toldi, Csaba, isten veletek!
Oly messze a cél, oly magas a pálma!
Rég törve lelkem, és a test beteg...

Bolond Istók II. 17.

Előhang.

Váram a sötétbe, sötét éjszakába,
Régi elhunyt idők homályos titkába;
S a mint belenéztem, hirtelen, meztelenül:
A ködök orvosa s im, megteleve-nül
Ei slótkem járnak, a hajtan: kepek,
Mint egykor, oly élők, mint egykor oly ipet;
Elég hűvösök, a mielőtt sugarat lovakon
Ijál pödörintve fűszert, a síkon;
Vagy kancra rajtolt, tornak ha meg: egjed,
Vidám lakomájuk sejtaj úre gerjed,
Felhángrik az ének, a szív ere perzsidül
S elgőzörem a mult, bústól, öröme-stül;
Vagy vadra csatákra, s napokra vadlókra
Zendül az órag kürt zigr: riadása,
A harcokba bimból, az orias kílők,
Képzőnek a lovak, hegyezve kis fülök....
S elvágat a falak szélén sebesebben,
Utána fehé: köd, a föld pora, lobban. —
Oly táltam a hűsök újabb ivadékat....
S felrinni borongó Csaba árnyékát,
Hogy: mielőtt vesződni a him temetőre,
Hogy már deli napjok hajlata lemenőre.
Oly barna Csabát, a sülkét Adárral,
Ezal nagy örökje: kísértési vésztal;
Mig harca riad, ime, kelem átkos földén,
Hold: fogynon s áll mag, mely támad a fölten....
S a népszerű névből egy marad fenn: Csaba,
Csaba, a nagy éjnek bujdosó csillaga.

Milyen-e fűszert gyöngy, parad: tollam?
Lest-e eröm pmi, a hogy algondolom?...
Az élet hegyének mit letejen állók,
Emelkedtem eddig, elurau csak szállók,
Betárom az évenyt, melyen ide jöttem,
Denült is, borult is a lejtő mögöttem:
De a mi élet van, azé borúsja falag,
Ki tudja vesztéit a temetőbelek!
Ki tudja ha, lábam mélysigre borolván,
Nám jutok-e újra mielőtt gondolom,
S nem lest-e világi pályám köre csontka:
Kevégsen is — kevésen munka! —
Készséges az utad: ha fogsz lenni, orolnál?
Kegény ember, addig hogy: el ne alulál?
Mik emel? mi: tart fön? mi: sugall? mi: bírtas?....

ELŐHANG.

Néztem a sötétbe, sötét éjtszakába,
Régi elhúnyt idők homályos titkába ;
S amint belenézttem, hosszasan, merevül :
A ködök országa im megelevenül
5 És előttem járnak a hajdani képek,
Mint egykor, oly élők, mint egykor, oly épek :
Szög húnfiak, amint sугár lovaikon
Íjat pödörintve futtatnak a sikon ;
Vagy kanca tejétől, bornak ha megerjed,
10 Vidám lakomájok szilaj tüze gerjed,
Felhangzik az ének, a szív ere pezsdül,
S előterem a mult, bústól, örömostül.
Vagy vadra csatázva, s népekre vadászva,
Zendül az öreg kürt zúgó riadása,
15 A harcbika bömböl, az óriás tülök,
Nyerítnek a lovak hegyezve kis fülök' —
S elvágat a falka, szélnél sebesebben,
Utána fehér köd, a föld pora, lebben. —
Ott láttam a hősök ifjabb ivadékát,
20 S feltűnni borongó Etele árnyékát,
Nagy messze vetődni a hún temetőre,
Hogy már deli napjok hajlott lemenőre ;
Ott barna Csabát, a szőkébb Aladárral,
Etel nagy örökjét kísértetni vállal, —
25 Míg harc riad, imé! Kelem átkos földén,
Holdfogyton is áll még, mely támada töltén —
S a nemzeti vérszből egy marad fen : Csaba,
Csaba, e nagy éjnek bujdosó csillaga.

Merjem-é futtani gyöngé fáradt tollam ?
30 Lesz-e erőm írni, ahogy elgondoltam ?
Az élet hegyének már tetején állok :
Emelkedtem eddig, ezután csak szállok.
Belátom az ösvényt, melyen ide jöttem,

- Derült is, borult is a lejtő mögöttem :
35 De ami elül van, azt borítja felleg :
Ki tudja veszélyit a lemenetelnek !
Ki tudja, ha lábam mélységre botolván,
Nem jutok-e aljra mielőtt gondolnám,
S nem lesz-e világi pályám köre csonka :
40 Bevégzetlen élet ! bevégzetlen munka ! . . .
Kétséges az útad : *ha* fogsz lenni célnál ?
Szegény ember, addig hogy el ne alélnál ?
Mi emel ? mi tart föl ? mi sugall ? mi biztat ?
Kebelem egy hangja. Követem is aztat.
45 Egy hang, mely csilingel az égi madárban,
Hogy lerombolt fészket rakja *késő* nyárban ;
Mely a pók fonalát százszor megfonatja,
Noha füstbe százszor menjen áldozatja ;
S mely, hatalmasb szóval, a költőben riad :
50 „Ha későn, ha csonkán, ha senkinek : írjad !”

ELSŐ DOLGOZAT.

(1853.)

▼Csuda, hogy mindeddig nem emlékeztünk erről.◄

Ilosvai Péter

ELSŐ ÉNEK.

Szász Detre.

Harsog vala egy szó nyugattól kelétig,
Etele nagy király hogy már közeledik ;
Ádria tengernél utolsó szem' öre
Kezdé a kiáltást és adta előre.

- 5 Széles birodalma országain által,
Nyilallék a szózat, emberi hang által :
Minden nyillövésre más vitéz fogadta
Mint felhő a dörgést tovább tovább adta.

- Tudniillik, egész nagy birodalmában
10 Őrállói voltak, széltiben hosszában,
Akik éjjel nappal egymást rendre váltásák,
Mi esik künn, vagy benn : egyszerre kiáltásák.

- Négy lánc vala ilyen, mint a rege mondja,
Tisza-Duna síkján volt középső pontja,
15 Tisza-Duna víznek áldott rónaterén,
Hol ma búsan hallgat kürtjével Jászberény.

- Onnan pedig a hír elfut a Rajnához,
Etel ősfolyamhoz, és a Visztulához ;
Mint a pók megérzi háló rezzenését :
20 Érzé minden ország Etele jövését.

Ott, hol napkeletre kanyarúl a Zagyva,
Gyúlt össze az udvar, mind kicsínye, nagyja ;
Ott vala a város : Etele királyi
Lakóhelye, könnyed sátor-palotái.

25 Nem szorúlt e város tetemes falakra,
Nagy nehéz kövekből nem volt összerakva,
Az erőnek szolgált kirepítő fészékül,
Nem a gyávaságnak biztos menedékül.

Tündér palotának bizonyára hinnéd,
30 Melyet egy fúvó szél tovalehel innét,
Oly könnyűden volt az, csak fából, faragva,
Mesteri munkával díszesen kirakva.

Az épületek közt, valamint a méhraj,
Sürög-forog a nép, van mindenfelé zaj :
35 Gyermekek és vének, asszonyok, leányok,
Idegenek, húnok, szolgálk és királyok.

Detre pedig, a szász, űlt a kapufélen,
Ősz haja, mint felhő, lebegett a szélen,
Homlokában hordá ama nyildarabot,
40 Melyet a Hunbérceél ütközetben kapott.

Bendeguztól kapta, jó ideje annak,
Azóta nevezik : »a halhatatlannak« ;
Három ivadékot láta elhullani,
És negyedik öltő immár a mostani.

45 Ott vigyázza mindég a jövőmenőket,
Vadmacska szemével kísérgeti őket,
Némelyik után a fejét sem billenti,
Másikat szép szóval, nyájasan köszönti.

Mért ha szittyá úr jó, csát, Önögész, Bere,
50 Avagy Etelének más főfő embere,
Feláll, nem is ül le, míg el nem haladnak,
És utána görnyed a parancsolatnak.

Ám, ha Oresztesz jó, vagy fia (ki végre
Augusztulusz néven űlt császári székre) :
55 Csak vállhegyről nézi a puha rómaid,
Fogadja is, nem is, köszönő szavait.

Ellenben, ha gót, vagy alán fejedelmek
A magas kapunál olykor megjelennek :
Odalopott szóval, egy-egy pillantással,
60 Néha beszélgetnek hosszú hallgatással.

Épen Walamir jött, a gótok királya,
(Másszor volt az ! mostan Etele szolgája) ;
Detre a vitéznek oda nyujtá jobbját,
Nyájasan kérdezték egymás állapotját.

65 Ama titkos ármányt kezdem énekelni,
Melyet forralának nyugot fejedelmi,
Hogy Etele jármát egy nap összetörnék,
A hatalmas királyt orozva megölnék.

Detre a kezdője, vannak hozzá többen,
70 Hanem a szász Detre főfő cinkos ebbén ;
Igaz, hogy Walamir nem volt részes benne,
Távol országból jön gótok fejedelme.

Monda neki a szász : »Bizony könnyű élet,
Fejedelmi ember könnyebben nem élhet,
75 Ahogy mi, királyok, — mint már én, vagy magad,
Etelének biztos védszárnyai alatt.

Nincs a mi fejünkön uralkodás gondja,
Koronánk azt csupán díszíti, nem nyomja,
Máskor a szemünket sem mertük behúnni,
80 Most egyéb dolgunk sincs : enni és alunni.

Nem félünk hogy a nép ellenünk fellázad,
Csata elveszése nem nekünk gyalázat,
Vagyon országunknak őre, pártfogója,
Minden ellenségtől aki hogy megója,

85 És az ütközetben, ha veszünk, ha nyerünk,
Marad Etelénél egy darab kenyერünk,
Csekély a szolgálat, a tartás királyi,
Korán sem élnék úgy Etele szolgálói.

Erre jó Walamir felsohajta elébb,
90 Szaggatott sohajjal, mint ki hús vízbe lép,
Hátra-hátra nézett s így felele aztán,
Szemében a könnyet ujjal megfakasztván :

»Ó öreg barátom, mind az isten dolga !
Ki még tennap úr volt, ma már lehet szolgálja ;
95 Bizony a kerék is mutatja példával :
Egyszer fel, másszor le, forog a talpával.

Mi tagadás benne : fáj nekem, ha látom
Ülni a kapuban régi jó barátom'
Édekót, vagy téged, vagy más öreg embert,
100 Akit a nagy Etel házörzeni rendelt.

Mi tagadás benne : fáj nekem, virágát —
Nézi országomnak szép fiatalságát,
Mikor, Etelével a had előtt járván,
Hallgatnak szegények, mint az ölé-bárány.

105 De ki tehet róla — ki merészel tenni !
Nem mondom, hogy tenni, csak egy szót emelni ;
Nem mondom hogy szólni, csupán gondolkodni,
Éjjel a sötétben, álmokat álmodni.

Ime ! neki hódol mind nyugat és kelet,
110 Urrá tette isten széles világ felett,
És valahányszor csak a lábát kihúzza,
Győzedelmes utját hirnév koszorúzza.

Most is diadallal tére visszafelé :
Városok omlanak büszke lába elé,
115 Mint a fű hogy omlik a kaszás elébe,
Mint gabonaföldön hever a sok kéve.

Mert soha nem enged, ha mi feltett célja :
Bizonyoság közelebb híres Akvitéja,
Melyet egy huzamban három évig ültünk,
120 Három álló évig hiába kerültünk.

Tíz százezeren ott a hunok valának,
Tízből négy jutott már éhségnek, halálnak ;
Tábori tüzekként, a mezőben széllyel
Nagy halottas máglyák égtek minden éjjel.

- 125 Etele pedig járt kívül a sáncokon,
Népei romlása esvén neki zokon,
Sem a nyögő panaszt és jajszót hallani —
Sem a szándokától nem birt elállani.

- 130 De midőn a várost egy napon kerülte,
(Jósok, fejedelmek : mi valánk körülte),
Ím csudát az isten, bizonyos jelt adott,
Mire a nagy Etel újjal így mutatott :

- Nézzétek, bajtársim, ottan ama golyát,
Isten akarhatja biztos jeladóját :
135 Érzy, hogy elpusztul Akviléja tornya,
Fiait egyenként a nádasba hordja.

- No azért, e dolgot vévén eszetekben,
Legyetek serények holnap ütközetben
Mert eljött az idő, és megért az átok :
140 Porba száll a város, bizony meglássátok. —

Korán holnap tehát rendelé a serget,
Tízszázezer lótól ugyanannyi nyergét :
Fal köré hányatta iszonyú halmazzal
S meggyújtván — a követ meglvasztá azzal.

- 145 Eltiprá a bástyát, valamint a sarat,
Élő ember ottan, s kő kövön nem maradt ;
Odalón a város, gazdag Akviléja :
Így teljesül mindég Etele nagy célja.

- Hamar azon földet, mint tűz elfutotta,
150 Ravenna kapuit lábbal megtapodta,
Hatalma jeléül csak átmené falán ;
Ellenben haragját megérezte Milán.

Haragját Milánó, kegyelmét Kremóna,
Mántua, Pádova és a büszke Róma :
155 Jól könyörge a pap, a főpap Oroszlán,
Róma fejedelmit őmagával hozván :

Te, ki mindeneket, úgy monda, legyőzhetsz,
Hirre, hatalomra, kincsre megelőzhetsz,
Múld felyül ebben is : győzd le tenmagadat !
160 Szüntesd meg irántunk való haragodat.

Monda, és Etele szemét égre veté,
Csudálatos alak onnan fenyegeté :
Egy ősz, papi ember, tisztelendő arccal,
Csikorgatta fogát, éles kivont karddal.

165 Melynek is láttára királyi Etele,
Mint valamely gímvad, úgy visszarettene ;
Mint az, aki csupa élet és egészség,
Megdöbben ha érzi a halál intését.

Nyomban megfordítá fékét jó lovának,
170 Megadá kegyelmét Róma városának ;
Onnan küldé engem, hogy a hírt meghozzam ;
Magam sem tudom, hol késik ilyen hosszán. —

Így beszélt Walamir, gótok fejedelme,
Nem tudá, honnét van ura késedelme :
175 Hogy szerelmi lángja gyúladott szívében,
Kézfogóját lakja tenger szigetében.

Öt éve kerüli szerelem játékát,
Özvegyi bús szive mert gyászolja Rikát,
Aki öröme Csaba fiát szülte,
180 Kiról a nagy isten jós igéit küldte.

Mert az vala egykor neki jövendölve :
Birodalma elvész a semmibe dölve,
Széthull a nagy ország, elzüllik a szittya :
Hanem Csaba végre mind visszaállítja.

185 És ezért, hogy szive Csaba felé vonta,
Minden fiai közt, születése oltá !
És azért, hogy Rikát, a szélső határig,
Minden hölgyei közt, szerette halálig !

Ott pihen, ott pihen zúgó cser tövében,
190 Regés Székelyföldön, Ríka erdejében,
Kőszirtja fölébe hives árnyék hajolt,
Csendes álmaihoz danát mormog az Olt.

Magas hegytetőről, Rika vize mellé,
Onták le a bércet, hogy a sírt jelölné,
195 S hol megállt a nagy kő, oda szállt a völgybe,
Most is ottan nyugszik Étele szép hölgye.

A király pediglen gyászolta halálát.
Nagyszámú nejei kedvét nem találák :
Sem az ifju Észka tündéri szépsége,
200 Sem a Krimhild asszony ezer mestersége.

De most, visszajövet, Ádria szigetjén
Szemeit a bájos Mikoltára vetvén,
Özvegy üres szíve megeléglé gyászát :
Nem-várt menyegzővel lepi meg a házát. —

205 Ravaszúl azonban ílyes feleletre
Nyitá vékony ajkát fejedelmi Detre :
»Sohse' tudj' az ember, mit mondjon, ne mondjon,
Mert, ami azt nézi, bajos az, lám-mondom.

Öreg cseléd vagyok, nem mostani gyermek,
210 Nagyapja lehetnék a mai embernek,
Sok esett énrajtam, sok mindent megértem,
Tán az isten azt már nem engedi érnem.

De te tovább élhetsz, mert idő szerint is
Úgy kívánja már a természeti rend is ;
215 Félek hogy megéred, szomorú példában :
Nem mindig jó ülni nagy fa árnyékában.

Jó, ha szép idő van, tiszta, engedelmes ;
Záporban, viharban sokszor veszedelmes,
Hamidőn a szél fú, rohan, bömböl, csapkod,
220 Megnyilik a felhő, dörög, hull és csattog.

Ótalom nekünk most Etele nagy széke,
Az ő háborúi legbiztosabb béke,
Mint kemény vas abroncs, egyedüli karja
Roppant birodalmát szépen összetartja.

225 Jaj! de ha ez abroncs egykor széllyelpáttan . .
Mert nem lehetetlen, — bár megfoghatatlan,
Mert ki egy világgal kénye szerint játszik,
Az nem földi pornak — az istennek látszik.

Ámde őt is anyja szerelemmel hordván
230 Szülte Bendeguznak, Etel vize partján ;
Halandói sorsban enyészet kíséri,
Ott, ahol és akkor, amikor — eléri.

Úgy lehet, az idő nincs is olyan messze,
Ámbár isten dolga, hogy meddig eressze,
235 Az emberi elme gyakran botlik, téved
De különös az a római történet.

Mert csudálatosan a hármasszám betelt :
Három ízben láttuk megrémülni Etele :
Egyszer, midőn a szűz, Lék folyama partján,
240 Vissza Etele! zúgá, jobb kezét feltartván.

Másodszor, midőn a Katalón mezeje
Annyi tenger hadnak lőn temető helye.
Tíz király hatalma, tíz nagy ország népe
Jött Aétiuszal a hunok elébe.

245 Akkor is Etelehez egy papot vivének,
Mondá a földnépe isten emberének,
Egyedül lakott az rengeteg vad puszta,
Éhezett, szigorlott, mindig imádkozván.

Kinek a szavára Étel úgy megrezzent,
250 Mint az, kit üres hang álomból felrezzent,
Mint a büszke tölgy, bár tudni hogy le nem dűl,
Egy fejszecsapástól gyökeréig rendül.

Ostorá istennek ! a jövevény szóla,
Kit bűnér' bocsát az földi halandóra,
255 És adá kezedbe az üldözés kardját :
Tőlem e csatáról kérded akaratját ?

Még nem jött el a nap, hanem el fog jőni,
Melyen birodalmad semmibe fog dőlni,
Üldözés szablyája kiesik kezedből,
260 Más ember veszi fel, — ne vesd ki eszedből.

Így beszélt a jámbor ; de meg az áldozat
És meg a nézők is jövendöltek rosztat ;
S ütközetre híván, nap lehanyatláskor,
Siketebben szólt a nagy tülök, mint másszor.

265 Sok ember esett el aznap a két részen :
Négyszázezer bajnok, ha nem is egészen ;
A fok, mely alig birt voln' el egy hajszálat,
Szekeret elsodró vérözönné áradt.

Akkor lőn, hogy Étel, kardját összemérve,
270 Ráismert ama nagy római vezérre,
Kivel Bendegúznál, apja sátorában,
Nőtt és nevededett fiatal korában.

Aétiusz volt az, gyermekkori társa,
Én kapattam őket fegyverforgatásra,
275 Midőn még a vérem gyorsabban szökellert
S hej ! bizony a kard se támaszkodni kellett.

Mondom tehát, a harc késő éjig tartta,
Egyik fél se győzött, isten úgy akarta ;
És a csatamező senkié maradott,
280 Mint egy préda, melyen két vad összecsapott.

S Etele, virasztván az egész sereggel,
Táborát övedzé kaszás szekerekkel ;
Mágláját a hunok búsan összerakták,
Tetejében állva, várta a viradtát.

285 Nagy halom nyeregből a máglyát rakatta,
Hogy veszély percében gyujtnák fel alatta,
Hanem az ellenség tovaszállott éjjel ;
Ő meg így kiálta, büszkén emelt fejfel :

Csillagok lehullnak, hegyek kimozdulnak,
290 Megrázkódik a föld, mindenek elmulnak ;
Én vagyok Atila, én vagyok imhol a
Világnak pőrölye, istennek ostora !

Amint hogy azóta viseli e nevet,
Útja e világban egy diadalmenet, —
295 Hanem a szerencse isten dolga, mondom,
Földi féreg ember, jobb, semmit se mondjon.

Mert sohasem tudja, mi követi holnap,
Egy rövid sohajtság élte halandónak,
Verje bár valaki az eget fejével,
300 Sohase feledje, hogy a földön lépdél.«

Így végezte a szász óvatos beszédét,
S döföle a porba hosszú kardja végét,
Sokáig a földre néztek mind a ketten ;
Monda végre amaz, egykissé rekedten :

305 »Jól beszélsz, öreg, bár, vigyázzván szavadra
Fátyolkép terítéd azt a gondolatra,
Kíméled is a szót, bő beszéddel élvén,
Ismeretes dolgot hosszan elmesélvén.

Tudom én, hogy itt sok különféle nemzet
310 Egy szívvel-lélekkel várja ama percet ;
Mert melyik állatnak kedves az ő járma ?
S nem visszanyomúl-e a lenyomott párna ?

Azt remélik, hogy majd fiai Ételnek
Rút visszavonásban háborúra kelnek ;
315 Mint bizonyos azon fának elfajzása,
Melynek egy gyökérről ezer a hajtása.

S jöllehet ő mindnél többre teszi Csabát,
És talán a húnok, tisztelvén a szavát,
Örömet választják helyébe királyul :
320 Sok minden jöhet még közbe akadályúl,

Mert a susogó hír azt gyanítja már is,
Nagy akadály lehet ebben Aladár is,
Mivelhogy titokban gyűlöli testvérét,
A kegyenc Csabának szomjúhozza vérét.

325 És ez onnan volna, mert talán Krimhilde,
Egy fiát, Aladárt, közjóra nevelte,
Rokoni, vérei, nemzete javára,
Kiket napnyugaton nyom Étele járma.«

Felelt erre a szász : »Most hallom ezeket !
330 Nem jó, ha az ember olyasmit feszeget,
Aminek későbbben urát adni nehéz,
Mert bizony feje is könnyen utána vész.

Hátha már most, teszem, valaki feladna ?
S olyan ember kettőnk közül is akadna ?
335 Mert kötelessége hű alattvalónak
Bármit is utánatenni a közjónak.«

Walamir ijedten lépett visszafelé,
Tenyerét paizsúl tartá maga elé,
Változott a színe, remegett az ajka,
340 Heves indulatban ily szó tört ki rajta :

»Áruló ! ármányos ! aki vén létedre
Madárfogó lépet kensz hamis nyelvedre ;
Szép szóval az embert, mint egy bölcs, oktatód ;
Tigrisként rohansz rá, midőn megkaphatod.

345 Tán nem tudom én, hogy mint a pók a zugban,
Régen szótök-fontok homályos titokban,
Krimhild asszony, és te, s a többiek itten,
Ármányos lelketek tudja, hogy mit ? mit nem ?

Mert, ha súgni-búgni olykor összeültök,
350 Mingyárt veszem észre, hogy engem kerfíltök,
Mint folyam a sziklát, melyre föl se' mászhat,
Kemény gyökerének alája sem áshat.

Mert a hit nem szellő : bizony meg is állom,
Hűséggel, tanáccsal uramat szolgálom,
355 Vérel és fegyverrel, amikép fogadtam,
Midőn, eskü gyanánt, jobb kezemet adtam.

Mert megölhetett vón' : egy ujjal se bánta,
Kisdedeim anyját kegyesen megszánta,
Rám bízta bizalmát, vagyonnal tetőzött :
360 Remélhet-e ennyit máshol a legyőzött ?«

Szóla s menni akart ; de, kezét megfogva,
Felelt neki a szász, gúnnyal mosolyogva :
»Bizony, képes volnál, a nagy hűség miatt,
Gyanúba keverni legjobb barátodat.

365 Ne cselekedd azt, hé, ne adj el bennünket,
Jobb helyre temessed mai beszédünket :
Majd kikél az egyszer, majd fel is nő, *tettre* :
Mert nem élt hiába ily sokáig Detre. — «

Azzal egyik jobbra, másik mene balra,
370 Gót Walamir indult a király-udvarra ;
Detre is elúnt már újni kapufelen :
Másuvá gondolta a szász fejedelem.

MÁSODIK ÉNEK.

Krimhilde.

Fordula hát egyet vas-homloku Detre,
Neki lévén az nap gondja őrizetre,
Megszemlélte kívül a jeles őrhadat,
Mely ott táborozza színes sátrak alatt.

- 5 És ha veszen észre csak egy szálnyi hibát,
Megdorgálja, bizony, bárki apja-fiát,
Legyen tiszt, közember, idegen, vagy szittyá :
Kemény feddő szóval a porig leszidja.

- Onnan pedig indul a kapun befelé,
10 Melynek két bálványa egymást úgy ölelé,
Mint ha két hegyi бүк lombos tetejével,
Össze lenne fonva bokrétás fejével.

- Önegész udvarán vitte végig útja,
Hol e fő személynek márvány fürdő-kútja,
15 Díszes faragványú sátorai állnak ;
Nincs különb lakhelye csupán a királynak.

- Mert a főfő kunok udvarai görbe
Rácsozattal veszik a királyét körbe,
S ettől amazokat tér-mező választja,
20 Melyen kettő ággal foly körül a Zagyva.

Túl pedig e rónán, Zagyva szigetében,
A királyi palánk emelkedik szépen,
Sűrű tornyozattal, recésen faragva,
Ezerféle színű fából összerakva.

25 Itt legel a ménes, a szép anya-kancák,
Remekbe azokat szülte egy-egy ország ;
Partra jön a csikó, látja magát vízben ;
Megriadva fut, fut — s így tesz gyakor izben.

Kétfelől az úton, kétfelől a hidon,
30 Sátrak lengedeznek puha zöld pázsiton,
Messzünnét sereglő követek számára,
Kik ott ácsorognak, Ételére várva.

De a kapu előtt, mely a várba viszen,
Síma gyepes földön, túl a folyó vizen,
35 Csaba és Aladár, királyi leventék,
Fegyverforgatásban erejük' nevelték.

Számos ifjú van ott, idegen és szittyá,
Egy korosabb őket vezérli, tanítja,
Vitéz Odoaker, fia Edekónak,
40 Lehetne röviden nevezni Odónak.

Nyilazás, lovaglás, kopja, dárdavetés,
Van ezer multság, hősi vetélkedés ;
Erejét az ifju nem szokta sajnálni :
Buja fű még jobban nő, ha megkaszálni.

45 S támada nevetség az Oresztesz fián,
Időnap előtti kövér hasa mián,
Melyért Odoáker fogta koplalóra,
Amíg hogy fel nem bír pattanni a lóra.

Most ugyan felmászott, valami nehezen,
50 Volt is tréfa elég, volt is kacaj ezen ;
Bokros lova lábát megcsapkodta Odó,
És monda kajánul : hadd lám, milyen futó !

Farkához rugott az, szűk volt neki a rét,
A lovag elhánnya ostorát, fegyverét,
55 Kantár helyett öllel fogódzott nyakába,
Potrohát szegénynek gyötri gombos kápa.

Aztán ríni kezdte, vastag férfi hangon,
Keresé a kengyelt lábbal a cafrangon,
Vérzi a ló hasát lógó sarkantyúja,
60 Mélybe anekül is hét ördög van bújva.

Mígnem egyszer a ló, Zagyva folyam mellett,
Lerázta nyakából az unalmas terhet ;
Legördült a vízbe (nagyobb volt a sárja) :
Így lovaglott Róma leendő császársa.

65 Mindnyájan nevétték ; hanem a bölcs Detre
Szerzőjét e csúnynak komolyan megfedtte ;
Azután gyönyörrel a többi játékot :
Csaba, Odó harcát soká nézte még ott.

Aladár azonban állt egymaga félre,
70 Míg Odót izzasztá ifiabb testvére ;
Odamene a szász, megfogá a kezét,
S mutatóujját így kísérte a beszéd :

»Én lehettem *ollyan*, gyermek-ember lévén,
Apáid honában, kincses Rajna szélén,
75 Hol anyád ösének állt királyi széke,
Fiatal koromban ott valék, vendége.

Akkor voltam olyan, mint jelenleg Csaba :
Kardom egy ifjú csert könnyen kettészaba ; —
De azóta sok víz folyt le már előttem :
80 Fölfelé is, meg haj ! lefelé is nőttem«.

Aladár a kezét halkán visszavonta,
Detre beszédére ő semmit se monda,
Távolabb huzódott négy vagy öt lépéssel,
S nézte a játékot, mint előbb kevéssel.

85 Csaba pedig aztán lováról leszálla,
S odavezeté azt, ahol Detre álla ;
Bal karját keresztül vette a ló nyakán,
Szép sörénye alatt kézzel lapogatván.

Egyszersmind a jobbot nyújtotta Detrének ;
90 Az öreg, az ifjú összenevetének !
Pej lován, Odó is hamar előterme,
Tette magát szörnyen, mintha neheztelne.

»Ezt ugyan — kiálta — fejemre tanítám !
Mert, ha nem vigyázok, a földre terít ám ;
95 Illik az, így bánni köszönet díjába?
No csak, jótétedért ne várj jót, hiába !«

Így kötődött az, hogy nevensenek rajta,
Hanem Csaba egyet jó nagyot sohajta :
»Könnyű nekem — ugymond — itthon vitézkedni,
100 *Fecske* paripámon a szelet kergetni.

Esztenedeje múlt el, nem is egy, de három,
Mióta Ételét, az atyámat, várom,
Hogy csatába vígyen, amiképp ígérte ;
Visszajön, azt mondá, nyolc vagy kilenc hétre.

105 S ím ! negyedszer nyílt ki a szép új esztendő,
Négyszer jött a gólya elébb haza, mint ő ;
Ki tudja, mikor fog ismét hadba kelni !
Mert méltán pihen az, aki megérdemli.«

Sohse búsulj, szolgám !« monda neki Detre,
110 »Nem fog atyád úlni puha kerevetre !
Visszafordul ismét, Honória végett,
Hogy kivíja karddal a szép feleséget.

Mert a testvérhúga római császárnak
Gyűrűjét küldötte Étele királynak ;
115 Gyűrűjét, szerelmét, szíve gerjedelmét,
Férjeül ohajtván hunok fejedelmét.

Aztán meg is kérte a lányt feleségül,
(Csaba ezt nem hallá arcpirulás nélkül),
S egybe pedig kérte a nagy ország felét :
120 Megilleti ennyi hozomány Ételét.

Nem adá a császár ; tudom megsiratja,
Lesz a gyászruhának kelete, divatja,
Sok szűz marad otthon ez egy mátka végett, —
Akkor, a násznéppel, elvisz atyád téged.

- 125 Akkor válik el, hogy Csaba már nem gyermek,
Sőt beillik harcon embernyi embernek :
Apja pedig aztán az *első* leánnyal,
Megajándékozza gyöngé Delilánnal,«

- Alig ejté az ki szép Delilán nevet
130 Paripára pattan Csaba, mint egy evet ;
Lova lódul könnyen, sarkalá, hogy menjen
Az öreg embertől szégyenlette szörnyen.

- Ha valaki már most nem is tudja talán,
Megmondom ki volt a szűzi szép Delilán
135 Nagy király leánya, káspi tengeren túl,
Honnan reggelente a nap utnak indul.

- Ott lakott egy néptörzs, a neve *korozmán*,
(Körülbelől annyi, mint török vagy *ozmán*),
A király e népnek volt hatalmas kánja :
140 A leány e kánnak szerelmes leánya.

Onnan hozta egykor Etele Csabának,
Megszerette a lányt kedves kis fiának,
Ríka sátorában szépen fölnevelte,
Ríka után gondját viseli Krimhilde.

- 145 S az összekelésből már nem múlna semmi,
De Csabának, harcon, próbát kell még tenni ;
Akkor ölelheti gyenge testét lánynak :
Ez volt a szokása szittyai pogánynak.

- Detre pedig, a szász, ment, fel az udvarba,
150 Krimhild asszonysághoz, a derék sátorba,
Szép ruhás leventék őrzik a nagy sátort,
Visszarántják egymást, úgy adnak sikátort.

Nem silány hajlék ez, minden ember tudja,
Szellős tág folyosó környöskörül futja,
155 Síma gyallott fáit messze földről hozták,
Tornyait és kúpját meg is aranyozták.

Nagy terembe lépni, mely derült, világos,
Tizenkét sorjával benne karcsu ágas
Felfelé kigyódzik, mint valamely inda,
160 Kivirágzik feljül a hosszú gerenda.

Merevül a pallót fedi puha szőnyeg,
Tenyéryi parasztja sincsen ott a földnek,
Sajnálná az ember megtaposni lábbal,
Ráborulna inkább fényes homlokával.

Tiszta mint a pohár, minden szöge-zugja ;
Fala, hogy fából van, szépen elhazudja,
A barna diófa habzik, mint a márvány,
Közte kecskerágó van elhintve sárgán.

A szőke juharnak, piros tiszafának,
170 Gyenge fonadéki összesímülának,
Vizben a nehéz tölgy feketére ázott,
Belőle a mester nagy gonddal cifrázott.¹

Mert a vad nem sejtí, amely tör megejtí,
Farka elvágását kigyó sem felejtí ;
175 Férjednek is ára meglett nem sokára,
Jó testvéreidet híttad lakomára.

S alájöve Gunter csak néhány ezerrel,
Mind a három király Gernot és Gizelher,
Alá a vad Hágen, így ohajttad régen,
180 Megörült a szíved ennyi szép vendégen.

¹ Itt megszakad a kézirat ; de ugyanez ének további folytatásából még a következő tíz versszak maradt fenn. *Arany László jegyzete.*

Könnyű összeveszni, galibát szerezni,
Lappangó parázsból nagy tüzet élesztni ;
Bor a szót kihozta, szó a kardot húzta,
Sok vitéz embernek halálát okozta.

185 Ott esének el mind egy erős felházban
Kunok fegyverétől lovagok tíz százan,
S kilencezer szolgál, szélllyel mindenfelé :
Egy se ment ezekből Rajná vize mellé.

Kettő vala már csak : Gunter, a testvéred
190 És a szörnyű Hágen, ki megölte férjed ;
Foglyúl adta isten őket a kezedbe :
Senkire se bíztad, jut-e még eszedbe ?

Lefejezéd őket hosszú véres karddal,
Hurcolád a két főt gyenge női karral,
195 Fehér könyökidről hanem elég, elég ! —
Az a kard, az a kéz vajjon megvan-e még ?

Mert avval a kézzel könnyű lesz ölelned
A királyt, ha majdan nyugszol teste mellett ;
Ölelned . . . előlnöd . . . mit mondok ?— Valóban
200 Kevés a különbség ebben a két szóban !«

Felelt a királyné : »Mi módon tehetném ?
Ily nagy gonoszságra hogyan vetemedném ?«
Felelt vissza Detre : »Minden fejedelmek
Mint egy kőfal, állnak a te fiad mellett.

205 Ardarik, a tüzes gepida, vezér lesz,
Walamir, a jámbor, *én* tudom, hogy érez,
Most a hívet játsza, de ha kell a résen,
Én tudom, első lesz a kenyértörésen.

A többi ? a többi — felelek azokról —
210 Ámbár még kevesen tudnak e dologról,
Mert, noha legtöbben megvan az indúlat,
Nem áll benne a szó, — mint a rosta, hullat.«

A HATODIK ÉNEKBŐL.

Földnek adván így a nagy király tetemét,
Tartanak egyszersmind halottak ünnepét,
Mellyet Keveházán ősi módra ülnek,
Minden esztendőben egyszer összegyűlnek.

- 5 Csatamondó Hábor a nagy kőre álla,
Szózatot ajkához isten lelke szálla,
Lebegő ujjakkal megérinti kobzát,
És átfutja szemmel a nép széle-hosszát.

- Emlékezik ama legelső tusára,
10 Keve jó vezérre, Béla, Kadosára ;
Kik alatt a hún nép, villogtatva kardját,
Legelőször látta Duna-Tisza partját.

- Dunán túlevő rész még Rómának hódolt,
Egy Makrinusz nevű benne helytartó volt,
15 Sok özön serege, sok gyülevész népe,
Készen várta a hunt, nem jöve elébe.

- De borongós éjen bátor Keve átkél
Mind egész hadával Szent Gellért hegyénél,
S megüti Makrinuszt, Tárnok vize táján,
20 Hamzsabég az a hely most a köznép száján.

Ott esett el Keve, Kadosa és Béla,
Győzött a kun elébb, aztán elaléla ;
Most is látni Bata és Hamzsabég között
A sok dombot, hová e had temetközött.

- 25 De Makrin is ottan maradni nem mere,
Sebes futamással Lajtán átalkele,
A hunok ellenben, mihelyest üdültek,
Sebes száguldással utána repültek.

És nem messze Bécstől, hol a Kúnbérc vagyon,
30 Megvevék a kölcsönt a római hadon,
Elesett Makrinusz ; szász Detre, a társa,
Viseli a nyilat, köz álmélkodásra.

Mondom, ezt a dolgot Hábor emlegeté,
Bendegúzt, az Etel atyját, sem feledé ;
35 S állván sírja felett a három vezérnek,
Szózatot ajkáról zeng az ősi ének :

HÁBOR ÉNEKE.

Mért vijjog a saskeselyű,
Mért szállong a turul s ölyű.¹

stb.

Így énekle Hábor, estvéli homályban,
Nem érték egészen, de érzék mindnyájan :
Szívöket elnyomta tompán sajtó érzet,
40 Mire nincs egyéb szó : enyészet, — enyészet.

¹ Lásd Arany: KEVEHÁZA című elbeszélő költeményét.

CSABA KIRÁLYFI.
MÁSODIK DOLGOZAT.

(1855—56.)

ALAPRAJZ.

Első rész : ETELE ÉS BUDA.

- I. Buda király megosztja
öccsével az uralkodást.
- II. Detre tanácsa.
- III. Etele hadba megyen.
- IV. Buda várost épít.
- V. Etele hazatérté.
- VI. Buda halála.

Második rész RÍKA ÉS ILDIKÓ.

- I. A jóslat.
- II. Csaba születik. Gyermekkora
Epizód-énekek.
- III. A királynék versengése.
- IV. Ríka halála.
- V. Ildikó elűzetik.

Harmadik rész : CSABA KIRÁLYFI.

- I. Etele halála.
- II. A hunok tanácsa.
- III. Ildikó ármánya.
- IV. Csaba futása.
- V. A titok napfényre derül.
- VI. Csaba megtérte.
- VII. A Krimhild-csata.
- VIII. Detre ármánya.
- IX. Halottak harca. A jóslat értelme.
- X. Csaba-ire és A székelyek.

TERVVÁZLAT.

A körülményekben rejlő végzetesség által, melyet Detre ármánya elősegít, Etele oda sodortatik, hogy bátyját Budát megöli.

Nagy tulajdonai s a látszó igazság bocsánatot nyernek neki a nép-nél, de az isteni *nemesis* ily könnyen ki nem engesztelhető. Jóslatot kap, hogy birodalma el fog enyészni, de az a fia *kit még nem ismer*, helyreállítja újra.

Hazaérve megtudja, hogy távolléte alatt egyik neje, Ríka, fiat szült, Csabát. Ez az *ismeretlen fiú*. Ríka kegyenc nője lesz, mellőzi érte Ildikót (Krimhild).

Innen irígység a két nő közt, s gyakori versengés. Ríka ennek áldozata lesz. Etele, féltvén fiát e nő ármányaitól, Ildikót számúzi udvarából, fiastul (Aladár). Rikát öt évig gyászolja, egyet sem illet számos női közül.

Ez alatt történnek nagy hadjáratai, melyeknek csak körvonalai adatnak, mintegy a háttérben. A leírás otthon, Csaba nevelése körében marad, hová az apa nagy tettei csak távolból hangzanak. De kiemelendő a három intés, melyet e hadjáratban Etele kap :

1. Vissza Etel!

2. A katalóni mezőn.
3. Leó pápával szemben.

Lakodalma Mikoltával. Etelet a rég nem élvezett szerelem jókedvűvé teszi, még Ildikónak is megbocsát s meghívja lakodalmára. Az el is jő, de titkos boszúval szívében, s fiát a trónon szeretné látni, mit már bizonyosnak vélt vala, s mitől Csaba most megosztotta. Attila kegyétől távolabb érzi magát, mint valaha. Mikolta a kedves nő, Csaba a kedves fiú. Nem tűrheti boszúját. Vele a *hódsüveg* (lásd Nibelungen), mely látatlanná teszi. Azt tévén fejére, látatlanul bemegy a hálóterembe, és megöli Attilát — így a gyanú fiatal vetélytársán lesz.

A hun-fők meggyőződnek Mikolta ártatlanságáról. Nincs ok, nincs mód, miért tette volna. Ildikóra sem gondolnak kirekesztőleg; hanem az *idegen* vazal királyok összeesküvésétől rettegnek. Félnek, hogy ez sikerül az első zavarban. Ezért *természetes* halált költenek, azt adnak hírül a népnek. De Ildikó merész játékot űz. Hogy fiát trónra segítse és a Csaba-pártot megbuktassa: e hazugságot fordítja ellenök. Népgyűlésben vádolja őket, hogy *megölték* Attilát. Ezért vesztették el Mikoltát (ki férjével magát önként feláldozta). A honi pártnak futnia kell: Zalárd vagy Szoárd, Bulcsu, Torda, a kádár, Csaba, mind menekülnek. A hunok nagy része, az idegenekkel, Aladár mellé áll, királlyá teszi.

Aladár azonban és anyja Krimhild még erősebben űlnék az idegen királyok nyakán. Detre gyanította Etele halála igazi okát, de nem tudta bizonyosan. Most nyomába jő. Midőn Krimhild Etelet siratni lejött volt, sebei véreztek. Ezt látta két asszonya, kikkel rosszul bánik Ildikó; tőlük megtudja Detre.

Csaba a számkivetésben szintén megtudta (mert addig eskü alatt volt titok) hogy atyja erőszakos halált halt, de ki által? még nincsenek bizonyítékai.

Most Detre adja ezeket kezébe, hogy:

a) Csaba által Aladárt megbuktassa, és a hunokat belharcban elgyengítse;

b) Hogy így kivívhassa az *idegenek* függetlenségét.

Csaba tehát visszajő, és *boszúra* pártot gyűjt Krimhild és fia ellen *A Krimhild-ütközet*. Tizenöt napig tart. Csatán az idegenek hűtlenül elhagyják Aladárt, Csabához állnak. Győz; de ekkor az idegen népek ő ellene fordulnak, Detre ármányából. Újabb, elkeseredett harc, Csaba megveretik. — A harcmező. — Éjjel a sebesült Csabának látomás. — Halottak harca, melyben a hun egyesül a gót ellen. — Másnap a *Csaba tre* fiú segítségével életre költi Csaba sebesültjeit, s megértve a jóslat *igazi* értelmét, — visszaindul az ős hazába — Erdély szélein hagyván a székelyeket. *Hadak úta*, és végül: kilátás a jóslat teljesültére, a *magyarok* bejövetele által.

A CSABA-TRILÓGIA ELSŐ RÉSZÉBŐL.

ELSŐ ÉNEK.

Átilla és Buda.

A mult idők homályán megszólal egy rege,
Mint elhaló mennydörgés, fülemben éneke ;
Mint nagy vizek morajját, melytől zúg a vadon,
Vérrel folyó napok bús panaszát hallgatom.

- 5 Immár egész Hunország két fő alá juta,
Ketten uralkodának Átilla és Buda ;
Országlatuk dicsően és boldogan telett,
Ragyogva mint a nap és hold, köz-csillagok felett.

- Miként a támadó nap, vitéz Átilla volt,
10 Mellette Buda fénylett, szelíden — mint a hold ;
Testvéri jó'karatban egymáshoz éltenek
Hosszú időn keresztül, mint hú, igaz felek.

- Lám mert, hogy Bendegúz már vala igen koros,
Tekintetén az évek rozsdája sokszoros :
15 Fiának a hatalmot, Révának engedé,
S az ősi honba tére, Étel folyam megé.

- De Réva gyorsan elhunyt, nem is hagyván magot,
Föl- és letűnni látták, mint hulló csillagot ;
Helyére a középső fiú hágott, Buda,
20 A nép ohajja szárnyon emelte őt oda.

Szólt ekkor Átillához Buda jó fejdelem :
Nehéz sor ez magamnak, jövel s oszd meg velem :
Én majd s pálca lézsek, te légy, öcsém, a kard.—
Vesztére lőn utóbb 'is, mit jó végből akart.

25 Megoszták a hatalmot, a méltóság jelét,
Buda király öcsének átengedé felét ;
Nem gondolá, hogy ezzel saját fényének árt,
Mint láng, ha gyúl a lángról, nem téssen abba' kárt.

Kilenc évig dicsően uralkodának így,
30 Nem bujtogatta őket áruló és irigy ;
Buda király hon úle, mint kasban anyaméh,
S Átilla el-kirajzott a négy égtáj felé.

Zsákmánnyal a köpűbe rakodva tért haza,
Nép-számra martalékot, fölös szolgát hozza,
35 S a fejedelmi zsákmányt, elosztva kétfelé,
Választani raká mind Buda király elé.

Arany, ezüst, becses kő, gyöngy mint a jégeső,
Nyuszt, hermelin, szövet, mit a perzsa, hindu sző,
Nyájánt barom s arab mén, rakott málhás tevék,
40 Rabszolga és szolgáló : e volt az osztalék.

Őrült e szép vagyonnak a jó király Buda,
Nem tudta kincse számát, — alig : hány garmada?
Ellenben öccse, látszott, hogy nem kap a sokon :
Budának küldé mindig egy részt ajándokon.

45 Más részt a hun vezérek, a törzsnagyok között,
Vagy aki hősi tettel harcon különbözött —
Eloszta bőkezűen ; és termő fa gyanánt
Kincsét ezer kis ágon hullatta egyaránt.

Ő, mint sas puszta szirten, kevéssel érte be,
50 Hév-, munka-, éh-, szomjtűró vala, mint gyors teve ;
Szerették is hadanként vitézi, nem csoda. —
Im így uralkodának Átilla és Buda.

MÁSODIK ÉNEK.

Atilla vadászni megyen.

Egyszer, midőn Hunországnak karját pihenteté,
Nyáját a harci ember békén legelteté,
Átilla nagy parancsot Zoárd vezérre küld,
Hogy a had véres kardját járassa mindenütt.

5 Miként a kóbor villám, a véres szablya járt,
Nem tudta senki a célt, nem maga se Zoárd,
De, mint vihar szelére a meglapult habok,
Úgy támadának élre a nyugvó csapatok.

Ez nyeregel, az lovat fog, amaz sátrát szedi,
10 Ezt már vasing, amazt vért, sisak, pajzs fedi ;
Itt még gyűl, ott menőben hullámszik egy csoport,
Vonszolva hosszú farkat, a földi lomha port.

Duna-Tisza közé, hol a lusta Zagyva foly,
Mindenfelől az ember tolong, mint hangyaboly ;
15 A Zagyva és a Tarna, mely együvé siet,
Alig győz már italra adni elég vizet.

Térség van e folyók közt, a téren egy halom,
Melynél a Mátratóig nincsen magasb orom
Átilla most e halmon üté fel udvarát,
20 Tornyos, tetős, rovátkos palota-sátorát.

És küldje jó Budához, Szikámbria felé,
Vadászni hogy lejőne, bátyjának izené,
Múlatni és vadászni, szemlélni a hadat,
Mátrában és a Bükkön megűzni a vadat.

25 Fel is készűle immár a jó király Buda,
Csupán egy éj halasztá az indulást oda,
De szemeit lehunyván, megnyilt a léleké,
S az álom, melyet láta, minden kedvit szegé.

Úgy tetszett néki mintha öccsével egy vadon
30 Pusztába' gimet úzne, szilaj vadászaton,
Mikép Hunor s Magyararról az ének hirdeti,
Kiktől eredt a húnok, s magyarok nemzeti.

És — mint az álom szokta, hogy mindent összesző, —
Úgy tetszett néki, mintha nem is ő volna ő,
35 De mintha öccse Húnor, s ő lenne hős Magyar,
Ahogy regében hallá, hímet belőle varr.

Együtt nagy Ázsiából, sivatag téreken,
Úznek vala gyors gímet, röpülő méneken ;
Kubán folyása mentén a kis vadász csoport
40 Hajtá a könnyü szarvast, mint szél a könnyü port.

Majd eltünék, Meótisz mocsárai között
A vad, miképp eltünni látunk üres ködöt,
Mely pusztá semmivé lesz, alig szemlátomást,
Nem hagyva foltot égen, nem a földön nyomást.

45 Hogy változék az álom, Meótisznak kövér
Szigetjén megtanyázott vala a két fivér, —
Száz és nyolcad magokkal, mint a dal hirdeti,
Kiktől a hún s magyar nép száz és nyolc nemzeti.

Erdő, mező, lapály, rét, kies völgy és halom,
50 Piros gyümölcs, madár, hal, szelíd és vad barom,
Minden volt a szigetben : csak egy volt a hiány :
Kiben szivők örüljön, nem volt asszony, leány.

Vadonba, martalékra (az álom így hazud),
Ösméretlen vidékbe vivé őket az ut,
55 És — mint ha pásztor éjjel az égen hall zenét, —
Hallják el-elcsapódni sípok, dobok nesztét.

Majd a Berek leányit, fehérő sátorok
Alatt, vigan találják (mint énekben forog),
Múlatni, férfi nélkül, danolni, lejteni,
60 Szépségöket egymástól nem igen rejteni.

Mint gyors madár a pillét, hamar felkapkodák,
Nyeregben szízi testők szívhez szorongaták ;
Hosszú hajok bucsúra lengett hazafelé ; —
Száznyolc levente közzül kiki párját lelé.

65 Dúló király leányi ketten valának ott :
Hunor s Magyar rablá el e páros csillagot,
(Azaz, váltott személyben, Átilla és Buda) ;
Véletlen Átillának nem a szebbik juta.

Erővel a Budáét magának foglalá,
70 Buda király a szép nőt erősen fájlalá :
»Nem úgy, öcsém! kiálta, Hunor se tette azt :
Nem rablá el Magyartól nejét a szép Tavazt

De Hajnával beérte, ki néki szülte Bort,
Kitől hosszan lehozzuk a fejedelmi sort —«
75 Még szólna, de szívére, mint egy lidércnyomás
Nehézkedett az álom, a szörnyű látomás.

A CSABA-TRILÓGIA HARMADIK RÉSZÉBŐL.

ELSŐ ÉNEK.

Atilla meghal.

A mult idők homályán megszólal egy rege,
Átilla veszedelmét siratja éneke :
A végzetes menyekzőt, a bosszuló fiat :
Egész nemzet bukását ez egy halál miatt.

- 5 Lám mert, hogy Etelének hív nője meghala,
Öt évig Ildikóhoz be nem megyen vala,
Öt évig a szerelmet nem ösmeré szive,
Gyászolván Ríka asszonyt, kit Isten elveve.

- Szerette Ríka asszonyt, önön szép s jó magát,
10 Szerette méhgyümölcsét, a szöghajú Csabát,
Dacára Ildikónak az asszonyt kegyelé,
Magasztalván, fiáért, minden hölgyek fölé.

- Tudnillik, a jövendő előtte nem titok,
Kimondva rá a jóslat : »Etele bukni fog,
15 De majd országa romját megépíti Csaba.«
Fiát ezér', anyostul, szerette az apa,

- Hogy aztán szíve többé nem horda régi gyászt,
Egy szép királyi szűzzel inneple újra nászt :
Mikoltának nevezték. Állott a vígalom :
20 Hej! nem volt a világon több ily lakodalom.

Huszonnégy koronás fej, kiket megbuktatott,
Tőn az napon körülé fényes szolgálatot :
Ősz Detre is azok közt, Hildebrand, Alarik,
Valamér, Odoáker, Edekon, Ardarik.

25 Jelen volt a királyné, elűzött Ildikó,
(Krimhilda volna máskép, de tetszősb így a szó);
Hozzá Etelnek nyájas hívó parancsa ment,
Azér, mind udvarostul, a nászra megjelent.

Kétszáz nemes leányból állt a kísérete,
30 Fejedelmi vér a legtöbb, királyok nemzete;
De háromszázat, ékűl nyert a szép új ara,
Ríkának ugyanannyi volt egykor udvara.

Ott vígan összegyűltek a húnok főbbjei,
Átilla csarnokában, fiai, hölgyei;
35 Sok rendbeli követség, sok fejedelmi tűsz,
Kiktől magas Etelvár gyöngyben s aranyban úsz.

Künn a tábor, hadankint, megfűli a gyepet,
Lakván, egész országúl, menyekzős ünnepet;
Mint a Tisza virága, a nép oly számtalan,
40 S mintha csak egy nap élne, oly széles kedve van.

Délig csatát színlének, kegyetlen harcokat,
Mint álom újrajátszik ímetti dolgokat;
Evés, ivás, dal és tánc, nagy állt be délután
Kivűl a sátorokban s a száztornyú Budán.

45 Harminc nap a menyekző fog ott eltartani,
Harmíncat a herész is utána toldani,
Harmícat a kárlátó: kilencven napra megy:
— Ki mondta volna reggel, hogy nem lesz több, csak
[egy! —

Hiába küldte Isten csodás intő jelét,
50 Vakság lépé meg az nap királyi Etelét;
Tompult örömmek adta szivét; se lát, se hall:
Mint legvakabb a hőség, midőn gyűl a vihar.

Hiába hogy ledobbant Turul tátos lova,
Nevetve szolt a hírré: »soha bizony! soha!«
55 Mint feljövő nap, fordult a vígadók felé,
Arany kelyhét mosolygó ajkához emelé.

- Éjfél után, hogy eljött az álom ideje,
Benső lakába indult Átilla és neje ;
Megbotlott a küszöbben a hölgy, és megpihent :
60 Akkor sem vette észre Átilla, mit jelent.

Már csendes álom őrzé az élők nemzetét,
Kímérte a halandók gyérebbe lehelletét ;
Vígóságban eltörődve a húnok gyermeki,
Budán és a mezőben aludt immár kiki.

- 65 De Ildikó nem alvék, nem ő csupán maga,
Kemény volt egyes ágya, szép bársony pamlaga,
Kést dőfől a szívébe halálos sérelem,
A régi bosszu hamvát felszítja fris jelen.

- Eszébe jut hazája, távol Burgundia,
70 Eszébe férje Szigfríd Szigmund dicső fia,
Kit bátyjai (a gyávák!) elárultak gazúl,
Kiért, hogy bosszút álljon, megvált onnan hazúl.

- Másodsor Attilának kezét hogyan adá,
Mivel Szigfríd halálát így megtorolható ;
75 Meg is torolta szörnyen : nagy volt Budán a baj :
Testvéri ott veszének, s a nibelungi faj.

- Eszébe jut hatalma, mely eleinte volt,
Amíg Átilla kedve Rikához nem hajolt ;
Eszébe Aladár is, kegyből-esett fia,
80 Kinek majdan Csabát kell, öccsét, szolgálnia.

Vevé első urának szekrényből fegyverit,
Csókolja, mintha bennök ott volna Szigferid ;
Mért is dobá nevét el? s nem halt meg özvegyen?
Azért, hogy Etelének szolgálója legyen?

- 85 Elhunyt férjét ohajtva midőn így rakogat,
Kezibe, most először, a ködsüveg akad ;
Szigfríd viselte hajdan, s ha ebbe öltözött,
Látatlanul jön és megy vala, ezrek között.

Egy gondolat! fejére a süveget teszi,
90 Látatlanul a csarnok felé utját veszi,
S megcsalva könnyü lépte, hol átsuhan, az őrt,
A félvilág urának merít szívébe tört.

TÖREDÉK AZ I. ÉNEKBŐL.

(A 25-65 verssorok, más fogalmazásban).

Jelen volt a királyné, a német Ildikó,
(Krimhilda volna máskép, de tetszőbb így a szó);
Hozzá Etele nyájas, hívó parancsa ment:
Azért, mind udvarostul a nászon megjelent.

5 Tündérvilágnak hinnéd a csarnokos Budát,
Fény, szín, zaj lelkesíté a nászi palotát;
Benn a király, mosolyogva, — ruhája dús bíbor,
Gyémánt s arany kehelyben előtte drága bor.

10 Előtte a mennyaszony, miként egy napsugár,
Mint tükörrel vetett fény, — táncot libegve jár;
Szépségin összeolvad, szeméremmel vegyest,
A szűz lélek szerelme s a habzó vérű test.

S ülven királyi székekben a vőlegény, Etel:
»Járjad«, kíáltja, »járjad, te, kin szívem legell!«
15 Egyszerre szívja lelke, miből egy is megárt,
Szemével a szerelmet, ajkával a pohárt.

És Ildikó megosztja urának örömét,
Mosolygva szép Mikoltán jártatja kék szemét,
Szelid hunyászkodással urának egyre tölt; —
20 Hozzá is a király ma nyájasb, mint azelőtt.

Éjfél után a bajnok ágyasházába tér,
Éjfél után a hősek vigalma véget ér;
Sulyát a hosszú napnak növelte hosszú est,
Törődve annyi kéjben, álomra dől a test.

25 Egy lanyha nyári szellő minden szemet lezárt,
Bágyadva éjt az égről a csillag is sugárt,
Az őrtüzek szunyadnak a palota körül,
Az őr is mind paizsra vagy lóserényre dül.

Ám Ildikó nem alvék, nem ő csupán maga,
30 Kemény lön egyes ágya, szép bársony pamlaga :
Kést döföl a szívébe halálos sérelem,
A régi bosszú hamvát felszítja fris jelen.

MÁSODIK ÉNEK.

A menyasszony ébredése.

Egynémi, vad sikoltás hangzott hajnal felé,
A boltok néma csendjét háromszor átszelé,
Mint éji bús madárhang, mely vést s halált rikolt,
Midőn a szörnyü tette fölért szép Mikolt.

- 5 Hallá ezt künn az őrség riadó csapata,
Nyilallásként ez a hír a főkhöz elhata ;
Meghallá a kerek föld s az ég, a nagy, örök,
Hogy Átila király már csak hitvány földi rög.

- Mert a világ négy sarka megrázkodott belé,
10 A csillagok ijedten futkostak lefelé,
A szolganépek arcán halálszin látható,
S a hun szivek keserve — az nem kimondható!

- Legottan, hogy először támadt a riadás,
Zoárd nagy hűnvezérhez röptüle híradás,
15 Bulcsú, Zoárd, a táltos, a kádár megjelent,
Fáklyával e négy fő hun a palotába ment.

- Vérében a királyt ők az ágyon ott lelék,
A földön is aluttvér tóval sötételek ;
Döbbenve a négy fő hun az ajtóban megállt,
20 Elgondolhatta bezeg : csak ember volt tehát!

A hölgy fel sem tekintte, zokogva sírt külön,
Remegvén gyöngé teste, mint harmat a fűvön ;
Nem tűrheté ezt Bulcsu, kivonta pallosát,
Emelte a királyné fejére nagy vasát.

25 De visszarántva Zoárd : »megállj, embertelen!
Megállj — kiált — ez asszony, nem látod? büntelen!
Hogy, mint esett? előbb is akarják hallani,
S Mikolta bátorodván, így kezdte szólani :

»Hogy mint esett — zokogta — azt tudnom kellene,
30 Én voltam a teremben, és senki más, vele ;
De mély álomba estem, semmit se mondhatok :
Oh, öljetek meg engem! a vétkes én vagyok.

Csak azt tudom, hogy egyszer nyöszörgés hallatik,
Az én uram — gyanítám — rossz álmot alhatik :
35 Felköltsem-é? — kinyújtom és vérbe hal kezem.
Így volt. Egyébre aztán nem is emlékezem.

Miér' kellett az éjjel álomba esnem így!
Mindég oly ébren szoktam szunyadni és nem így :
Testvéreim között a tenger zöld szigetén,
40 Király atyám lakában, legébrebb voltam én.

Hárman valánk testvérek, én, Mirha és Lele,
Mi hárman egy terembe szoktunk fekünni le,
Fekünni, de az álom sokáig elkerült :
Jaj is volt a leánynak, ki tán elszenderült!

45 Hányszor megloptuk ágyán a szunyadó Lelét,
Csiklandva pávatollal arcát, vagy kebelét!
Minő játszás, nevetség támadt köztünk ezen!
Éjfél után ha ért ránk álom, nagy nehezen.

De én nem látom őket, édes testvérimet,
50 Többé velök nevetnem, játszódva, nem lehet ;
Azt kérdenék : Mikolta, hát férjed hol vagyon?
Szegény, miér' aludtál mellette oly nagyon?

Kinek lennél, Mikolta, e földön már neje?
Miféle gyászt viselnél, Átilla özvegye? —
55 És e beszéd úgy fájna, úgy fájna majd, tudom :
Jobb nékem is urammal elmenni egy uton!

Csupán e tiszteséget kérem ma tőletek,
Hogy, bár méltó vagyok rá, most meg ne öljeteK,
Hogy Etelét kísérem önként szabad legyen,
60 Mint hú özvegy, ki önként ura után megyen.«

De Bulcsu, meghajolván a gyenge nő fölé :
»Isten az éjet — úgy mond — álomra rendelé :
Nem vagy bűnös, királyné — világos ez nekem — ;
Ártatlan vagy, galambom ; ne reszkess, gyermekem !

65 Kár volna még halálra elszánni tenmagad',
Virágjában letörni szép ifjúságodat,
Fehér öled feldulni, mely még nem volt anya,
Melyért még sok szerelmes ifjú sohajtana.

Ámde, ha véred hull is Etel király felett,
70 Annál ugyan e földön nem ér szebb tisztelet :
Neveddel a világot betöltöd, mint egy hős ;
Örül, mikor dalában említ, a hegedős.

Rövid az út, királyné, mely visz uradhoz át :
Rövid nap serlegébe töltesz kámot, bozát,
75 Midőn szilaj csatáktól, vadászattól pihen,
Te, lábához simulva, szolgálod őt híven.«

Igy monda Bulcsu. Erre Mikolta nem felelt,
Könyhullató szemében mosolygás fénye kelt,
Nyujtotta gyenge karját a fő táltos felé,
80 Magát az áldozatra örvendve szentelé.

És Torda elvezetvén a szép királyi nőt,
Liliom szín fehérbe felöltöztette őt,
S elrejté, hogy ne lássa halandó vizsga szem,
Míg majd a nagy királynak temetése leszen.

HARMADIK ÉNEK.

Zoárd tanácsa.

Nem ült ám renyhe gondban Zoárd, a hunvezér,
Siratni gyáva könnyel a tettet rá nem ér :
Előbb is megkerüli a tornyos palotát,
Megnégyszerezve kívül az őrállók hadát.

- 5 Aztán sietve küldje mind a három kapun :
Buda körül hogy állna, min egy erdő, a hun,
Fegyverben éj- s naponta, lóháton a nyereg,
Így várja bé parancsát a fennálló sereg.
- Egyszersmind a *kiáltók* kiáltanak jelet
10 Egész birodalomban, mint a gyors képzelet :
Hogy mindenik szabad hún, fő, vagy köznép legyen,
Legott gyűljön hadastul a rendes gyűlhelyen.

- Tudnillik ezt először Átila rendelé
Hosszú láncban kelet, dél, éjszak, nyugat felé,
15 Hogy ember ember ellen, mint őrszemek sora,
Budától a határig ne szűnne meg soha.

- Mint hancsik a mezőben, áll egy-egy híradó,
Amennyire kiáltás ereje hallható,
És mint kakas, szomszédját ébresztve a falun,
20 Adá tovább a jelszót egymás között a hun.

Zoárd pedig azonnal a palotába tért,
Ottan lelé a kádárt s kemény Bulcsu vezért,
Ősz Torda is belépett ; döbbenve állta meg,
Mintha urát először most látta volna meg.

- 25 De Bulcsu a vértóban, melytől az ágy setét,
Meforgatván szemének gyilkos tekintetét :
»Mit habozunk,« kiálta,» vagy meddig habozunk?
Ha nincs erőnk segítni : van rettentő boszunk!
- »Egy, ami én előttem világos, mint a nap :
30 Hogy ezt nem hűn, szabad vér,— ezt tette szolgál, rab;
A hűn, kicsinye nagyja, szerette Átilát,
Imádva, mint az Istent, nem félve, mint nyilát.
- »De sunnyogó királlyal e vár mindig tele,
Rájok nemes kegyelmét pazarlá Etele :
35 Ez a hálája, itt van! ez a jutalma, lám!
Ó, nagyszívű királyom! beh mindég gondolám!
- »Ki fogja megtorolni méltóan estedet?
Vérrel beundokított fejedelmi testedet?
Szemed fényes hatalmát, mely már sötét, hideg?
40 Vitézségét karodnak, mely már szakadt ideg?
- »De, ami bosszuállás hatalmunkban vagyon :
Igaz torod megűljük az idegen fajon ;
Mint bűnös a fakó szem, és mind a szőke arc :
Vér van köztünk s közöttök, élet-halálra harc!«
- 45 Így szóla Bulcsu. Erre felelt agg Torda bölcs :
»Megilleti e nemes bű téged vezéri hős!
Mindegyik hun szivéből szóltál — s azon felyül
Etel királyi hűgát, Arát, birod nejül.
- »De tudja Isten, hogy lesz. Kettős ez a dolog.
50 Ha egyfelől tekintem — vagy arra gondolok —
Ó! mindenkép hálálos nekünk ez a halál :
Elromlunk, nemzetestül, ha a jóslat megáll.«
- Itt elhagyá zokogva s nem szólhatott az agg,
Rázkódván ősz szakála, mint ki szörnyen kacag ;
55 Megütözve tekinté mind a három vezér :
Mínő jóslat — kiálták — az, amiről beszél?

»Midőn elhunyt — viszonzá — a jó király, Buda,
Öccsével, Átilával történt ilyen csuda :
Egy szép kies mezőben verette sátorát,
60 Kisded halom högyé, mint fejedelmi koronát.

»Akkor volt ez, hogy Isten csodás kardját lelé,
Mely kezdetben jövendő hatalmát jelelé ;
Majd bátyjáról gonosz hirt lelete hallani —
És a király megindult világ-hódítani.

65 »Övé volt már az éjszak, övé a napkelet,
Indúla fegyverével megbírni a delet :
Görög földjére ronta, mélyen nyomult belé,
Ott, mondom, egy mezőben tanyáját emelé.

»Arannyal volt a bársony hímezve gazdagon,
70 Maga a sátor állott vert arany rúdakon,
Gyémántos foglalóit szorítá érc-csavar :
Nem egykönnyen bírta azt feldönteni vihar.

»S im hirtelen — nem ingott se fű, se falevéi,
Déli álmát, szunyadta minden fuvóka szél,
75 Elfúladt a hőségben az ég lehellete,
A legkisebb pehelyszál békén pihenete ;

»S egyszerre, ím, a sátor, derült, fényes napon,
Mint sokszinű buborék eltűnik a habon, —
Egyszerre csak leroskad Étele sátora,
80 Hogy olyat földi ember nem látott még soha.

»Remegve a hatalmas nézett az ég felé ;
Nagy gazdag áldozattal Istent engesztelé :
De nem csapott fel a láng merészen, könnyedén,
Mint sárkány mászott a füst a föld felületén.

85 »Egyszersmind Isten akkor súlyos ígét ada :
,Hogy elvész mind személye országa és hada ;
Csupán egy, kit nem ismer, *élő* fia pedig, —
Az megmarad, s hatalma ujan emelkedik.'

»Most a rettenhetetlen, hallván e jós igét,
90 Döbbenve fordítá meg hadrontó seregét,
Győzelme fele-utján megtére ; ám jövet
Száguldva ért elébe hazulról egy követ.

»Örömhírrel köszönt be, (Átila is vidult) :
Királyné, Ríka asszony hogy már megszabadult
95 Egy szép fiúval. Ez lón a megjósolt Csaba,
Kit, fiai közül, még nem ismert az apa.

»De többé mégse hallók nevetni Átilát,
Hordozva nagy szívében a végzetek nyilát ;
Csabára láttuk néha kissé mosolygani. —
100 Azonban újra indult világhódítani.

»Háromszor még azontul, hogy e jóslat kele,
Érezte Isten ujját megdöbbsent kebele :
Egyszer a Lek vizénél, hol ama csoda-nő
,Vissza, Etel!' kiálta, — s nem mert átkelni ő.

105 »Másson, hogy Katalonnak mezején folyt a vér,
Hömpölyge gyászos árján ember, ló és szekér
Nyeregből ott magának máglyát emeltetett,
Azt híve győzelmében, hogy már legyőzetett.

»Harmadszor, Róma ellen hogy vitte harc-vasát,
110 Tőből kivágni készült a világ városát :
De kardos ősz, csikorgva, fölötte megjelent,
S megtérve a kapuktól, Átila visszament.

»Ó, mondom én, halálos nekünk ez a halál!
Ím bételik a jóslat — nagyon, nagyon talál :
115 Itt fekszik a bizonyosság —« tovább nem szólhatott,
Ősz Torda nagy keserves sírásra fakadott.

Mint nyári lanyha eső, szeméből folyt a köny
Aláperelve tisztos szakálán, mint a gyöngy ;
Hallgatva jó-sokáig a három fő hun állt,
120 Búsán hol egymást nézve, hol a nyugvó királyt.

Végre szavát emelve Zoárd főkapitán
Főlegyesödék, mint növény a vész után :
»Mít ér a bánat,« ugymond,» vagy dőre lobbanás?
Istené a jövődő, emberé a tanács.

125 »A megtorlást bizonynyal ohajtja mindegyünk :
De vajh mikép nyomozzuk? és boszút kin vegyünk?
Mert egy-két tolvaj szolga halála itt kevés :
Nagyobb dolog van itten, nagy összeesküvés!

»Megvallatám az őrsöt : mind olyan, mint a vak :
130 Bejöni vagytok kimenni senkit se láttanak ;
De bár, teszem, kerülne egy-két gaz cimborára :
Ez-é nagy Átilának méltó boszú-tora?!

»Ez-é a visszatörlés, mit szelleme ohajt?
Mely égi sátorában kiengesztelje majd?
135 Ó, vérnek itt özönnel áradni kellene,
Mégsem vón' megtorolva Átila szelleme!

»Nem mint bajnok, dicsően, esett el a csatán,
Nem nyugodott le, mint nap, piros vénség után,
Orozva, böcstelen tör ejté meg a királyt :
140 *Méltóan* ki torol meg ily méltatlan halált!?

»Talán hogy bűnös a gót, és mind a szőke arc :
De jaj! vesztünkre válna most egy belföldi harc
A hun szívet lesujtá rémület és iszony :
Hamar fejünkre telnék ama jóslat, bizony!

145 »S én nem tudom, ha népünk, hallván az igazat,
Hogy így bukott el a hős, mint véres áldozat .
Én nem tudom, mi lenne. Áruló aki fél :
Mert lám a fű is hajlong, bárhonnán fú a szél.

»Ha elfogy a nap és hold, vagy a föld méhe reng,
50 Megbódul a közember, feje mingyárt kereng,
Bujtó temonda támad, zavargás, párttítés :
Mít nem csinálna köztük egy ily villámütés!

»Talán ép' erre várnak az összeesküvők,
Zavarosban akarván halat fogdosni ők ;
155 De már kezembem a fék, az összes hadi rend :
Alig — mondom — merényök ha késő nem leend.

»Siessünk hát betöltni a végzet nagy szavát :
Királlyá tenni gyorsan távollevő Csabát,
Számára én az ország hatalmát iölveszem,
160 S ha megjön tenger elvöl, kezébe leteszem.

»De négyünk közt maradjon eskü alatt titok,
Hogy Ételét galádul végzé ki orgyilok :
Így mind a hun kevésbbé ijed meg és haboz,
S nem tudva mire vélni, megretten a gonosz.

165 »Azt költsük, hogy szivében felpattanván az ér,
Álmában elborítá lehelletét a vér ;
Könnyű lesz eltörölnünk a gyilkosság jelét,
Megtisztelven sebekkel dicső nagy Ételét.«

Mindnyájan ott helyeslék amit Zoárd beszélt,
170 Dicsérve szép szavakkal a gondos hun vezért,
Véresküvel a titkot őrizni fogadák :
Vérök az Átiláié közzé lecsorgaták.

Legyen tanúja, mondák, amely éltet, az ég,
A fáklya, mely kezökben sugáros fénnel ég,
175 A tiszta áldozat-víz, mely ott edényben áll,
A föld, melynek porába majdan Etele száll ;

Hogy, mint a pusztá légben a szózat elenyész,
Tűz által a veszendő, füstbe, hamuba vész,
Mint vízben elmosódik minden salak, szemet,
180 S a néma föld felejtí, mit gyomrában temet :

Úgy törlik el bizony, a titok minden szavát,
Felőle értesítíni úgy nem fogják Csabát,
Nehogy boszúra keljen apáért a fiú,
Nehogy romlást okozzon egy belső háború.

185 Erre ősz Torda táltos, meg a kádár Szabolcs,
Etel sebét lemosták, fehérre mint a gyolcs :
Forrás vizével a pap öblinté szennyeit,
Hozzá, mint hegyi csurgó, csurgatván könnyeit.

NEGYEDIK ÉNEK.

Átila terítőn.

Immár az áldott szép nap feltűnt, a szín-adó,
Világot ékesítő, sötétség oszlató,
Búbánat üldözője, halandók öröme,
Sziv-lélek bátorító, az égre feljöve.

5 De a hunok szemében fénye halotti gyász,
A szép kies világot borítja sárga máz,
Mint napfogyatkozáskor, idétlen félhomály ;
Búsan szédelgenek, mint pásztor nélküli nyáj.

Gyűl a királyi lakhoz tengernyi népözön,
10 Áradva minden utcán, térhelyen és közön ;
Elképedt arccal egymást alig hogy ismerik ;
Csend vagyon : a közös jajt említeni sem merik.

Egyszerre most Zoárd a kaput felnyitatta,
Fekünni a királyt benn sok ember láthatá,
15 Láttára tompa jajszó, nyögés keletkezött,
Tovább-tovább morogván a tenger nép között.

Zoárd pedig siratja Etelét hangosan,
Mint egy sívó oroszlán, üvölt magánosan ;
Karddal megvérzi arcát, elmetszi fürtjeit ;
20 »Ó, én uram, királyom, miért fekszel te itt?

»Avagy miért nem inkább sebekkel a csatán,
Mint illik a vitézhez erős harcok után?!
Miért hogy csöndes éjjel szakadt meg vér-ered?
Egy karcolás sem érte vitézi kebeled?

25 »Ne menj az ős elődök dicső honába így :
Hunorhoz és Kevéhöz sebet mutatni vígy :
Fogadd gyarló kezüinktől *ezt* és még egyszer *ezt* .«
Szól s a király szívébe hegyes acélt ereszt.

30 Ósz Torda nem különben és Bulcsu, a derék,
Átila barna bokros mejjét átalverék,
Vérkönnnyel tele sírták a holt sebek helyét,
Így eltörölve szépen a gyilkosság jelét.

A CSABA-TRILÓGIA ÚJABB ALAPRAJZA.

(1863.)

Első rész : BUDA HALÁLA.

Második rész : ILDIKÓ.

I. Buda megosztja öccsével az uralkodást.	I. Isten igazsága.		
II. Detre tanácsa.	II. Csaba születik.		
III. A tanács visszafelé.	III. ?		
IV. A vadászat.	IV. Kevcháza.		
V. Folytatás.	V. Isten ítélete.		
VI. Rege a csoda-szarvasról.	VI. Rika halála.		
VII. A követség.	VII. {		
VIII. Etele álmot lát.	VIII. { Csaba nőszül.		
IX. Isten kardja.	IX. {		
X. Etele hadba megy.	X. {		
XI. Buda várost épít.	XI. { Három intés : 1. { Lech.		
XII. Buda halála.	XII. { 2. { Katalón.		
			3. { Róma.

Harmadik rész : CSABA KIRÁLYFI.

- I. Etele király meghal.
- II. A vezérek tanácsa.
- III. Terítő.
- IV. Krimhild Etelét siratja.
- V. Szoard futása Csabával.
- VI. Krimhild »menyegzője.«
- VII. Detre csinja.
- VIII. Csaba megtér.
- IX. A »Krimhild ütközet«.
- X. Detre ármánya.
- XI. A ütközet vége.
- XII. Halottak harca.
- XIII. Csaba Etelközön.
- XIV. Csaba hagyása.
- XV. Hadak úta.

CSABA TRILÓGIA

UTOLSÓ DOLGOZAT.

(1881.)

UTOLSÓ TERVVÁZLAT.

Hogy gondoltam volt a Harmadik részt?¹

Krimhild a Sziegfried-féle *ködsüveg* homályában megölvén az ismét új nővel menyekzöt ülő Etelét, támad nagy zavar a palotában. Az ott remegő Mikoltát, ki magát Etelével megégettetni kéri, senki sem gyanúsítja: de félnék, hogy ez gót ármány, s ha Etele erőszakos halála nyilvánvaló lesz, a gót vérszemet kap, a hunok fejöket vesztik. Tanácsot ülnek hát a fők: Szoárd, Bulcsu, Torda, Szömöre, stb. s azt végzik, hogy erőszakos halál helyett természetest költsenek, a sebet eltakarják, s ne mutassák senkinek, a vért orrvér-folyásnak hazudják. Aztán kiáltás ki Csabát királynak, (kit a Második rész, s egy jóslat szerint Etele is, utódjául szánt) ez által rettentsék meg a Krimhild és Aladár pártját s a gótokat. A dolog sikerülni kezd, Csaba már ki van kiáltva, midőn Krimhilda értesíti Detrét, hogy nem igaz, amit a hún urak költöttek, Etele erőszakos halállal, a Csabához szító nagyok által, veszett el. A ravasz Detre azonban már tudta ezt *többet* tudott, mert Krimhild asszonyaitól, nagy ajándékkal, megtudta, hogy midőn ezekkel Krimhild, mint *egyik* özvegy királyné, férjét siratni ment, Etele sebe annyira vérzett, hogy átázta leplét, úgy, hogy ezt mással kellett fölcserélni. Bizonyos jel, hogy Krimhild a gyilkos. De erről Detre neki most semmit sem mond, egész lélekkel azon van, hogy Aladár jusson trónra, ki alatt népe szabadulását reméli.

Krimhild megjelenik a húnok gyűlésében, vádolja a hún főket gyilkossággal, hivatkozik a még temetetlen holttestre, követeli fiának a királyságot. A holttestet a nép megnézi, a nagy seb ott tátong keblén, irtózatos felindulás, Csabának és híveinek futni kell, Aladár királynak kiáltatik.

De Aladár és még inkább helyette uralkodó büszke anyja, nem könnyít a gótokon, sőt, bár vendégül hívott testvérein s a *Nibelungokon*, Detre tanácsára és *segélyével*, boszút állt, most még keményebben ül azok nyakán, mint maga Etele.

Detre borzasztóan csalódott. Könnyí volna ugyan neki Krimhilden boszút állni, csak fel kellene fedeznie a húnok előtt Etele halálának *igazi* módját; de akkor Csabát tenné oly hatalmassá, mint most Aladárt tette, s nemzete oly rab maradna, mint eddig. Csabához küld tehát követeket, kincset, biztatja, hogy jöjön be Aladár ellen, a gótok és idegenek mind mellé fognak állni. Úgy is lesz: megkezdődik a *Krimhild-ütközet* és tart tizenöt napig a Kelen földén. Csaba, a gótok segélyével, megkezdi a harcot

¹ Mikor Arany 1881-ben e művét újra elővette, a fentebb közölt régebbi tervvázlat nem volt kezénél. Azért újat írt. A régi csak halála után került elő, valami elfeledeett jegyzőkönyv lapjairól.

Arany László jegyzete.

Aladár ellen, de midőn már-már győz, a gótok és idegenek félreállnak s hagyják, hogy a hún egymást elpusztítsa. Csaba úgy is győz, tönkreteszi Aladárt, de azután az áruló gótok-ellen fordul. Detre, stb. ott vesz, de Csaba népe is fogy — úgy hogy serege töredékeivel kénytelen megfutni. Éjjel azonban a holtak — Csaba és Aladár húnjai egyformán — felkelnek és viaskodnak az elhullt gótok szellemeivel évről-évre, egész a magyarok bejöttéig.

Éz a hunok harca.

*

A Második rész a *jóslatot* fogta volna tartalmazni, mely szerint Buda haláláért megjósoltatik Etelének, hogy nagy birodalma az ő halála után elenyészik, de egyik fia, kit még nem ismer, pedig él, helyre fogja állítani. E jóslat útban éri, *egyik* hadjáratából hazafelé jövet. Csakhamar udvarától üdvözlő követség érkezik, hogy Ríka, egyik neje, *fiat szült*. Ez hát a még ismeretlen. Etele a jóslatot betű szerint veszi; nem, hogy Csaba *ivadéka* Árpád és a magyarok állítják helyre birodalmát. Ríka lesz tehát a kedvenc nő, fia pedig (Csaba) az Etele szemefénye. Ezért Krimhild szemrehányást tesz neki, de számkivetéssel sújtatik, távoznia kell az udvartól. — Következnek Csaba nevelésének hős idillje, oldalpillantásokkal Etele világháborúira, különösebben a *atalóni éjre*, hol Etele fátumát érzi, s hová Keveháza epizód is tervezve volt. Utolsó háborújából, Itália felől, hozza Mikoltát, ifjú nejét, kivel a végzetes nászt űli, hova kegyelme jeléül Krimhildet is meghívta. A többit a Harmadik részben.

E Második részt azonban, mint amelyben a *valódi* cselekvény úgy is kevés, be lehetne olvasztani a Harmadikba (úgy, hogy ennek első néhány fejezetét, vagy I. énekét tenné) ha . . . *volna kinék!*

A TRILÓGIA MÁSODIK RÉSZÉBŐL.

ELSŐ ÉNEK.

A jóslat.

Elvézett Buda hős, Etele kezétül,
Etel arany székén már kénye szerént ül,
Növekedik gyorsan országa, hatalma,
Mint téli eséskor hó mezeje s halma.

- 5 Most is, hogy oda járt déli vizek táján,
Ádria bős tenger sziklás karimáján,
Mind népeket onnan s nyájakat elhajta,
A bizánti császár ám busuljon rajta.

- Mivel akit ígért nem küldte adóját :
10 Mutatá császárnak keze nyomtatóját
S megizené neki, hogy ez a kisújja,
Rettenetes lesz majd annak egész súlya.

- Onnan hogy megeredt, már hazatérőben
Ősz aggot eléje hoztak az erdőben,
15 Ki magát mondotta isten emberének,
Bizonyt a rabok is mellette tevének,

- Hogy ez a híres jós, ki e földet lakja,
Híte nem bizánti, hanem bálvány papja,
Búvóhelye barlang mind nyári és téli,
20 Jár hozzá a népség, imádja, mert féli.

Noha senkit nem bánt, jóslatban sem hazud,
Vígasztja szelíden a nehéz panaszút,
Adományt nem hajszol, de — mi szükség — elvesz
Testi ruházathoz, testi eledelhez.

25 Ezt hogy a királynak unszolák eléje,
Különös volt látni ő gyapju zekéje,
Mely aláfolyt sarkig, tiszta, de sárgulva
Festetlen fehérre hosszas idő múlva.

Ósz haja mellestül betakará vállát
30 Vegyítve fakóbban nagy ezüst szakállát,
Kezébe' fehér bot, s a tetején ennek
Szalagos babér dísz, pártája istennek.

Ott, hajtva királynak fejet illőn s tédet,
Így felel a szóra melyet a hős kérdett :
35 »Ki vagyok? — Bízom, hogy nem Étele rabja,
Hanem az ő isten dalnoka és papja.

Amaz istené, kit látsz faragott míven
Feszíteni húrját lanton avagy íven,
Ki jóslatot zenge sok ezer öltőnek,
40 Mely bölcsebb vala, mint akik ez'tán nőnek.

De hatalmas ő még! — s Bizánt ha bolondúl,
Bizánt lakol érte, ő vele nem gondol . . .
Sőt gondol erősen : bünteti ; már kezdi,
S talán Te vagy a kar, mely által elveszti.

45 Hanem én a szókat igazítom rendre,
Nem felelek hosszan rövid kérdésedre ;
Parancsodat várom, kegyelmedet kérem,
Nehogy az istenség megboszúlja vérem.«

Monda Étel : »Csínján! . . . Istened egy árnyék,
50 Magad egy hang volnál, ha én abba' járnék :
Hallám s nincs. De megóv, ha mi óvhat, téged :
Bendegúz atyámra mutató vénséged.

Hanem itt tégy próbát jósi tudományból,
(Mert jóslatom immár vagyon isten-szájából)
55 Mint lesz birodalmam lefolyása, vége?
Lássam, az istened igaz istenség-e?«

Mind a körülállók mosolyogtak erre,
Szánva tekintének az öreg emberre,
Tudván hogy Étel már Isten kardját birja,
60 Kírül a világfán jós íge van írva.

Mint szarvas, ebektül ha vagyon üzőben,
Tekingete oldalt, hátra is elsőben
Az öreg, s válasszal késik vala nyelve ;
Meggzólala végre karját fölemelve :

65 »Sorsát a hatalmas ne hívja ki, kérdvén :
Sokszor a bal végzet hever isten térdén
S ott marad, ameddig boszura nem költi
Bűn, s emberi vak dölyf, mely az elmét tölti.

70 Birodalmak sűrűn támadnak, enyésznek,
Hamarább, ha gyorsan növekedést vésznek :
Netálán a jóslat teneked sem kedvez . .
Ragaszodom inkább adott kegyelmedhez.«

Étele azonban akará hogy hallja
Mít zeng sorsa felől hamis isten dalja ;
75 Mire az ősz fürtét köntöse szárnyával
Befedé, s könnyörgést mormola hangjával.

Mint betakart méhkas, zúg vala, mig dallá
Lett végre a zsongás. Étele meghallá,
Mert kis kora óta érti a jós nyelvét ;
80 S így vette dalának röviden értelmét.

Hogy nagy birodalma elenyész holtával,
De helyre megint áll az idő folytával,
Fia, kit nem ösmer, bár vagyon életben,
Fogja fölépíteni. Ez van a végzetben.

85 Étel ingerülten kacagott fel rája
S így szólala : »Hazudsz, hazug isten szája!
Fiam egy sincs akit vonásrul vonásra . . .
Hogy' véd meg a máglyán istened, ám lássa!«

S inte, parancsolván hogy hátra vezessék. —
90 Nyomban Etlvárról juta ám követség,
Jelenteni, hogy lett Isten ajándéka
Fiugyermek, akit szült asszonya, Réka.

Réka, feleségül amaz Ilda mellé
Kit vőn, mikor ennek gögjét megigenlé,
95 S hogy udvara közt mind visszavonást szíttott,
Szíve melegjéből leve kitaszított.

S hozta szerelmében, díszül az udvarnak,
Keleti országból leányát Magyarinak,
Ki vala ős honban magyarok királya ;
100 Réka, az új hitves, ennek egy-leánya.

Ete, Bulcsu fia, a követség élén
Megszólala most, nagy főhajtva beszélvén :
»Öröm és dicsőség Etele királynak!
Fénye le ne szálljon soha is napjának.

105 Mert a királyné, kit hagyta édes terhben,
Megszülte fiát már — fiat első szerben — ;
Virágozik Etlvár ragyogó örömtül,
Áhítja királyát látni szembe — szemtül.

Jer azért, lásd arcát az új csecsemőnek,
110 (Mindenki tiéddel vallja egyenlőnek),
S nevet neki válassz névinnepet ülve,
Melyre a hír majdan koszorúit tűzzel«

Etele a választ megadá, mint kellett,
De belül megdöbbsent ám az öröm mellett :
115 »Ez az ismeretlen!« villana eszébe
S egy percre sötéten elkomorúlt képe.

Majd rendele dús tort vendég követeknek,
Kincses ajándékot vinni a betegnek :
Sok római ékszert, arany-ezüst marhát,
120 Kit hozza a földről, hol ma lakik dalmát.

De mikor sátrába bevonúlt estenden,
S megvárta előbb, míg néma leend minden,
Pillogva a tábor-tüzek amint múltak,
S a mennyégnek örök csillagi felgyúltak :

- 125 Küldé izenettel sátori szolgáját,
Hogy látni akarja öreg jós orcáját,
Hogy vele négy szemközt valamit beszéljen :
Bántása ma nem lesz, biztassa ne féljen!

- Hamar az ősz megjött s utalák menten be ;
130 Étele komoran állott vele szembe
S elnézte sokáig tiszteletes arczát,
Melyen az indulat nem jelölé harcát.

- Megszólala végre : »Öreg, akit adtál
Jóslatot, egy ízén még sem hazudott, áll ;
135 De felelj, hol vetted? igazán az égből?
Vagy sejtve koholtad régi bölcseségből?«

- Erre a jós : »Tiltja istenem, és nyelvem,
— Válaszol — ily szókra, vallatva, felelnem ;
Mert jósol az isten, kik hozzá folyamznak :
140 De nem enged földi kényszer hatalomnak.«

Étele ily bátor feleletre nem várt,
S habozék : kardjával döfje-e le mindjárt,
Avagy oly kegyelmét hozzája mutassa,
Melynek amaz hírét messze ragyogtassa.

- 145 Szólt végre szelíden : »Öreg, elbocsátlak,
Légy papja tovább is faragott kőbábnak,
De ne ámíts pénzért, tudva hamis hittel ;
Ím ez arany kincs, légy vele boldog, vidd el.«

- »Kincse az istennek — felel a jós — hajdant
150 Vala templom-számra ; most lakhelye barlang,
Maga is papja is, üldözve, szegények :
Adományod nélkül, nagy király, megélek.«

- Étel ámulásban szemeit felvonta,
Beszorítá öklét s meg kinyitá, mondva :
155 »Élj hát öreg ; ímhol visszaadom élted.«
S szabadon ereszté a lángra ítéltet.

MÁSODIK ÉNEK.

Detre udvarlása.

Lassan Etlvárnak seregét mozdítja
Etel, hova megtér diadalmas útja,
Kit előbb bátyjáról hívtak Budavárnak ;
Lakhelye ott van most Etele királynak.

- 5 Kő vala ott minden (mer' a város régi) :
Tornyos paloták nagy kevély düledéki,
Oszlopok és ívek, folyosók, tornácok,
Márvánnyal kirakott feredő források.

- Bástyafalak kívül szegik vala körbe,
10 Kapuréssel itt-ott ugyan átaltörve,
Kit Etel jobb karba hozatott, hogy székét
Odatetté, — hajtván munkatevő népét ;

- Kik követ a mésszel forrasztani tudnak,
Ácsoni a sziklát, verni vasat rúdnak,
15 Mind az aláhódolt országa lakóit,
Hozzájok a maga ügyes faragóit ;

- Hogy palotát néki s mind a királynőknek
Rakjanak, és házat körül a hún főeknek ;
Kívül legyen érc s kő fala, csúcsa, tornya,
20 De belül faragcsált mívü a cikornya.

Minden rekesz és fal belül áttöressék,
Hogy fa faragványnak legyen nagy üresség,
Hova termet, ágast, folyosókat ácsok
Tanúlt keze véssen, mint régi szokások.

25 De bent is azonban, hol nem vala már rom,
S meddig a szem ellát kívül is a váron :
Hunok apró sátra környöskörül álla,
Mindé, ki Etele udvarán szolgálá.

Onnan Etelvárból király hazajöttét
30 Egyszerre az ország szélire meglőtték
Nyilasok, kik voltak állatva ki rendre ;
Vala ez intézet harcra, védelemre.

Hogy, mennyire ijász lóhet erős karral,
Fentálljanak éj- s nap, láncolatos sorral,
35 Katonák észak-, dél-, kelet és nyugotra,
Figyelve körösleg minden állapotra.

És, ha mi zendület esik a határon,
Hírt róla tegyenek, röpülő nyilszárnyon,
Vagy Etel parancsát váltva tovább vessék,
40 Könnyü írott hártján vigye nyílsebesség.

Nappalra ez a rend ; éjet-szaka tűzjel :
Adni tovább messze lobogó nagy tűzzel,
Ha veszély ott künn s új háború gyülekszik,
Vagy tág birodalmán valahol fellepszik.

45 Így, mint heverő pók, mely szálait őrzi,
Hálója rezgését Etel is megérzi,
Legyen az ellenség, vagy akadt zsákmánya ;
Vala ez intézet maga találmánya.

Fel hát eme hírre mind gótok, alánok,
50 Szürr, herül és lombárd idegen királyok
Jöttek Etelvárrá Etelét szolgálni,
Otthon fejedelmek, itt az ő szolgálai.

Ünnepet a király, fia örömére,
Hagya hadjátékot s lakomát négy hétre,
55 Azalatt vendéglé mind a hunok nagyját,
Mind szolgál királyok tarka egész hadját.

Ott vala ősz Detre, fejedelmi garral,
Uralni urát mind az egész udvarral,
Úgy szint' Odoáker, Ardarik, Alárik,
60 Valamir, — akiből egy-egy király válik.

Detre alázattal végzi vala tisztét,
Elnyomva szívében ama régi büszkét,
Mikor Etelének kengyelt fogni kellett,
Vagy állani hátul arany széke mellett.

65 Mert rettegi vala Etele gyanúját,
Hogy Buda részén a követ együtt fáják
Ő és az idegen többi fejedelmek,
Csak törnek alítá az adott kegyelmet.

Maga is hát húbbnek egyre magát színlé,
70 Hosszú türelemre társait is inté
Biztatva, hogy el kell jönnie a napnak,
Mely szabadulást hoz valamennyi rabnak.

Ildába reményét azelőtt vetette ;
Hanem Ilda férjét igazán szerette,
75 S Aladárt ohajtá királyi utódnak,
Nem, hogy alá essék szolgálul a gótnak.

Boszuját Szigfrédert se' feledte még el,
Sőt várja kitartó női reménységgel,
Hogy idő forduljon és alkalom erre :
80 Így ezen oldalról hamar megjött Detre.

De, hogy Etel hozta Ilda után Rékát,
Detre is megkezdé ravaszúl játékát. —
Hanem ennek itt most van is nincs is sorja :
Fő ünnep e máj : a nevezés torja.

85 Ül vala Etel fönt aranyos karszékben,
S vele Réka asszony koronás felségben,
Más asszonyi hátrább. Ilda magát menté,
Hogy beteg, urának (vesztére) jelenté.

Hun urak egy részen : Bulcsu, Szoárd, Torda,
90 Szömöre, a kádár álltak vala sorba,
Másfelől a fényes idegen királyok,
Étele nagyságát emeli pompájok.

Bíbor-aranydíszben a csecsemőt hozták,
Nézni az uraknak körül meghordozták,
95 Azután Ételnek vivék atya-csókra,
Nyitá komor ajkát neki nyájas szókra.

Nebet is fiának ada jó reményben,
Kehely-áldozván szólt : »neve Csaba légyen.«
Mert Csaba volt atyja hős régi Kevének,
100 Ki alatt a húnok e földre jövének.

Azután székéből áldozni kiszállott
Oda, hol fehér mén és fekete állott,
Fekete Ármánynak, de fehér Istennek ;
Vele az urak mind s hódolt fejedelmek.

105 Gyorsan paripákat általüté karddal,
Jobbal a fehérret, a feketét bállal ;
Helyezék a nézők két külön oltárra ;
S Étel ily könyörgést vőn kegyes ajkára :

»Had ura Isten, ki nem alak vagy kőben,
110 De robogsz nyilvetve nagy örök felhőben,
Kit mi, világ lelkét, bár soha nem látunk,
Köveid, forrásid képében imádunk.

»Ím e Csaba gyermek ! tenéked ajánlom ;
Amit adál jóslat, visszára ne váljon,
115 Te is, Ármány, fordulj elleni kárára ;
Tetszős legyen néktek e Csaba oltára.«

Mondá —, s mikor a tűz már sebesen égett,
Vette fiát öibe hajáldozat végett,
Pelyhéből valamit a lángba röpíte ;
120 S táltoshoz emígy szólt, ki neki segíté :

»Torda apám, nézd csak ama füstöt, hol jár ;
Az elébb Istenhez lőtte fel az oltár,
Most ahol, mint kígyók, földön együtt csúsznak :
Félek : a *Jó*, a *Rossz* netán haragusznak.«

- 125 Táltos, ki az évek s napok útját rójja,
Megnézte rovását, megijedt, és szóla :
»Bal napon áldoztunk született Csabának :
Napja, ez év töltén, Buda halálának.«

- Ily csere-szót tőnek halkan egymás mellett ;
130 Hanem Isten lángja ismét eleven lett,
Füstje is Ármányét fellengve haladta,
Mint hegyi nagy cserszál a bokrot alatta.

- Áldomás ezután leve mind napestig,
S éjtszaka míg feljött az égi fiastik ;
135 Fény a palotában versengve a kedvvel,
Új itala bornak régi köles-nedvvel.

- Csak Etelének volt hallgatag a szája :
Töri az elméjét jóslatok homálya,
Éjjel is így várta nap kora ébredtét,
140 Vele az üdvözlő királyokat, s Detrét.

Haza mind a többbit hamar elbocsátá,
Vendégül a szászot még asztalához látá,
Szólt vele sok nyájas, tiszteletes szókat,
Kérdezve a más-más isten imádókat :

- 145 »Detre, ki sok napnak érted arany fényét,
Láttad az észak, dél, s nyugat ó törvényt,
Sőt azokét is már sejtéd, alá délnek,
Kik fára feszített istenbe' remélnek ;

- Emberölés terjed tág birodalmamban ;
150 Törvényt azok ellen kívánok azonban,
Kik vérrel a vért s a becsületet mossák :
Meddig a kard tiszta ? hol műve gyilkosság ?«

Mint tigris a lesből prédára ha szökken,
Villant szeme szásznak nagyot e szó közben,
155 De mohos odvába meg' visszalaptúla,
S Detre a királynak lassu hangon szóla :

»Isten az embernek dolgát hogy' itéli
Karddal, legyen észak-, nyugot-, avagy déli,
Valamerre a nap hinti arany fényét,
160 Láttam, s tudom a nép ebbeli törvényét.

Mert a rómaival, ki hisz új istenben,
Együtt vívtam atyád hős Bendeguz ellen,
Népszámra velünk mind az egész föld támadt ;
De Odin eltörte suhogó szablyámat.

165 Szolgáltam azóta ; — nagy ideje annak,
Gúnyol is a népség már halhatatlannak,
Mert a nyilat most is homlokom itt hordja ;
Mire tart Odin még ? nem tudom ; ő gondja.

No tehát az ellent ki legyőzte *hadban*,
170 Megölheti vagy nem ; Odin egyes abban,
Odin s valamennyi isteni a népnek ;
Kardot ilyenkor tart becsületben épnek.

De ki *bajra* hívta feleit, testvérét,
S mikor az nem vívhat, ontja *tovább* véréit,
175 Az egész világot kérdezve bejárhadd :
Becstelen az a kard, gyilkos az a párhad.«

Ily választ az öreg költe merész szájon,
Gondolta, hol a seb, s akará hogy fájjon.
Búcsúzva Étetlől kifelé vánszorgott,
180 S odakinn magában menet ekkép morgott :

»Étele, nemes vagy ! ez lesz a megtorló ;
Elaludná ezt más, közlelkü bitorló,
De te birodalmad sírját magad ásod :
Buda vérhalála lessz a te bukásod !«

A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából készülő kritikai Arany-kiadás első hat kötetének anyagát teljes egészében Voinovich Géza hordta össze és rendezte el. Ő tervezte meg a köteteket, s az I., II., III. és VI. kötet nyomdai munkáit ő ellenőrizte. Jelen IV. kötet kéziratát is elkészítette már, amikor a hirtelen halál kiütötte kezéből a tollat. Voinovich Géza évtizedes, buzgó és értékes munkájának tartozunk azzal, hogy a hat kötet, amely Arany költői művének egészét magában foglalja, lehetőleg teljesen az ő tervei és szándéka szerint, egységes formában jelenjék meg. Ezért Keresztury Dezső, akit a Magyar Tudományos Akadémia a hagyaték e részének gondozásával megbízott, a kötet elrendezésén s a jegyzetek szövegén — néhány apróbb igazítástól s kiegészítéstől eltekintve — semmi módosítást nem tett.

Arany János családja körében.

(Országh Antal felvétele, 1863)

♦
JEGYZETEK.

JEGYZETEK.

Ez a kötet Arany Jánosnak a hun mondákból vett két epikai költeményét, s egy harmadiknak töredékeit foglalja magában. Eddig elkülönözve jelentek meg: *Keveháza* a Kisebb Költemények közt, *Buda Halála* önállóan és az Összes Költemények VI. kötetében, *Csaba Királyfi* töredékei a Hátrahagyott Versekbén. Itt egybefoglalva veszi az olvasó. Még pedig a szövegeket a történet rendjében: *Keveházán* kezdve, folytatva Attila és Buda történetével, végül kiegészítve *Csaba Királyfi* énekeivel. A költemény azonban nem ebben a sorban alakult ki. Elsőnek a költő *Keveházát* írta meg, de nem folytatta Attila történetével, hanem Csabához fordult, akinek alakja, titkosabb értelemmel telítve a nemzeti megújulás jelképévé lehetett, hiszen Attila halála után, a hun nép vonulása idején a hunok reménye volt, a hunok történetét összekapcsolta a magyarokéval. Két féltetett dolgot után kezdte messzebből az egészet, elébeteve Csaba történetének Attila és Buda viszálykodását, a hun nép romlásának okát. A szövegben Csaba kora nem előzhetette meg Attila történetét, a jegyzetek azonban a költő útját követik nyomon, amint terve egyre szélesebbre bővül.

Aranyban már pályája kezdetén felmerült egy nagy nemzeti eposz terve. A XIX. sz. elején, a reformkorban, a költők a honalapítás képét idézték fel; a nagy történetet a krónikák elforgácsolták, a költők is csak epizódokat dolgoztak fel, melyekről lekopott a monda csilláma. Egyedül Vörösmarty fogta össze az egészet *Zalán futásában* (1824), ő is képezeletből pótolta, amivel a hagyomány adós maradt. Arany a krónikákban ősi mondákat, itt-ott elveszett epikai költemények nyomát sejtette meg. Sokszor fájlalta naiv eposzuk híját. (*Naiv eposzuk* c. tanulmánya; levele Szilágyi Istvánhoz, 1854. márc. 9.; — egy szerk. üzenetben is: »Egy Árpádkorbéli Iliászt is szeretnénk — de ha nincs.« — *Szépírod. Figy.* 1860. I. 559. 1.) *Toldi* diadala után hivatottnak érezte magát e hiány pótlására.

1847-ben szinte ugyanazon szavakkal kérdezi Szilágyi Istvántól (jan. 9.) és Petőfitől (febr. 11.): »ha valaki népi szellemben és nyelven írt komoly eposzra vetné fejét, Chimaera lenne ez?« Petőfi biztatja: »Nekem ily eposz régi eszmém«. Trencsényi Csákra, Rákóczi gondolt (1847. febr. 23.); Aranynak Dózsa is megfordult fejében, de — mint Petőfi írta — »zeket agyonütné a cenzúra«. (Arany is, 1847. febr. 28.) Arany előtt a fejedelmek kora lebegett. »Festéném a népet szabadnak, nemesnek, fegyverforgatónak. a fejedelmet atyának, patriarchának, elsőnek az egyenlők közt; ehhez akkor Homér kellett volna, ma Ossián, ki a fajulni kezdő ivadékat az elődök erényeire visszaemlékeztetné«. Szilágyi István Ossián említésén kap; »mert Árpád koráról szólott kedves barátom, a két korszellem vagy rajz közt, a patriarchális oldalt tekintve nagy a hasonlatosság« (1847. ápr. 9.). Petőfi fel is fogta a témát: »Én most *Lehel* írom, a beszálló költeményben, olyan nyolcsoros alexandrinusokban, mint a te *Toldi*. (1848. jan. 29. — L. Havas Petőfi-kiadásának jegyzetét, I. 422. Grexa a *Lehel*-ben Arany levelének egyes szavait is felismerte. — *JK.*, 1917.

25. 1.) Művét Arany is egészen a népnek szánta, szűrös, gubás embereknek, mint Petőfi *Lehelt*, — »mert bizony nem a mai nemesség vére volt az, mely visszaszerelte Etele birodalmát: az a vér részint csatatereni folyt el, részint a magvetők igénytelen gubája alatt rejlik« (1847. febr. 28.).

A terv időszerű volt; együtt sugallta a reformkor lelkesülése s „a demokrácia felé gravitáló közszellem” (Tompának, 1854. nov.), meg a népies költészet eszménye. Az események azonban elnémitották. 1850—53 közt Arany több kisebb elbeszélő költeményt fejezett be. Gondolatain azonban két nagy terv uralkodott, melyek aztán végigkísérték egész életén: egyik a *Toldi-trilógia* középső része, másik egy nemzeti eposz megalkotásának vágya. 1853. jan. 20. megkérte Tisza Domokost, szerezze meg neki Pesten Schwandtnert (*Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini*), Endlicher *Monumentáit*, a Budai Krónikát, Kézai, Thuróczi krónikáit, »mert Anonymust és Thuróczit Kőrös és Kecskemét tékái nem bírják kiállítani.« Tisza Domokos és nevelője meg is küldték ezeket. (Arany levele T. D.-hoz, febr. 30., Kézait Horányi kiadásában, Buda, 1782.).

A küldött krónikák a fiuoktól kezdik a magyarok történetét. A hun és magyar nép rokonsága nálunk a XIX. század derekán köztudatban élt. Wenzel Gusztáv szemében a hun-scytha népcsalád Etelevel kezdte történetét, folytatta Árpád honfoglalásával, melyet krónikáink *reditus*-nak, visszatérésnek tartottak. (*Eszmetörvedékek a magyarok eredetéről*. — *Új Magyar Múzeum*, — 1851. Ez a hiedelem nem ingott meg 1876-ig; akkor jelent meg Hunfalvy Pál könyve: *Magyarország Ethnographiája*, mely a két nép rokonságát későbbi kitalálásnak mondja.) Toldy Ferenc le is foglalta Attilát a magyar költészet számára; egész mondakört állított össze körülte. (*A magy. nemz. tört. I. 17. §.*) 1850—70 közt a tudomány és irodalom terén húsz művet lehet e tárgykörből elősorolni. (IK., 1917., 155. l. 1.). A költő a hun mondákkal is a magyar előidőknél maradt.

* * *

JEGYZETEK KEVEHÁZA-HOZ.

A küldött magyar krónikák nyomán a költő elsőnek a *Keveháza*-t alkotta meg. A hunok beáradásáról szól ez Pannóniába, Duna-melléki harcaikról, Bendegúznak, Attila atyjának győzelméről; ezekről a harcokról külföldi krónikák nem tudnak. Mintegy előhangja ez egy hun-eposznak. Tervéről a költő azt írta Tompának (1852. dec. 1.): »Terra incognitán akarok járni; bezzeg, ha megint *eltévedek*.« (Célzás *A nagyidai cigányok* félremagyarozására.) Valóban új úton járt, több tekintetben. E 'kised eposz' (Gyulai szava) egy egész nagy eposzra való eseménysort ad elő, szorosan a krónikák alapján, az epikában akkor szokásos pátosz mellőzésével, romantikus cicoma nélkül, de bő korrajzi tanulmánnyal; hexameterek helyett mozgalmas rimes stórfákban, balladai gyorsasággal, megőrizve mégis az eposz méltóságát. (Kifejezéseiben hajlik a régi epikai stílushoz; v. ö. az 1. versszakot az Iliász első soraival a 'ronda repesők'ről; 32. vsz. a Bibliában Jósué, X. 12—13.; 17. vsz.: a napot elsőtétítik a nyílak. — A 19. vsz. két karddal vívása Kinizsíról van véve.)

A költeményhez első megjelenése helyén a költő jegyzeteket csatolt.

A költő jegyzetei az első közlés szövege után.

1. vsz.: *torul* — 1. Ragadozó madár, a sólymok, vagy keselyűk fajából; *hihetően torol* vagy *toroly* (tor-ölyv?) a holt testekeni lakmározástól; mint *karoly*, talán mert a karra száll.

3. vsz. *Macrin és Detre* szász — 2. Római vezér, másképp *Matrinus*, vagy *Maternus*, Pannonia kormányzója. — 3. A *vashomlokú*, vagy halhatatlan veronai *Detre*, ki *Macrin* segítségére jött.

3. vsz. *Szászhalom* — 4. *Ma Bata* helység, a Duna jobb partján.

4. vsz.: *szürr* — 5. Így irám a scyrrri nép nevét. *Potencziána* — 6. Római város, *Bata* helység körül, a Duna partján. *Sáncai* ma is láthatók.

6. vsz.: *Kelen* táján — 7. *Kelenhegy*, a vén *Gellért*. *Kelenföld* a térség alatta.

14. vsz. *Hadúr* — 8. Fölsőlegesen említnem, hogy e nevet adták újabb költőink a magyarok istenének.

17. vsz. *Tárnokvölgye* — 9. *Érd* helység körül. *Nem repdes a turulmadár*. — 10. Csatavesztés jele, ha a turulos zászló nem lobogott vígan, hanem a rúdjára lefüggött.

18. vsz. *Nimród fia* — 11. Minden hazai krónikák szerint. *Vészbányák*. — 12. Ily számra nézve három, s a csata kimenetelét intéző, csodás némberekről is látszik tudni valamit a hun-magyar hitrege, — legálább külföldi mondák szerint. *a más világra* — 13. *Harcos* hajlamaikat nem kevésbé táplálta azon meggyőződés, miszerint mindazok, kiket a csatatéren leölnék, őket a másvilágon szolgáltni fogják. *Toldy F.: Magyar Irod. Tört.* (1851. — Tolnai V. hozzászólás: 185. l. 9. §.)

22. vsz. *Szászhúsz ezer* — 14. A hazai krónikák a hunok veszteségét 125 000-re, a szövetséges hadakét 200 000-re teszik.

24. vsz. *Hadúr* s *Manó*, 25. vsz. *Armánynak*: — 15. *Manó* vagy *Armány* a rossz szellem: a gonosz elem képviselője.

26. vsz. *Táltos* — 16. *Bendegúz* atyja, tulajdonképp *kádár* vagy *bíró*, itt *táltos* vagy *pap*. — 17. Mind arra, mi itt a temetkezéstről mondatik, lásd *Luczeňbacher* akadémiái előadását *A pogány magyar sírok*-ről. (Akad. Ért.; 1847. IX. szám.)

29. vsz.: *Ország útjához* közel — 18. *Ma* is látható római út. (*Lutzenbacher*.)

32. vsz.: 19. *Cezimór* — *Cetium* vagy *Cetii Murus* (*Zeiselmayer*) római város, Bécsen túl, melyet hazai krónikáink *Cesunaur*, *Cesumaur*, *Kesmawr* névvel írnak s én ezekből lágyítám a *Cezimórt*. Nem messze tőle, délkeleti irányban, a *Mont Comagenus* vagy *Comanus*: *Hunesberg* vagy *Chúnisberg*: *Kunbérc*.

Arany jegyzeteinek több pontját kibővítette *Tolnai Vilmos* (*Arany Keveháza* című költeményéről. IK. 1922.), sokhelyütt az utalások teljesebb szövegének közlésével.

Kézirat, kiadások. Kézirata nem maradt meg. Közölve először a *Szikszói Enyhlapokban* (szerk. Császár Ferenc) 1853., 129 l., a szöveg után a költő fentebb közölt jegyzeteivel. A jegyzetek ott csak számozva vannak, a strófákhoz ez a kiadás kapcsolja őket. A *Szikszói Enyhlapok* a *Szépirodalmi Lapok* 1853. febr. 10. száma szerint már megjelentek.

Másodszer a *KK*-ben 1856., a jegyzetek nélkül s a költő javítgatásaival, ugyanígy az *ÖK*-ben 1867. és *ÖM*-ben. Itt ezek szövegét közöljük.

A *Szikszói Enyhlapok* szövegétől a későbbi szöveg az alábbiakban tér el

Az *Enyhlapokban* a hun mindig *hun*-nak van írva, a gót *góth*-nak.

Az *Enyhlapokban* :

2. vsz.	3. sor	: napnyugot
3. «	8. «	messzedörögő
4. «	8. «	Gyüszü
9. «	1. «	alig-alig
	4. «	folyamzúgás
	7. «	felleg (utána nincs vessző)
12. «	4. «	Fel, fel süvít
13. «	2. «	a hajnalcsillag üstökét
	3. «	Óh,
18. «	5. «	Előre hát. Úgy
	«	világba
19. «	5. «	De mint, ha ki
	7. «	Vagy, mint
28. «	3. «	pajzson
30. «	2. «	háza (dőlt betűkkel).

A költemény eseményeit a költő *Csaba királyfi*-nak a költeménnyel csaknem egyidőben, 1853-ban készült első dolgozatában is elmondja, a VI. énekben, mint Attila temetési énekének tárgyát, más hangnembben, krónikás egyszerűséggel. E versszakok végére odairta *Keveháza* első két sorát, *Hábor éneke* címmel. Mikép simított volna el a költő a szembeszökő ismétlést, nem tudni. Az egész első dolgozatot elégedetlenül félretette, *Keveháza* költeményét pedig kiadta külön, előbb a *Szikszói Enyhlapokban*, azután *Kisebb költeményei* közt, 1856. A költemény 1863. évi tervvázlatában a már kiadott költeménynek pusztá címe van odairva a II. rész IV. énekéül, előtte a II. ének helyén egy kérdőjel; nem látni, miért illesztette volna ide; ez a terv kidolgozatlanul maradt. Az utolsó tervvázlatban, 1881., megint máshova tette: Etele világháborúinak emlegetésébe, »különösebben a catalóni éjre, . . . hová . . . tervezve volt.« A költő maga sem talált neki helyet. *Keveháza* mindig magában jelent meg. — *Buda halála* 2. versszaka hozzákapcsolódik, szinte folytatásképpen: »Már Keveházába Bendegúz megtére, Most Buda országot —.«

A költemény forrását Zlinszky Aladár Kézai krónikájában látta. (*Arany kisebb történelmi költeményei*. IK., 1901., 268. l.) Thuróczi néhány vonással bővebb. Helyrajz dolgában mind a két krónika pontos; Kézait erről dunántúli születésűnek tartották. (Csánky Dezső: *Kéza*. — *Századok*, 1903.) Thuróczi írja az átkelésnél Kelenföld nevét; Kézainál a hunok Sicambriánál kelnek át a Dunán (»hic pro veteri Buda accipitur« Budai krón., 17. l., jegyzet). Kézai Potentia-t ír, Horányi kiadása javítja Potentiana-ra; Thuróczi azt mondja róla: »ad littus Danubii, inter thetem et Zazalom.« Schönwiesner, a budai egyetem könyvtáróre, *Commentarius geographicus* c. könyvében (Budae, 1770) leír e tájon talált két római követ, Potentia Nai és Neopotentia felirattal. Thuróczi mondja a Potenciában felgyűlt seregről: »in tentoriis quiescentes« — amit Arany mulatozássá bővít (3. és 5. vsz.). Detre táborhelye Zazhalm, Anonymusnál Centum Montes; Podhraczký Kézai-kiadása szerint: »in provincia Albensi ad oppidum Érd sitos«. A hun vezérek nevei a krónikákban Vela, Reva et Caducha. A csatát bevégző Bendegúz Attila atyja. Macrinus, Pannonia tetrarkája nevét Oláh Miklós (*Hungaria et Atyla*) írja Maternusnak, mint Arany a 3. vsz. jegyzetében. Detréről a történetkutatás azóta felderítette, hogy alakjában a német mondák több személyt halmaztak össze, összezavarták Nagy Teodorikkal is, aki Attila halálakor még nem élt. Riedl Frigyes úgy gondolta, hogy

mesebeli alakja még élhetett nálunk Thuróczi korában. (L. az »Irodalom« során.) A homlokába lőtt nyílról Thuróczi azt is tudta, hogy vesszejét letörte és a benntört vassal elment Rómába. Valkai András versében:

Homlocha nyíllal azt is lütték vala,
Homlokába Rómába vitte vala,
Azért haláltalannak hívják vala.

Thuróczi latin szövegében magyar szóval: »immortalitatis nomen usurpasse narratur hungarorumque in idiomate *halathalon* Detre«. Ezt Pethő Gergely 1660-ban így fordította: *haláltalan*. Sebestyén Gyula szerint ez a helyes olvasás. (EPhK., 1900. és *A magyar honfoglalás mondái*, I., 421. l.) — Detre nyila a magyar monda sajátja. Grimm: »Die Sage von dem Pfeil kennen wir nicht.« (*Die deutschen Heldensagen*, 63. sz. 164. l.) Oláh Miklós még hallott Detréről magyar históriás éneket.

A 4. versszakban említett népek nevei közül a Scyrrus népet Tolnai Vilmos adatai szerint Priszkosznál és Thierry *Histoire d'Attila* című művének a *Revue des Deux Mondes* 1852-ben megjelent részében találta meg a költő a catalauni csata népei közt.

A hunok vallásos képzetéit Toldy Ferenc irodalomtörténetéből vette a költő (I. Arany 7. és 17. sz. jegyzetét). Haddur-t Aranyosrákosi Székely Sándor nevezte így először *A székhelyek Erdélyben* c. eposzában, 1823-ban innen vette át. Vörösmarty *Zalán futása*. A 13. jegyzet tárgyát Thuróczi-ban is olvasta, alá is húzta: »fides Scythicorum ut quoscuque viventes occiderent in alio seculo ipsis servire teneantur«. — A vészbanyak-at (18. vsz.) már Zlinszky megjegyezte, magyarázatát Tolnai Walkyr-féle végzetnök-re fordította, (Ipolyi, 75. l.) akiket Arany *Csaba királyfi*-ban is emleget. A turult Ipolyi *Magyar Mythológiá*-jának (1854) az *Új Magyar Muzéumban* előzetesen (1851. aug.-szept.) megjelent részletéből (*Tündérek a magyar ősvallásban*) vette, mint 'hadvégzetet intéző madáralakot', Ipolyi teszi hozzá *vita Alfredi* ad an. 878. feljegyzését: si victoriam adepturi essent, apparatus in medio signi quasi corvus vivus volitans, sin vero vincendi in futuro fuissent, penderet directe nihil movens (idézi Tolnai).

A tárnokvölgyi hun sírok egész láncát Lörd és Bata körül megvizsgálta Luczenbacher János: *A pogány magyar sírokról*. — *Akadémiai Értesítő*, 1847. (Erre a forrásra már Tolnai rámutatott.) A halmok hordott földből állnak, középtt tágas gödör, kövekkel kirakva, benne elhamvadtt tetemek, körülük vas- és csonteszközök, cserépedények tört darabjai. A költemény pontosan így írja le őket (26. vsz.). — Keve temetéséről Kézai: »Cuvemque Capitaneum prope stratam, ubi statua est erecta lapidea; more Scythico solemniter terrae commendarunt, partesque illius territorii Cuve azoa post hoc vocaverunt.« Keve oszlopát (Eckhardt Sándor adata) 1308. táján még látta egy francia szerzetes; a kő 1928-ig a váli völgyben állott, akkor Baracska község bevitette főtérére. A kő 170 cm magas Jupiter-oltárkő, hátlapjára domborművű kettős kereszt (az Árpádok jelvénye) van vésvé, a római feliraton keresztül (Eckhardt Sándor: *Attila a mondában*. — *Attila és hunjai* kötetben, szerk. Németh Gyula, 196. l.) Luczenbacher értekezése Arany többször hivatkozik (7. és 12. jegyzetében.) Luczenbacher nyomán írta kun-nak a hun-t, az első megjelenés helyén. (Szabó Károly Priszkoszfordításában is: 'hun, helyesebben khun'. Luczenbacher nyomán ír veronai (berni) szász Detrét, Szászalmot.

Midőn a történelmi kritika kezdte megingatni a krónikák hitelét, 1865. május 15.-én Mátyás Flóriánnak egy értekezését olvasták fel az

Akadémia nyelv- és széptudományi osztályában, *Magyar nyelvritkaságok* címen (nyelvtörténeti szótárának egy részletét); a felolvasásra Arany megjegyzést tett a *Koszorú*-ban (1865., I., 502. l.): A szerző »ez alkalommal némi kedves csalódásainkat ingatta meg. Egyik a *Keveháza* név, melyben szerinte a háza egyszerűen a helynevekben szokásos aszóvá (Medgy-aszó, Hosszú-aszó, Szarv-aszó) zsugorodnék, a *keve* és *kuve* szintén csak *küve* (a *hő* szótól) volna; s így az egész fenhéjázó mondai Keveháza prózára fordítva *Köveaszó* vagy *Kőaszó* lenne... Sajnáljuk, de az igazságot el kell ismerni. — Nem vitatjuk, hogy a mai Kajászó (Sz. Péter) lenne *Keveháza*. De tekintetbe kell vennünk, hogy Thuróczi a XV.-ik században bizonyosan élő szóból ismerte a helynév kiejtését, s ha *Kőaszó* vagy *Küveaszó*t hallott volna: ez nehezen nyújtott volna neki alkalmat, hogy Keve vezér nevével összekapcsolja. Bizonyosan a hagyomány is ösztönözte ily kapcsolatra, az is tudhatott valamit Keve vezér temetőhelyéről.« — Thuróczi valóban azt írja *Nostra quoque etate locum eundem corrupto vel mutato vocabulo (pro ut id apud hungaros fieri solet) : Keazo apellari haud absurdum est arbitrari.* (Thuróczi 1485. évi veneziai kiadása Toldy Ferenc példánya az Akadémiában. Ismertette Toldy, *Akad. Értesítő*, 1850. — 374. l.) Ebben mintha a *Kőaszó-Kajászó* név hangzanék. Szalay József az óbudai káptalanak egy 1337-ben kiadott levelét ismertette, melyben még *Keveazon* helységről van szó, 1378-ban már Kayasson-nak írja egy okirat. (*Arch. Ért.*, 1879. 151. l. és *Uj Folyam*, III. kötet, 149. l.)

Irodalom. Mindjárt megjelenése után Gyulai Pál lelkesedetten írt róla a *Szikszói Enyhlapok*at ismertette a *Szépírodalmi Lapok*ban, 1853. febr. 10., 1000 jegy alatt.

Szász Károly az ÖK. ismertetésében, *Budapesti Közlöny*, 1867. ápr. 12—14.

Szenczy Győző: »*Keveháza* c. költ. fejtegetése. — Székesfehérvári ciszt. gimn. Értesítője, 1878.

Kulcsár Endre: *Keveháza szóképeiről.* — A debreceni ev. ref. főgimn. Értesítője, 1892.

Zlinszky Aladár: *Arany kisebb történeti költeményei.* — *IK.*, 1901.

Riedl Frigyes: *Csaba és berni Deire a magyar mondában — Philologiai dolgozatok a magyar-német érintkezésekről.* 1912.

Tolnai Vilmos: *Arany »Keveháza« c. költeményéről (Forrástanulmány).* *IK.*, 1922. (Kibővíti a költő jegyzeteit.)

Fordítások

Németül: Kertbeny: *Gedichte von J. Arany.* — Versuch einer Musterübersetzung. Genf. 1861.

Dux, Adolf: *Ungarische Dichtungen von J. Arany.* — Pest, 1861.

Spöner, A. *Dichtungen von J. Arany.* — Leipzig, 1880.

Dóczy Lajos: *Gedichte von Johann Arany.* — Manuscript. — Száz példányban kinyomatva.

JEGYZETEK CSABA KIRÁLYFI-HOZ.

Arany felfogása szerint »régí krónikásaink a mondákat bizonyosan nem maguk költötték, hanem a nép szájáról vették által s így bennök az ősi hagyomány (tradíció) töredékeire ismerhetünk«. Így írta iskolai irodalom-

történetében. A magyar krónikák közül Kézainál találni legtöbbet a hunokról, ezért tartották a hun-krónika szerzőjének. Költői szempontból Arany olyan zavarihetőnek vette, akár a Toldi-mondára nézve Ilosvait. Több mindent mond az itthon történtek felől, amiről külföldi krónikák nem tudnak: ő szól Budáról, Krimhild csatájáról, ő folytatja a hun történetét Csabával. A költőt éppen a Csaba alakjához tapadt hazai mondák vonzották; tervét csak lassan bővítette ki Attila felé. 47-ben Etele birodalmát említette Petőfinek (febr. 28.); akkor a régi nagyság képe lebegett előtte; mire munkához látott, régebbi terve megváltozott. Az elnyomtatás korában az ősi birodalom romlása állott szeme előtt, a hun nép leigázása, idegenek uralma, — az allegóriákhoz szokott nemzet elérte volna ezt, — Csaba ivadékai, a magyarok 'reditus'ában pedig a remény, hogy egy új nemzedék visszaszerzi, ami elveszett. Bízató válasz lett volna műve arra, amire a történetírók kerestek feleletet a multban, mint Szalay László: »hogy lássam: lehet-e még reményleni?» (Szalay leveléből idézte Eötvös, Szalay felett tartott emlékbeszédében.) Egyben mintegy törmelékeiből pótolta volna elveszettnek hitt naiv eposzunkat.

Kihívóti tanulmányait: »Oláh Miklós szerénél van«, »a byzanci írókból is kaptam valamit, Priszkosz Rhétort pld., kezretném Jorandest, *de rebus geticis*, szóval, ami csak azon korra vonatkozik.« (Tisza Domokosnak, 1853. május 20.) Nagy példák álltak előtte az irodalomban. Az ötvenes évek elején sokat forgatta Firduszi *Sah Name*-jét. »Most Firduszi nekem a Herkules oszlopai Gadesben« — írta Tisza Domokosnak, 1854. jan. 21. Szilágyi Istvánnak is: »Szeretemet a Firduszi eposzai s némely hindu darabok bírják. Különösen Firdusziban a Nibelungeni kompozíció.« (1854. márc. 9. Firduszi Szohrábját a legmeghatóbb költemények közé emeli, minőt valaha emberi toll leírt, az »eposzilag végzetes, egyszersmind drastice megrendítő alap« — írta Szilágyi Áron *Barzonáme* fordítása jegyzetében, *Szépirod. Figy.*, 1862. ápr. 24.) Firduszi eposzaiban olvasott testvérek viszályáról, rokonvér ontásáról, országok sorsának egy hősön függéséről, nemzedékeken át tartó harcokról; a hun-monda is három nemzedékre terjed, egybefüggően: Bende-gúz—Attila—Csaba. Gyulainak »hunnicák«-ról beszélt (1854. jan. 21.) Tompának azt mondta: »A hun regékből egy magyar Sah Namét kell dolgoznom.« (1855. dec. 23.) Firdusziról és Homéroszról együtt készült tanulmányt írni Csengery, a *Déliabáb* híradása szerint, 1853. jan. 16.; csak a hősköltészetről szóló bevezetés készült el belőle. L. *Buda halála* jegyzetét.

Wenzel Gusztáv rámutatott, hogy a nyugati, jobbára epizód helyi-mondák között Attila alakja kivált a germán mondával szövéődött össze. (*Eszmetöredékek a magyar nemzeti hősmonda történeti méltatására. Reguly-Aibum* 1850. I. 91. 1.) Arany első tervére válaszolva, Szilágyi István mindjárt a Nibelung-énekre figyelmeztette: »Etele királyról népeposz az«; — meg is küldte neki Simrock szövegében (1848. jan. 17.).

Maga is megszerezte, és mikor példánya Garaynál elkallódott, újra megvettette Gyulaival (Tisza Domokosnak, 1853. május 20.). Az *Eddába* is beletekinthesett; Tisza Domokos kapta ajándékba (levele 1853 dec. 12.). Priszkosz Rhetornak töredék'feljegyzéseit Szabó Károly lefordította az *Új Magyar Múzeum* 1852. évi júl.-aug. füzeteiben. A véletlen is kezére járt a költőnek: Thierry Amadé, a *Revue des Deux Mondes*-ban (1852. febr. márc.) közzétette Attila életrajzából az első hat fejezetet: »*Episodes de l'histoire du cinquième siècle*»; Szabó Károly rögtön ismertette a *Szépirodalmi Lapok*-ban (1853. jan. 16. — 1855-ben, le is fordította, 'történeti beszély' alcímmel). Thierry közleménye tovább vezette Aranyt a német *Heldenbuchra*; ebből kiírta az *Eitel's Hofhaltung* első három versszakát, az Attila körül szolgáló

királyokról. A Hildebrand- és Detre-éneket is említi *A magy. nemzeti versidomról* szóló tanulmányában. Thierry még azon évben folytatta tanulmányát a *Revue*-ben: *Les fils et successeurs d'Attila*, ezt ismertette Csengery Antal a *Pesti Napló* 1855. évi nov. 15., 17., dec. 5., 6., 7. számaiban. Thierry kötetbe foglalta kutatásait (1856), abba az Attila-mondákat is felgyűjtötte: *Histoire légendaire et traditionnelle d'Attila* (Ford. Szabó Károly, *Attila-mondák* címen, 1864.). Thierry vallotta a hun-magyar rokonságot. Erre vonatkozó sorait francia könyvének bevezetésében Arany a maga példányában aláhúzta és oda írta: »Ezt tagadják a mi új magyarjaink!« (Thierry e részletét idézi Voinovich: *A. J. életrajza*, II. 247. 1.). Csengery ismertetése kiemelte, hogy Thierry szerint Attila »sokkal inkább tartozik a hagyomány, mint a történet körébe«; emellé a francia szöveg II. kiadásában Arany odaírta: »És így a költőnek inkább ezt, mint amazt kell előállítani.« — Amint Arany tervének baráti körben híre ment, Eötvös József ajánlta könyveit. (Tisza Domokos levele, 1853. május 18.); illetőül Kaulbach híres Hunnenschlachtjának acélmetszetét készült neki megküldeni. (Gyulai levele, 1854. jan. 16.); Gyulai Ipolyi Magyar Mythológiájára figyelmeztette (1854). Így fogott hozzá a költő *Csaba királyfi* eposzához.

ELŐHANG

Kézirata: megvan Buda Halálának Széchenyi-Könyvtár-beli és debreceni kéziratában.

Eltérések:

4. sor	Sz. kézír.	<i>országa, im,</i> —	ÖK. országa im
10. «	«	<i>lakomájuk,</i> —	ÖK. lakomájok
25. «	«	<i>riad, ime,</i> —	ÖK. riad, imé!
26. «	«	<i>Hold-fogyton</i> —	ÖK. : Holdfogyton
27. «	«	<i>fenn.</i> —	ÖK. fen
37. «	«	<i>Ki tudja ha, lábam mélységre botolván</i> —	ÖK. : ki tudja, ha
38. «	«	<i>és</i>	ÖK. <i>aljra</i> — D. <i>alyra</i>
48. «	«	<i>Noha százszor menjen füstbe</i> —	ÖK. <i>Noha füstbe százszor menjen</i>

A 20. sorhoz: Etele Thuróczinál: *Hungarico idiomate Ethele dictus est.* (XIII.) Oláh Miklós: *hungarice Ethele dictus.* (III. fej.) Melich János szerint a népi alak Ethela, Attila régiesített. (*MNy.*, 1906.)

Az első dolgozat hangján és versmértékében van írva, tehát ehhez tartozónak vehetni. A 19—24. sorok és a II. ének elejének tárgyi hasonlósága emellett szól, szintűgy az élet hegyének ismétlése, a kétség és csüggettség, mely benső szemlélődésén előmlik. Ebben az időben idézi a költő Dantéból az emberélet ösvényének felét, il mezzo camino di nostra vita. (Tompának, 1852. dec. 1.) Mikor az ÖK. hatodik kötetében kiadta, 1855. évszámot írt alája; máshol nem volt alatta év. Ebben az évben a leírást személyes élményhez kapcsolná a tetétleni kirándulás, (I. *A tetétleni halmon c. költemény jegyzetét*) a táj megelevenülése a kettőben szinte párhuzamos.

Tolnai Vilmos mégis 1864-re tenné a vers keltét (IT., 1927). Azonban Arany a vers 40. sorát már 1857-ben idézi Toldy Ferencnek: (aug. 11.) »Bevégzetlen élet, bevégzetlen munka« — olvastam kegyed előtt egy töredékben.

Kiadások. Buda Halála első kiadásában nincs közölve; először az ÖK. VI. kötetében, »Csabához« — Előhang címen (A tartalomjegyzékben: Előhang Csabához); azután az ÖM. IV. kötetében; azután a HV-ben a Csaba királyfi töredékei előtt Előhang címmel.

CSABA KIRÁLYFI.

Kézirat. A töredékben maradt dolgozatok kézirata megvolt a költő hátrahagyott iratai közt. Ráírta: *Hun monda, 1853. Legelső töredékek.* A három dolgozat kézirátát a költő együtt tartotta; az ostromban mind elégett. Törlések, javítások nem voltak rajtuk; tisztába írta.

Fennmaradt a legelső kezdetből három sor. Tanítványainak sikerült néha a költő papirkosarából egy-egy eldobott cédulát megszerezni és eltenni. Ilyenről közölte Benkó Imre ezt a három sort: (*Arany János tanársága Nagykovácsán, 183. 1.*)

*Csaba királyfiról mondok új éneket,
Attila fiáról egyszerű verseket,
Hogyan vitte vissza amaz őshazába*

Kiadások: Arany László közölte a HV-ben; másodszer Voinovich G. A. J. összes művei, I—IV. köt., Franklin Társ. kiadása, 1924. Mindegyik kiadásból hiányzik egy lap, ezt a lapot Voinovich *Arany János életrajza* közölte, hasonmásban, a II. kötetben; a második dolgozat III. részének első énekébe való, a 25—65. sorok más fogalmazása.

ELSŐ DOLGOZAT

Az I. ének teljes, a II-ban hézag van, a VI. *Keveháza* eseményeit mondja el, krónikás egyszerűséggel, azután *Keveháza* énekét adva a táltos szájába. Ez az ismétlés mutatja, hogy az ének sebtében papírra vetett vázlat; ilyen ismétlést képtelenség föltenni Arany szerkesztésbeli gondosságáról.

A költemény Attila világhódító útja idején kezdődik, de nem kíséri az idegen helyi mondák során: A cselekmény az itthoni »titkos ármányt« mondja el (I. én. 65. sor), melytől a leigázott fejedelmek Attila halálát és felszabadulásukat várják. Az ármányt Detre szövöi, a cezumóri harc után megbékélt hunokkal, de »non recto erat corde« (Thuróczi, és I. én. 23. sor). Az I. énekben hálójába keríti Walamir gót királyt, a II-ban testvéreim vett bosszújának emlékéet költi fel Krimhildben (175—195. sor, Nib. XXXIX) s Attila megölésének gondolatát, azzal kecsgetve, hogy Attila halála után az idegenek az ő fiát emelik urokká. A hunok reménysége Csaba.

Priszkosz írja, hogy Attila sohasem mosolygott (U. M. Muz. 621. 1.), csak Ernász (Jordanesnél Hernac, Szabónál Irnac, magyar krónikákban Chaba) fiára, mert — amint egy skytha megsúgta Priszkosznak — jösök megjövendölték Attilának, hogy nemzetsége el fog bukni, de ezen gyermek által ismét felemelkedik. (I. én. 181—184. sor.) Csaba a nemzeti hős, a jövő; utya feleséget is rokonvérből választ neki: korozmin leányt. (Kézai.)

— Ez a nép az őshaza szomszédságában élt, jeles harcos volt, uralkodó elem a kozárok országában, mozzlim hitű. — (Vámbéry : A magyarok eredete, 179—180. l.) Aladárban ezért már ég is a gyűlölet öccse ellen (I. én., 324. sor), ebből az ellentétből fejtett volna Attila halála után a fiak viszállya, a birodalom pusztulása, Csaba ivadékaiknak visszatérése.

Az első két énekbe sok van belezsúfolva Attila nyugati hadjáratainak emlegetéséből, Kézai nyomán, Rikáról, Attila készülő új menyegzőjéről ; a II. énekbe Krimhild egész multja a Nibelung-énekből. Attila maga csak hazatérőben van, helye az eposzban úgyszólván üresen van hagyva ; csak »halotti torára jelen meg«, mondotta Péterfy. (*A. J. époszi töredékeiről. — Összegyűjtött munkái*, I. kötet, 266. o.) Ezzel már fogytán is az anyag. A várva-várt Nibelung-ének csak nehézséget okozott. A magyar mondáiban nyoma sincs Sigfriednek, Krimhild özvegyiségének. A Nibelung-énekekben Krimhilda ilyen gondolatlalt megy feleségül Attilához ; »Így tán meg lesz bosszúlvá férjem halála meg« (XX. kaland), s ezért veszi rá Attilát, hogy testvéreit meghívja udvarába, mert meg akarja állni rajtuk bosszúját Sigfriedért. (XXIII. kaland.).

Arany megütközött ezen. Egy papírszeletre azt jegyezte fel : »Ez vala Krimhilda véres menyegzője, sokképen az ének . . . felőle : — de abba hibáznak, hogy Etélet mondják okául e gyásznak. — Nem tetté bizonynal, vendégszeretettel nem mocskolta szennyyel. S egy asszony uralma alatt nem volt annyira, hogy magát bosszújának eszközüil használtassa.« — A Nibelung-énekek ezt a felfogását később kiküszöböli. — Még nagyobb eltérés, hogy a Nibelung-énekekben a véres lakomán Krimhildnek fia is, ő maga is elesik ; a magyar hagyomány mind a kettőt tovább élteit : ők idézik fel Attila halálát s utána a végzetes testvérharcot : Krimhild csatáját. Arany sokat tartott az epikai hitelre ; most ellentétbe kellett jutnia egy ősi, ismert és nagyhitelű mondával, egy eposzsal, melyet egy nép a maga multjából valónak fogadott el. Abba is nehezen nyugodhatott bele, hogy Attila halálát s a birodalom megdőlését Detre ármánya okozza. (Kézainál : 'Ditrici astutia').

Ezek a nehézségek megállították. 1854. január 21.-én azt írta Gyulainak : »Ha azt hiszed, hogy én itt valami órjás előmenetelt teszek akár *Toldi*-ban, akár a hunnicákban . . . fölötte csalatkozol. — Denique beláttam, hogy korunkban, még nálunk is, az eposz nagyon mondvácsinált virág . . . Hol az anyag ? a gazdag mondakör ? a mythologia ? . . . Nem tudom, benn van-e az esztetika szótárában e terminus : »eposzi hitel«, de én annyira érzem ennek hatalmát, hogy történeti vagy mondai alap nélkül nem vagyok képes alakítani . . . « Tompának 1854. szept. 27.-én azt írta : »Még egy hun eposzt forgattam eszemben. Lesz-e belőle valami ? isten tudja ; de még nem hagytam föl vele. Tanulmányoztam a kútfőket rá, most Ipolyi *Mythológiját* szereztem meg ; ez jó könyv. De lassú a lélek szárnyai, hamar kifáradnak.« 1853. nov. 22. fejjúgástól panaszkodik — »mi rendszeren nagy szellemi lomhaságot eredményez . . . a képzelődést különösen ártalmasnak tapasztalom.« — Kedvét szegték az irodalmi állapotok is : az általános hanyatlás, a népies irány lejárata, a népieskedők által, a közönség elfordulása. (Pákh Alberttel váltott levelei, 1853-ban, Tompának 1853. jún. 28., júl. 5.) Másik, félbemaradt nagy tervét vette elő, a *Dalás Idők*et. Csaba kéziratát félretette ; felébe hajtotta, kívül nagy betűkkel ráírta : *Csaba*. — Későbbi írással szomorkás rimnek odavetette : »*Maradt végkép a 'ba*. (Arany László a HV. bevezetésében.)

Magyarázó jegyzetek.

Adataiban a költő a magyar krónikákra és a szemtanu Priszkoszra támaszkodik, aki 448-ban járt Attilánál.

ELSŐ ÉNEK

- 1—20. s. : A híradók láncza Kézainál és a Budai krónikában. Csak kiáltással adják tovább a hírt. A második dolg. harm. rész, III. én. 9—21. s. ; a harmadik dolgozatban II. én. 30—45. s. Ilyen jeladó szolgálatot írt le Marco Polo (1271) Kublaj kán mongol birodalmában.
- 25—32. s. : Így írta le Attila palotáját Priszkosz ; *Buda Halálában* I. én. 15—20. s.
- 38—42. s. : L. : Keveháza jegyzetét. Detréről itt a II. én. jegyzetét.
- 49—61. s. : A hun fők nevei Priszkosznál Scattos, Berikhos, Szabó Károly magyarításában Csát, Bere ; Onegesios helyébe a költő később Zoárdot tett, második dolgozat, harmadik rész, III. én.
118. s. : Aquileia ostromát, a golyák mondját elbeszéli Kézai is, Thuróczi is. A nyergék felhalmozását Kézai ide teszi át a katalóni csatából.
154. s. : Attilának Ravennaig elébement Leo római pápa (Kézainál IV. 2.) »Ifter colloquia contigit Ethelam sursum aspiciere superque caput suum in aere hominem pendere, gladium tenentem versatitem, qui caput eius auferre minabatur. Unde quidem corde perterritus. Rex Ravennam est ingressus.«
- 181—184. s. : A jövendölést megsúgta Priszkosznak egy főhun. (*Uj Magy. Muz.*, 1851. 621. 1.) — Második dolgozat harmadik rész I. é. 14—17. s. III. én. 85—88. s. Utolsó dolgozat I. én. 80—84. s.
190. s. : Rika neve Priszkosznál Kreka, Rékan. A sírjáról szóló mondat Kriza János közölte az *Uj Magy. Múz.* 1853. márc. füzetében, átvette a *Magy. Népkölt. Gyűjt.*, III. 399. 1. Udvarhelyszék és Erdélyvidék közt, Vargyasfalu közelében áll meredeken Hegyes domb. Tetején őskori várrom, ez volt Attila vára. Szeretett itt vadászni Rika erdejében. A hegy alatt folyik Rika patakja. »E várban halt meg Réka, az Attila nője . . . Megegyeztek azon, hogy a vártér élén álló nagy mészköszirt darabot hengerítsék le, s hol az aljban megáll, oda kell temetni Rékát . . . A szirt-darab lehengeredett s Réka eltemetvén, ráfordított.« A szirten őskori betűmetszések voltak láthatók ; 1820-ban egy mennykő derékban elszakította. A vár helyén ezüst-pénzeket találtak.
199. s. : Észka Thlierrynél Escam főhun leánya. Szabó Károlynál Écska a leány neve.
202. s. : Mikóltjáról I. a második dolgozat harmadik rész II. én.
236. s. : A három visszaretentő intést a második dolgozat tervvázlata is kiemeli. Ép úgy a harmadik dolgozat alaprajza, második rész. Az elsőt I. fentebb, a 154. s. ; a Lech melletti intést Oláh Miklósnál olvasta Arany : »quadam mulier fanatica — ter frementi voce aclamavisse : retro Attila.«

Ipolyinál 75. l. Előbb az *Uj Magy. Muz.*-beli közleményben, 1851. 602. l. A harmadik intés itt, 245. sor. Második dolg. III. rész, III. é. 101—112. Mind a három Thierrynél: *Histoire d'Attila*, I. 212., 174., II. 373. l. — Ipolyinál 75., 76. l.

- 245—260. s. Thuróczi krónikájában 'a katalóni mezőn egy remete azt jósolta Attilának: Deus omnipotens hac vice suae austeritatis gladium tuas dedit in manus. Tu enim es flagellum Dei. (253—256. s.) Et tua severitate a sua declinantium iustitia impietatem ipse Deus, corrigere voluit.' (254. s.) Azt jósolta, hogy 'csatát Attila el fogja veszíteni: tuis de manibus persecutionis gladius cadet (259. s.) — illum alteri tradet (266. s.). E jóslattól féltében rakatott Attila máglyát nyergekből, hogy végveszély esetén felgyújtsák alatta, nehogy élve vagy halva az ellenség kezébe essék. Aëtius sem kockáztatta első diadalát; keveset bízván idegen csapataiban, hagyta, hogy Attila legyőzetlenül elvonuljon. (Thierry, II. francia kiad. II. köt. 495. l. — Váczy Péter: *A hunok Európában*. — *Attila és hunjai* c. kötetben (szerk. Németh Gyula), 133. l. A flagellum Dei kifejezést a krónikás Thierry szerint Esaiásból vette: 'virga furoris Dei'. VI. 5. — *Attila mondák*, I. fejt. 2. Mikor Attila a rómaiak távozását látta, akkor fakadt erre a fennhéjázó felkiáltásra. (L. Buda Halála, IX. é. 136. s.)
267. s. A vérfolyó megduzzadása Kézainál.
269. s. : Thierry írja (48. l.), hogy Aëtius a rómaiak keze volt Roffnál. A hunoknál tanulta első hadi gyakorlatait, Attila, cserében, a rómaiaknál. Barátság volt köztük, ajándékokat küldtek egymásnak, Attila egyszer egy törpét Aëtiusnak. A katalóni síkon Aëtius állt vele szemben. Mindig foglalkoztatta Attila gondolatát, álomlátásában is vele hadakozik. (*Buda Halála*, IX. é.)
282. s. A kaszás szekerek Kézainál: »...arma...metallis varris diversio mode fuerant laborata, ferens arcus, cultros et lanceas.«
289. s. L.: Buda Halála. IX. é. 136. s.
326. s. Aladárius nevét a krónikások talán Ardaricus gepida király nevéből faragták. (Eckhardt Sándor *Attila a mondában*.) *Attila és hunjai* c. kötetben (szerk. Németh Gyula).

MÁSODIK ÉNEK

14. s. Priszkosz után.
- 45—64. s. Oresztesz fia, a későbbi Romulus Augustulus császár.
111. s. Attila a császárral, kivel süriú izenetváltásban volt, egyenrangú akart lenni. Hugát követelte III. Valentinianustól, mint a mesében: a fele birodalommal. (Váczy Péter: *A hunok Európában*. — *Attila és hunjai* c. kötetben. Szerk. Németh Gyula, 131. l.) Más mendemonda szerint Honoria küldött volna egy gyűrűt Attilának, hogy őt

bátyja hatalmából — aki apácamódra elzárva tartotta — kiszabadítsa. Kézainál (I. 4. fejt. 6.) Honoria a Csaba anyja.

137. s. A korozmán törzsről l. *Buda Halála*.

153. s. Krimhild palotáját l. *Buda Halála*, X. 287—308.

149. s. (L.: *Keveháza* jegyzetét és itt az I. éneket.) Detrét az Edda is egyetértésben mutatja Gudrunnal. (III. Gudrun ének.) A Nibelung-énekben kétszínű: Attilával Tulnág elébe megy a Cesimornál várakozó Krimhildnek (Nibelung-ének, XXI.—XXII. kaland), de a burgund vitézeket megint, le ne tegyék fegyvereiket Attila udvarában (XXVIII.). Krimhildet kimenti az öldöklésből (XXXIII.), de végül ő kötözi meg Hagent és Gunther királyt, hogy kiszolgáltassa Krimhild bosszújának. — *Csaba királyfi* utolsó tervvázlatában is Krimhild az ő tanácsára és segítségével öldösti le vendégeit. Arany egy vonással enyhíti jellemét: a gótok szabadulásáért cselekszik. — A magyar mondabeli Detréről Thierry nem tud. Beállításá Arany nál Négyesy szemében 'Vid szerepének mintájára történt', de felsőbbrendű érdekből »szövi cseleite«. (*Árpád-kori motívumok a Buda Halálában*. — *Philol. dól. a magyar-német érintkezésekről*.)

176—186. s. A Nibelung-ének szerint, XXXIII—XXXIX. kaland. — Előzményei *Buda Halála*, IX. én. 163—195., Nibelung-ének XVI—XXII. kaland.

HATODIK ÉNEK

7. s. A sirató-ének szokását, tartalmát Jordanes írta le. Hábor neve *Zalán futásából*, való. Hogy a táltosok a népnek éneknondói is voltak, azt Toldynál olvasta, Irodalom-történetében, 33—34. l. — A töredék a cezumóri harcot kezdi elmondani, előbb krónikásan, azután helyébe *Keveháza* époszára utal.

MÁSODIK DOLGOZAT.

(1855—56.)

A terv nem hagyta nyugodni. 1855. januárjában némi önbizalommal ad hírt róla Tompának: »Van . . . az én fiókomban valami, amit néha néha előveszek s egy-egy vonást szeretettel rántok rajta . . . Csak még ezt az egyet, aztán . . . 'hadd jöjjön az este'.« (*Mátyás dalünnepe*, 3. vsz.-ából.) 1855. júliusában csakugyan előveszi; fel volt jegyezve a kéziratban. Felújítja tanulmányait. A gimnázium könyvtárából kiveszi a *Revue des Deux Mondes* 1855. évi füzetét, Thierry könyvét is, (Huszár György: *A. J. könyvei*. II., 1913: 549. l.) de Thierry-széles előadásából mellözi a sok idegen személyt, akik az I. dolgozat első énekét megtöltötték, csak Krimhild és Detre marad meg; elhagyja a külföldi helyi mondák emlegetését is. Jobban a magyar krónikákhoz fordul. Iskolai irodalomtörténetében azt tanította, hogy a magyar krónikák a hunok »dolgoit« sok helyen a külföldi íróktól egészen

eltérőleg adják elő s ez által elárulják, hogy részint a néphagyományból vétettek. Éppen ezt kereste. Gyulai figyelmeztette Ipolyi *Magyar Mythológiájára* (megj. 1854.); »teméttelen adat van benne, ropant szorgalom gyümölcse. Úgy hiszem, époszod dolgozásánál te is használhatnád.« (1854. szept. 6.) Arany hamar meghozatja; 1854. szept. 25. azt írja Gyulainak: »A *Magyar Mythológiát*, drágasága dacára, meghozattam. Igen érdekes, jó könyv, sok hasznát lehetne venni, ha volna kinek. Pár év óta várok rá, s most, midőn itt van; mi haszna? Az egész vakáción át egy betűt sem dolgoztam.«

Tompának is: »Ez jó könyv« (1854. szept. 27.). Sokat forgatja; a bekötési tábla belső fehér lapjára kijegyez mindent, ami tárgyára vonatkozik: »*Vissza Attila* — 75. l.; *Etele és Leó*, — u. o.; *Csaba tre* — 77., 160., 253.; *Halottak harca* — 77.; *Csiglamező, Székelyek* — 77.; *Turul* — 72., 78., 80., 87. *Csodaszarvas* — 13., 147., 241.; *Csaba testamentoma* — 13., 160.; *A nőrablás* — 71.; *Cataloni remete* — 76.; *Keveháza* — 152.; *Isten kardja* — 154.; *Csaba mezeje* — 160.; *Táltosok jóstehetsége* — 447.; *Isten personificatiója* — 12.; *Világtája* — 326.«

1855-ben Nagykörösre ment tanárnak Szabó Károly, aki számos helyreigazítást közölt Thierry művéhez, az Uj Magyar Múzeum 1858. évi folyamában (496—507., 562—575. l.), melyeket a könyv lefordításánál is felhasználált (1865); később az Attila-mondákat is lefordította. Vele sokat beszélhetett érdeklődésük közös tárgyáról.

Szélesebben tárultak ki előtte a hun mondák, jobban beleélte magát tárgyába. Attila nem maradhat tétlen alak a hun mondában, sem pusztán idegen ármány áldozata. Benne testesül meg népének nagysága, holtából következik pusztulása. A költő újra kezdte az egészet, messzebből. Részletes tervvázlatot állított össze, meg énekekre tagolt alaprajzot. A kettő nem egészen egyezik egymással, sem a kidolgozott rész velők. Az új kidolgozás az első énekkel ott kezdődik: »Buda király megosztja öccsével az uralkodást.« Kézainál Etele adja Buda országlása alá a Tiszától a Donig terjedő országot. Attilát, külföldi krónikák nyomán, Thierry írta öcsnek: puiné de Bléda; illet ez a költő tervébe: keleti uralkodók az idősebb fivért szokták eltenni az útból. — A II. énekben évek múltán Buda egy álmából sarjad vetélkedések. Viszályukról hallgatnak a külföldi krónikák, Kézainak is alig van róla egy-két szava; ezt veszi a költő *Buda halálához* jelíge nek: »Testvérét Budát tulajdon kezével megölte, mert uralkodásával átlépte a megállapított határokat.« Az alaprajz nem említi Buda álmát, Detréről nevezi a II. éneket. Az első rész II—IV. éneke, címök szerint, a krónikák száraz adatain épül (Anonymus, Kézai): Buda várost épít, magáról nevezteteti, ezen Etele haragra gyúl, — ebből következik Buda halála. — Erre az első részre az alaprajzban hat ének jut, a másodikra öt, a harmadik részre, Csaba történetére, tíz.

A második rész a terv szerint Csaba születésének megjövendölésével indult volna, népmesei módon a jóslat Attilának olyan fiáról szól, akit még nem ismer; s rögtön hozzák Csaba születésének hírért. (A még nem ösmert fiú számos népmesében előfordul, pl. Arany L. gyűjt. *Rádó és Anyicska*; Erdélyi: *Népdalok és mondák*, III. 219.) A cselekvény Attila nyugati hadjáratai alatt történnék, itthon Csaba növekedése, a királynék vetélkedése fiaik és nemzetségeik miatt, lett volna a tárgya. A versengést Krimhild a Nibelung-énekből hozta magával. (E dolgozatnak versmértéke is Nibelung-strófa.) Az egész résznek címe: *Riha és Ildikó*; később a költő Rika nevét kitorlotta a címből, mert a nagyobb szerep Ildikóé.

A királynék versengése odáig megy, hogy Rika »áldozata lesz«, s emiatt Ildikó »elűzetik«. Ez a sértődés adja kezébe a gyilkot a III. részben. (I. én., 25. sor.) — A költő képzeletében az időben messze eső tervek szorosan össze voltak szöve. A Nibelung-énekből maradt meg az a mozzanat is, melyet Arany előbb hibáztatott, hogy Krimhild Attila által akarja megtorolni gyászát a Nibelungokon. (I. én. 75. sor.)

Ildikó nevét a Budai krónika 30. lapján egy jegyzetben találta: »Criemhild, alias Hildich, Jornando et Prisco Rhetore Ildicon.« Ipolyi könyvében a 158. l. szélén Arany így vezeti le: *Hilde, Hildico, Ildico*. A név a magyar krónikákban Kremhild, Kremhild, Kézainál Crumhelt. A hangeltérésekből arra következtettek, hogy neve élt a magyar nép ajkán. (Bleyer Jakab: *Századok*, 1905, 872. l.) 1380-ban oklevél említi »Kremhild ferdejét«. Tholt Titus: *Az Óbudai Fehéregyháza és Árpád sírja..* — *Arch. Ért.*, Új folyam, XLII. — Podhraczy Kézai-kiadásában Kelenföldnek Creenfeld elnevezését is Krimhild nevéből származtatja.)

A közbülső rész terve még laza, később sem telik meg. Epizód-énekek növelnék (ilyennek lehetett számvá a *Két éles kard* c. ballada-töredék).

A költőt szemlátomást a Csabáról szóló harmadik rész vonzza. Ebből készült el a legtöbb: négy ének egymásutání rendben s teljesen kiérlelt alakban. Az egész dolgozaton a monda szelleme érzik. Már az első részben, Buda álmában, a csodaszarvas regéje, a harmadik részben, Attila lakodalma előtt, a jósjelek, a harmadik énekben ismét; a negyedik ének szintén az ősidőkbe illő.

A második dolgozat terve már az egész hun mondát fölveszi. Az események elmondása helyett maguk az események folynak szemünk előtt; a mellékesebb személyek meg vannak válogatva, számuk apad; Detre ármánya hátrább szorul, a főalakok maguk állanak szemben egymással.

A költő meg lehetett elégedve munkájával. 1856 nyarán letisztázta az első két éneket, 1857-ben a szünet előtt újra, nyilván hogy beleélje magát.

A folytatás mégis abbamaradt. Mikor 1862-ben újra kezébe vette, az első tagot, *Buda halálát* dolgozta ki.

Magyarázó jegyzetek.

ELSŐ RÉSZ.

ELSŐ ÉNEK.

17. s. : Réva — *Buda halálában* — I. én. 6. s. Rof : így magyarosftotta Szabó Károly.
 23. s. : *Buda halála*, I. én. 95. s.
 27. s. : A példa később *Buda halálában*, I. én. 89—90. s.

MÁSODIK ÉNEK.

- A vadászat jelentőségéről l. : *Buda halála*, IV. énekénél.
 3. s. : Az I. én.-beli Onegesios — Önegész — nevét változtatja így meg a költő. Az utolsó dolgozat alaprajzában Szoárd.
 13. s. : Mint az első dolgozatban, I. én. 13. s.

- 18—19. s. Attilának rendesen dombon emeltek sátrat. *Buda halála* I. én. 10., második dolgozat III. rész, III. én. 59. s. — Priszkosz beszéli, hogy Maximinus bizánci követsége egyszer egy dombon készült sátrat ütni; a hunok tüstént odavágtattak előre-szegezett lándzsákkal: hogy merik dombra építeni sátrukat, mikor Attiláé lapályon van? Thierry, Szabó fordítása, 70. l.
- 30—66. s.: Hunor-Magyar története. *Buda halálában* önálló ének (VI.) vált belőle; ebben nyilvánul a hunoknál a hun-magyar közös eredet hite. Az álom halványabb lett volna a hőseneknél.

HARMADIK RÉSZ.

ELSŐ ÉNEK.

14. s.: Így az első dolgozat I. én. 181—184. s. is.
- 53—60. s. A baljós előjelek Thierrynél. — *Attila mondák*. — Ford. Szabó Károly. 136. l.
- 73—76. s. Itt Krimhild úgy szól, mintha bosszúját már Attila életében véghez vitte volna. Első dolg. II. én. 175—194. s. *Buda halála*, IX. én. 189—204. s.
92. s.: Krimhildet, akit régebben már Rika miatt is száműztek, (II. dolg., II. rész terve), az új nász háborítja fel annyira, hogy Attilát meggyilkolja. Kézainál mértéktelen ital és a szerelem gyönyörei után orrvérzés fojtotta meg. Az Attila halálához közelkorú Edda énekében Gudrun férjének gyilkosa. (*Atlakvídha*. XVII. — *A verses Edda*, ford. Szász Béla.) A germán mondában Gudrun alakja helyébe a burgund királyi ház pusztulása után Krimhild burgundi királylány neve és alakja lépett. A monda ráruházta Gudrun szerepét. Gyilkosságát Arany a Krimhild-csatából visszafelé következtette. A ködsüveg (Tarnkappe) a Nibelungok kincséből való; Sigfried magával vitte Albrik törpétől. (XIX. kaland.) Debreceni Márton *Kiövi csatájában* (1854) is felesége kezétől hal meg Attila; Debreceni könyvét Arany kivette az iskola könyvtárából 1856-ban (IK. 1913. 549. l.), de Krimhild készsége már az első dolgozatban (1853) megvolt. (Grexa. IK. 1907., 155. és 488. l.)

MÁSODIK ÉNEK.

Mikolt nevét említette az első dolgozat I. én. 202. s. Az éjtszaka történetét s Mikolt ébredését Kézai egész fejezetben írja le.

4. s.: Kézainál Micolt, a Budai Krón. Micolcha, Oláh Miklósnál Mykoltha. Budai Krón. 28. l. »Filja Regis Bractanorum«. — »Attila in Italiam profectus aut inde redux, sibi desponsare poterat.« (U. o. jegyz.)
39. s.: Bractát Podhraczký a Budai Krónika jegyzetben (29. l.) — Pliniusra hivatkozva — Illyria szigetének tartja az Adriai-tengerben.

HARMADIK ÉNEK.

9. s. A kiáltók, mint az első dolgozatban, I. én. 1—20. utolsó dolg.
13. s.: II. é. 30—45. s.
69. s.: Kézainál: Tabernacula etiam . . habere consueverat operata . .
unum habebat sic celebre et solemne . . Columnae eius ex
aurus laborate . . pretiosis lapidibus iungebantur mirabiliter
fabricate.
84—85. s.: Első dolg. I. én. 181—184. s. Második dolg. III. rész, I. én
14—17. s.
101—112. s.: A három intés. Első dolg. I. én. 236. s. — Második dolg. alap-
rajz, II. rész.
145—168. s.: Hogy a hun fők elpalástolnak s természetes halált költenek,
arra Jordanes adott alapot sirató-ének közlésével, melyet
Thierry átvett: 'Nem ellenség csapása alatt, nem árulásból,
hanem ünnepi örömök közt érte a halál. Nincs ebben meg-
bosszulni való;' — ezzel az idegenek zendülésének kívánták
elejét venni a hun fők. (I. Thierrynél *Attila történetében* 71. l.,
az *Attila-mondák* közt 61. l., Szabó Károly fordításában.)

NEGYEDIK ÉNEK.

A gyász jelei őskori szokások. A hajlevágás bibliai (Jeremiás,
XLVIII. 37. — L. Pollák Miksa: *A. J. és a Biblia*, 143. l.)
Achilles is lenyírja haját s a holt Patroklos kezébe teszi. (Ilias,
XXIII.) Az orcák megvagdalását Jordanes írja; a vezérek
korában még szokásban volt. Ipolyi (549.) Herodotosból hoz
példát holttetemenek ejtett sebekre. Tegné *Frühiof mondá-*
jában Ring király maga ejt sebet magán, mert hősnék «szégyen
örökre a szalma-halál».

JEGYZETEK A BUDA HALÁLÁ-HOZ.

A kezdés időpontja a Széchenyi-könyvtárbeli kézirat: »1862. febr.
végén«. — A debreceni kézirat: »1862 tavaszán kezdve.« A munka gyorsan
haladt; ezért van olyan sok későbbi aprólékos javítás a Sz. kézirat; a IX. én.
végére azt írhatta: »júl. 20. 862.«, — az egésznek végére: »Május
6-án 1863.«

Pestre költözésével a változás felélénkítette a költőt: »... annyira
vagyok — írja Tompának, 1862. jún. 20. — hogy *vers* írásba fogtam . .
nagy munkába . . Tavasza óta már több van 400 versszaknál . . 'nulla dies
sine linea' sine 4—5 strófa . . ide s tova be lesz végezve ez az *egy fogás*
(mert *trilógia*) . . « Ez a mű *Buda halála*.

A terv-vázlat egy mondatban mondja el az egészet: »A körülmények-
ben rejő végzettség által, melyet Detre ármánya elősegít, Etele oda sodor-
tatik, hogy bátyját, Budát megöli.« Ez hívja ki ellene a Nemesist. Arany
a történelem hézagait oly logikai és lélektani módon tölti ki, hogy «egyéni
indokokra vitetvén vissza a száraz tény, lélektani következetességgel,
egymásból folyó láncolatban válik egységgé» — mondja a történetéről

Salamon, s hozzáteszi: »oly adatoknál is, melyek egy részét a történetírás sehogy sem bírja kapcsolatba hozni.« (*Irod. Tanulm.* I. kötet, 138. l.) Erre érte Arany, mikor Szilágyi Istvánnak 1854. márc. 9. a 'Nibelungeni kompozíciót' dicséri. A szikár adatok központjába egy mondai magot állít: az isten-küldötte kardot. Ezt a második dolgozatban említi ugyan, s közismertnek, de egyetlen sorban (III. rész, III. én. 61. sor), lehet, hogy ott csak érintették. A tervvázlat, sem az alaprajz nem szól felőle. Most főmotívummá válik: ez emeli Attilát bátyja fölé, népének isten küldötte hővé; e csodás jel fokozza végzetessé önézetét, a testvéri vetélkedésnek magasabb, eszményi tárgyat ad; elorzása fokozza Attila haragját bátyja ellen a végsőig. Mindez eros lélektani motívum, szemben a krónikával, mely Buda város-alapítását tartja végső oknak. (XII. én. és jegyezte.) A költő képzelete is szabadabban munkál. Egyre halmozódó események sodorják Attilát vezétes útján. A királynék versengése a két hős közé férközik, a nők is átélük, szíjtják is férjeik közt a meghasonlást. Krimhild alakja a költő tervéhez alakul. A magyar mondabéli Krimhild csatája szerint túléli Attilát; ezzel jobb mód nyílik rég sóvárgott bosszúállására, melyet a költő átállt Attilával hajtatni végre; Krimhild most fiára övezi föl a vezétes kardot; Péterfy szavával: 'éjjezi boszújának', tőle várja, hogy majdan véghezvigye; ami az utolsó tervvázlat szerint így is történik. Ennyire egybe vannak szöve a tervek képzeletében a munka közben eltelt hosszú idő alatt.

A költő új erővel látott munkához. Sokat töprengett azon, lehet-e korszerű egy eposz az újabb korban? Schedel (Toldy) kétségbevonta a *Figyelmező*-ben, 1839. A Kisfaludy-Társaság 1844-ben pályatételül tűzte ki a kérdést »Milyenek kellene a korszerű eposznak lennie?« Bangó Péto jutalmazott értekezése csak annyi eltérést engedne a régi eposzi mintáktól, hogy kizárja »a tassói angyalok és ördögök« szerepeltetését. Erdélyi János »katonai művek« csataleírásai helyett ember- és valóság-ábrázolást kívánt s a hagyomány fontosságát hangoztatta (az *Életrékek* melléklapjában, az *Irodalmi Ór*-ben, 1845, és *Pályák és pálmák* c. kötetében), 1853-ban Csengery Antal tanulmányt írt *A hőskölteményekről általában* (*Déliab*, 1853. márc. 13. és *Összegyűjtött munkái*, V., 326—334. l.). Abból indul ki: »Terem a hősköltemény, mint a népdal.« Arany is azt tartotta: »A valódi eposzt nem írják, az valamely nép közös költeménye.« Vergilius az Aeneasról fennmaradt hagyományra épített, Firduszi a sah levéltárait buvárolta. A monda századok során »históriai meggyőződésé, nemzeti hitté válik.« (Mint nálunk az Attila-mondák.) Ezt nevezi 'eposzi hitel'-nek. (Zandirham-bírálat.) Nem kétséges, hogy az eposz »így mikép Virgil hagyta, gépeivel, csodáival, isteneivel, stb.« nem korszerű, de »különféle idomot ölthet« (Hebbel-bírálat) s »a több-kevesebb romantikai vegyülettel modernizált eposz, egy Frithiof-rege, egy Childe Harold, egy Onegin« nem lehetetlen. (Dózsa D. bírálat.)

Elgondolásaiból most sokat megvalósított. — Szász Károly fogyatékosságnak érezte *Buda Buda* alakját, hogy »kevesebb alakja van, mint valaha eposzban találhatunk,« »öt-hat személy, magában bármily tökéletes, nem idézheti elő azon nagyszerű, megdöbbentő benyomásokat, mint ahol hősök egész csoportjai dulakodnak.« (Az ÖK. ismertetése, *Budapesti Közlöny*, 1867, 77—131. sz.) Arany éppen azt kifogásolta Szász *Trencsényi Csák* eposzában, hogy »legtöbb baja a tények és szereplő egyéniségek roppant halmazából ered, melyek közül amazoknak cselekvénye, ezeknek jellemmé fejlesztésére szűk a tér, az idő.« Aranynál a kevés számú szereplőnél mindén ezek jelleméből következik. Azt tartotta: »A viszonyok külsősége természetnek meg kell hátrálnia a benső drámaiság mellett.« (U. o.) Volt, aki hibáztatta, hogy az eseményeket a főhősök jellemei igazgatják, nem felső hatalmak; »így az eposz nem is eposz.« (Erdődi D.) — A kidolgozásban átvész

módjával a regény részletes elemzését, egész családi jelenetek fejlődnek, akár Hektor körül az Iliasban. A cselekmény mégis szorosan egyenes úton halad.

Még oly kínálózó epizód kedvéért sem tér le a fővonalról, amilyen a VII. ének követjárása, ahol módja lett volna felléptetni Priszkoszt és az Attila ellen szőtt merény cinkosait, amiről Priszkosz és Thierry eleget mondanak. Innen az eposz drámaisága. Az első fejtegető, Erődi, úgy látta; «nem eposz, hanem eposzi formában előadott dráma». Greguss szintén drámai epikusnak nevezte a költőt, aki «eposzi formában is drámát, *Buda Halálában* és balladáiban tragédiát ír». (*Shakespeare pályája*, 405. l.) *Buda Halála* Gyulai emlékbeszéde szerint is epico-tragédia lett volna. Vétséget és nemezist a tragikum elvont elmélete könnyen állíthat benne egyensúlyba. (Beöthy: *A tragikum*. Három fejezetben is.) A tárgy hozta ezt magával, Attila s a hun birodalom bukása, az eposz két tagja Buda és Attila halálával tragikusan hangzott volna ki, csak a harmadikban derült kilátás a magyarok honfoglalására. De hogy tragikai eposz nem lehetetlen, arra a Nibelung-ének példa.

Egészen sajátos nála az eposzi csodás elemek megoldása. (L. VIII.—IX. ének jegyzetét.) A kidolgozásban elhagyja a szokásos invokációt (segélyül hívást), a pozíciót (tárgy megjelölését), a seregszámlát, stb. Bőven él azonban az epikai közvagyon kincséből a hasonlatokkal. Loisch kimutatta, hogy az Iliász 182 hasonlatánál *aránylag* több van *Buda Halálában*; másfél százra teszi számukat; mintegy negyedrészkül klasszikus eredetű. (Loisch János: *Buda Haláláról*. — IK., 1912.) Terjedelmes, több versszakra terjedő hasonlattól az egy sornyi képig mindenre van itt példa. Legtöbbször meg sincs nevezve a hasonlított, a kép maga megérteti. Tárgyuk szerint korhívek, ősiek vagy magyar színűek, annyira, hogy Haraszti Gyula anakronizmusoknak nézte őket a hun élet rajzában. (A. J. — Bodnár Zsigmond *Magyar Szemléjében*, 1881.) Egy-egy régi vonást átvesz a magyarok történetéből: a vérszerződést, a kard körülhordását, mintha a két nép szokásai közösek volnának. A nyelv is ódon, példabeszédeink, közmondásaink szentenciózus nyelve.

A költő hallgatagon dolgozott; munkájáról, haladásáról nem ad hírt leveleiben. Csak a Sz. kéziratban van kiírva a IX. ének végén: *júl. 20. 1862.* — és az egésznek végén — *Május 6-án, 1863.*

A költeményt az Akadémia Nádasdy-jutalmával tüntette ki. A bírálók Kemény Zsigmond, Jókai Mór, Gyulai Pál voltak. Együttes véleményük: «... nemcsak viszonyosan tartják becsesnek, hanem magában is oly kifünő műnek, mely epikai költészetünk elsőrangú művei közt foglal helyet. Sőt nem tartózkodnak kimondani, ha a szerző oly erővel írja meg az egész epikai trilógiát, melyet előszavában sejtett, mint az első részt, korszakos művel fogja megajándékozni nemzetét.» (A. M. T. Akad. jegyzőkönyvei, 1863. I. 951. l.) «... némely epikai compositiók természetét tekintve *Buda Halála* éppen olyan önálló egész, mint akár melyik görög drámai trilógiának első része.

E rendkívüli mű egy nagyszerű eposz tervét sejteti a bírálókkal. A szerző nem kevesebbet céloz, mint, amennyire lehetséges, a műköltészet terén visszateremteni azt, mit népköltészetünkben örökre elvesztettünk vagy talán csakis töredékekben bírtunk: ősi naiv eposzunkat.—Egyszerűen és erőteljesen alakít, mint a régi idők vándoralnokai, s izléssel, kiszámítva dolgoz ki mindent, mint egy újkori művész. Nincs e költeményben oly gondolat, jellem, vagy másnemű rajz, melyeket századokkal ezelőtt ne írhattak

volna, de hiányzik belőle minden olyasmi is, mi nem eléggé érthető, homályos lenne vagy sejtené mostani műveltségünket, sőt, úgy látszik, hogy az egész trilógia alapeszméje közvetőleg éppen olyan rendítve és vigasztalón szól a jelenkor nemzeti érzelmeihez, mint Zrinyi és Vörösmarty nagy művei —. Magyar alexandrinjei zengzetesebbek, szabályosabbak az eddigieknél, érezhetőbb bennök a choriambus lejtése. — A magyar nyelv valami különös, eddig alig ismert bája zeng ki belőle. « Ezt írja Gyula Pál, mint jelentéstevő. (*Akad. Értesítő*, 1917, 577—79. 1. — Jelentés a Nádasdy-pályázatról.)

A költő ez időben jó munkakedvben volt. Alig végezte be 1863 májusában nagy művét, novemberre már befejezte a *Szentiván-éji álom* fordítását s kezébe vette *Toldi* félbemaradt középső részét. Egy értetlen bírálat, a *Pesti Hírnök*-ben s főképp a névtelen szerző kilétének találgatása az újságokban, kedvét szegte. Fianak azt mondta »Ha akkor, ki nem téve magamat a nyilvános bíráltatás izgalmainak, rejtekemben zavartalanul tovább dolgozom, megvolt az ihlet hozzá, hogy egyhuzamban befejezzem az egész művet, a nyilvánosság herce-hurcája, konvencionális dicséretei nem kevésbé, mint rosszaló hangjai, kizaklattak lelkem nyugalmaiból s most már e munka végkép csonka marad.« (A HV. Bevezetésében.)

Kézirat és kiadások. Három kézirata van : 1. Első kézirátát Arany László özvegye az Orsz. Széchenyi Könyvtárnak ajándékozta. (Quart. Hung. 1535.) A teljes szöveg a címlapokkal együtt 77 negyedréti oldal. Ezek után következnek a jegyzetek, külön beragasztott négy oldal. A lapok a páratlan oldalak alsó jobb sarkában vannak írónnal megszámozva. Az első címlapon a költő kezefrásával, vörös ceruzával: *Nagyobb költői beszédek.* — Tintával: *Buda halála.* — *Impurum.* Az egész a költő kezefrása, tintával. Sok a törlés. A címlap után, külön beragasztott kisebb lapon (második lap) a nyomtatott kiadások előszavának szövege következik, ily felirattal: *A T. bírálókhöz.* — Ezen szöveg első bekezdésének harmadik mondata a kéziraton így kezdődik : »*Midőn t. i. az itt pályázó költeménynek is egy magasb egységbe kell összefolyjni . . .*« stb. A második bekezdés első mondatában az *affectedio* szó előtt a lapszélen ez a szó állt : *önkéntes.* A szerző kitérőlt. A második mondat előbb így hangzott : »*Részéről képtelenségnek . . .*« A lapszélről van közbeszúrva *képtelen vakmerőségnek . . .* A bekezdés végső mondata a kéziratban : »*Hanem ezt és a hasonlókat t. bírálói bölcs ítélletére bízza a szerző.*« — Ez után még egy üres lap és azután (4. 1.) még egy címlap következik, ezzel a felirattal :

Csaba királyfi. Hun rege. A kéziraton a jelige hiányzik. Az előhang után a 6. lapon újabb címlap : *Csaba királyfi.* — *Első rész.* — *Buda halála.* A 7. 1.-on fent a 1. jobb sarkában : *Első impurum.* A lap közepén : *Buda halála. (1862. febr. végén)* A jegyzetek némely része a lapok aljára is oda van vetve, röviden, kettő híján a mű végén újra összeállította.

2. Egy másik példány a Magyar. Tud. Akadémia kézirattárában van. Az Ernst-Múzeum felosztásakor vásárolta meg az Akadémia. Márványozott papír címlapján a költő kezével : »*Pályamű az 1863-diki Nádasdy-jutalomra.* A címlapon fent az Akadémia titkárságának jelzése : 194. sz. *Vettem május 20-án, 1863.* — Az előszó harmadik mondata itt úgy kezdődik : »*Midőn t. i. az itt pályázó költeménynek is . . .*«

3. Egy harmadik kézirát a debreceni egyetem könyvtárában. A címlap ugyanúgy, mint az első kéziraton. A példányon ott vannak a nyomda számára szóló jelzések : S(ignetur) 1., 2., stb. (iv). A jegyzetek száma a szövegbe későbbben van beírva, más írással, más tintával. A jelige és az előszó hiányzik. — Az alábbi eltéréseknél az Orsz. Széchenyi Könyvtár

példányának jele Sz., az Akadémiáé A., a debrecenié D., Kiad. az első nyomtatás jele. — A D. kézirat on : 1862 tavaszán kezdve.

Kiadások.

Buda Halála. — Hun rege. — a M. T. Akadémia által Nadasdy-díjjal jutalmazott mű. Pest. Ráth Mór kiadása. 1864.

Másodszor és harmadszor az ÖK. kötetében, 1867 és 1872.

Negyedszer: Buda Halála. Murány ostromá-val együtt. Ráth Mór-nál. 1867.

Ötödször önállóan. Budapest, 1884.

Hatodszor az ÖM. kiadásában. Utóbb minden új kiadásában és lenyomatában.

Hetedszer Ráthnál, 1897.

Nyolcadszor a Magyar Könyvtárban, Moravcsik Géza bevezetésével. 1900.

Kilencedszer az Olcsó Könyvtárban, 1901.

Tizedszer Arany János elbeszélő költeményei : Buda halála, Murány ostroma, Katalin, Szent László fiúve, Az első lopás, Keveháza, Bolond Istók. Budapest, 1908. Franklin Társulat.

Tizenegyedszer a Nemzeti Irodalmunk c. gyűjteményben, együtt Katalin-nal, 1941.

Tizenkettedszer az Uj Könyvtár-ban, Komlós Aladár előszavával, é. n. (1948).

Papp Illés megállapította, hogy az újabb kiadások az elsőtől 166 helyen térnek el; nagyobbbrészt a változott helyesíráshoz való alkalmazkodásban.

Ponyvafüzetben : Buda, Bendeguz fiának élete és halála. Hét képpel, sűrű átvételekkel Aranyból. Bucsánszky kiadása. 1873., 1895.

Eltérések a kéziratok és a nyomtatott szövegek közt

ELSŐ ÉNEK.

10. sor.: Sz., A., D.: *messzi fehérellett* — A. jav.: *feketéllett* — D. jav.: *Kék égrec szökellett* —.
12. « D.: *jamdvül* — egyebütt: *müvü* —.
13. « Sz.: *a város* — Kiad. I.: *e város* —.
14. « Sz., A., Kiad. I.: *kövekbül együvé* — D.: *kikaparva, kijavítva: együve* —.
16. « Sz.: *pujaságnak* — A. és D.: *pulyaságnak* —.
17. « Sz., A., D.: *nincs vesszó, I. kiad. van.*
21. « A.: *Innen* — jav.: *Onnan* —.
31. « Sz.: *öreg táltos* — A.: *öreg-táltos* —.
32. « Sz.: *Szemere* — jav.: *Szömöre* —.
33. « A.: *sunnyogva* — egyebütt: *sunnyoga* —.
40. « Sz., A., D.: *veszen* — Kiad. I.: *vészen* —.
43. « Sz.: *láng-tollu* —.
46. « D.: *helyen* —.
47. « Sz. A.: *ügy* — D.: *úgy* —.
56. « D.: *tíznek* — A. és D.: *lehajítja* —.

64. sor: Sz.: *vakon nem* — jav.: engedve —.
66. * Sz.: *Más teher a vége* — jav.: más súly nehezeke —.
67. * Sz.: *S két összefolyó víz* jav.: Két — A.: víz —.
68. * Sz.: *szinbe — lám* — jav.: színbe — ám — D.: színbe
70. * Sz.: *A.: Sem eszik sem iszik* — A., D.: Kiad. eszik, sem —.
75. * Sz.: *hatalmam* — A. kiad.: hatalmom —.
79. * Sz.: *Biró, ha* — A., D.: Biró ha —.
80. * A., D.: *Illyen* —.
82. * Sz.: *kétfelé* — A., D., Kiad.: kétféle —.
83. * Sz., A., D.: *terebélyesebb* — D. kiad.: terepélyesebb —.
85. * Sz., Kiad. I.: *hatalmom* — A., D.: hatalmam —.
88. * D.: *súly* —.
89. * Sz.: *fényem apadását* — jav.: *fénynek* — A.: *vérnek* Kiad.: *fenynek*
90. * Sz.: *meggyujtani* — jav.: *ha gyujtani* —.
92. * Sz., A.: *teljesb* — jav. A.: *telyesb* —.
93. * A.: *bírni* —.
97. * Sz.: *Igy szólva felállott* — egyebütt: *szólva*, —.
98. * A.: *déli* — jav.: *dali* —.
102. * Sz.: *Buda, Étél és a* — Kiad.: *Buda, Etel, és* —.
104. * Sz.: *a kard is* — jav.: *a szent kard* —.
114. * Sz.: *szügye* — Kiad. I.: *szügyi* —.
115. * Sz.: *a vérit* — jav.: *a vérét* —
116. * Sz.: *fehérit* — jav.: *fehérét* —.
119. * Sz.: *johait* szöhoz a lap alján itt csak annyi: »*Régi szó, jelenté a belrészeket.*» A szövegvégi jegyzetek közt a mal, bővebb jegyzet, utána: *Viscera*, — *kilúzva*.
122. Sz.: *akarátját* — jav.: *igazságát* —.
127. Sz.: *Körben karikában* — Kiad.: *D. Körben-karikában*
130. Sz., D.: *előbb is* — jav.: *előbb* — *Buda úrnak* — jav. *hősnek*
138. Sz.: *kezében* — jav.: *marokkál* — jav.: *könyékkel* — jav.: *kicsinyég*
139. * Sz.: *ivutt* —.
140. * A.: *imádkozva* — jav.: *imádkozta* —.
141. * Sz.: *szavaim is* — jav.: *az enyéni is* —.
142. * Sz.: *Soha meg ne segély, ha cselekszem olyat* — jav.: *Soha te ne segély* — Kiad.: *olyat* —.
144. * Sz.: *(Gali) Visszát* —.
151. * Sz.: *Mind estig* — jav.: *Éjjélig* —.
- A költő a lap aljára odaírta: *38 versszak.*

MÁSODIK ÉNEK.

3. sor: Sz.: *ég-föld* — A. kiad.: *ég föld* (a kötőjel kivakarva) — D.: *ég, föld* (a vessző kitorólve) —.
6. * Sz.: *toluit* — A., D.: *tollait* — Kiad.: *tollait* — ÖM.: *toluit* —
7. * Sz.: *hattyúi* — A.: *hattyui* —.
12. * Sz.: *repkedő* — jav.: *repeső* —.
17. * Sz.: *száz gond* — jav.: *friss* — a vsz. végén : Sz., A.: —, D.: *nincs*
25. * Sz.: *elkezdé, szavára felelvén* — jav.: *elkezdé szót szóra* —.
26. * Sz.: *Gyakor a bölcsesség forog ember nyelvén* — jav.: *Terem a bölcs íge koros ember nyelvén* — D.: *íge* —.
27. * Sz.: *be is váltja* — jav.: *betökéli* — jav.: *becseréli* — jav. D. és Kiad.: *be is váltja* —.

28. sor: Sz.: *Azt illetem én is* — jav.: *Azt illeti nyelvem* — jav. és Kiad.:
Azt fogom én hívni —.
31. * A. Kiad.: *utánna* — ÖM.: *utána*.
36. * Sz.: *húnok* — A., D.: *hunok* — (mindenütt u. ez eltérés).
38. * Sz., A., D., Kiad.: *Czezimor* — ÖM.: *Czeumór* —.
39. * D.: *nyíl* — A.: *nyil* —.
43. * Sz.: *Tűz, víz* — Kiad.: *Tűz-víz* —.
44. * Sz.: *egymás hada* — jav.: *faja* —.
49. * A., D.: *Czezimor* —.
52. * Sz.: *lön* — A.: *lön* —.
53. * Sz.: *ereim* — jav.: *erejim* —.
60. * A.: *engedve* — jav.: *engede*
61. * Sz.: *S a honja-veszett nép, a jövevény gótok* — jav.: *régi szabad gótok* —.
63. Sz.: *békén gyarapodva* — A., D.: *békén, gyarapodva* —.
65. Sz. D.: *eunyi* — jav. és A.: *enyi* —.
66. A. *birtam* —.
69. D.: *Néked* — jav.: *Neked* —.
70. Sz.: *az a nagy* — jav.: *amaz uj* —.
72. A., D.: *Ollyan* —.
74. Sz.: *Hanem amit tettél* — jav.: *De amit cselekvél* —.
75. D.: *vaktába* —.
77. Sz.: *előbb így indult: (Esze) (kitörölve)* —.
85. Sz.: *párjával embernek* — jav.: *embernek párjával* —.
87. Sz.: *Egy farka-vezérlő vezet a daru,*
A méheraj is mind egy anydra hallgat — jav.:
Egy daru, ék csucsán, a farka vezére,
Méhráj is ügyel mind egy anya röptére — jav.: *indul csak* —
88. A., D.: *trott* —.
91. Sz.: *Fia Bor utána* — Kiad.: *Utána fia Bor* —.
94. Sz.: *S valamennyi khágán* — forog a nép száján — jav.: *a mai szöveg,*
101. Sz.: *ujltani véled* — jav.: *(visszafelé véljed)* — A., D.: *nincs vessző* —.
102. Sz.: *Megfelezéd* — *mintegy* — jav. és A. — Kiad.: *tennap*
ÖM.: *tegnap* —.
113. Sz.: *Megfelezéd gyáván hatalmad egészét* — jav.: *Megfogyatád önként (D.: önkint) hatalmod* —.
121. * A., D.: *egyedül* —.
124. * A., D.: *fordíthatom* —.
126. * Sz.: *szót uj feleletre* — jav.: *ép szót* —.
129. * Sz.: *melynek hegye vásott* — jav.: *mely kétféle* —.
132. * Sz.: *közelebb* — Kiad.: *közelébb* —.
135. * Sz.: *repülő szárnyát növeszti* — jav.: *röpülő szárnyát terjeszti* —
148. * Sz.: *osztán* — A.: *asztán* —. Kiad.: *osztán* —.
150. * Sz.: A.: *ülő helyed* — D.: *ülő* —.
157. * Sz.: *gonosz indulattal* — jav.: *akarattal* —.
161. * Sz.: *elegét mondtam* — jav.: *szólék* — jav.: *mondék* —.
162. * Sz.: *Etele ne tudja mostani szólásom* — jav.: *Tartok, nehogy itten Etele meglásson.* —
A lap alján számmal: 42 *versszak*.

HARMADIK ÉNEK.

- Cím: Sz.: *A tanács visszafelé.* — jav.: visszája.
11. sor: Sz.: *hogy szerető társa* — jav.: fejedelmi —.
13. « Sz.: a kéziratban Buda feleségének két neve van kitörölve. Az első annyira, hogy el sem lehet olvasni. A másik *Harmat* lehetett. A *Gyöngyvér* név a lapszálon *Gyöngyér* alakban, utóbb van beírva a *v* betű.
15. « A., D.: *Ó maga is síni hogy* —.
16. « A.: *egymástól* —.
20. « Sz.: *öröme nem csorbul* — jav.: *jó kedve kicsordul* — jav.: *szíve-teje csordul* —.
23. « Sz., D.: *oztán* — A., D., Kiad.: *aztán* —.
24. « Sz.: a sor végén gondolatjel —, a sor után hat kitörölt sor: *Kötik kun kötéssel a levele tokját,
Maga és Ildikó tudja csupán bogját,
Veti emberének; mondja, hamar járjon:
Fecske lován az már viszi fecske-szárnyon.
Viszi, mintha dobta volna parittyából;
Maga (pedig) néz utána sátora nyitjából —.*
Az első sorokat v. ö. ez ének 175—176. sorával.
25. « Sz.: *nyitjában most andalog épen* — jav. *nyitjánál most áll* meg —.
29. « Sz., A.: *ugymond* — D.: *úgymond* —.
36. « A.: *vendég kit* — Sz.: *vendég, kit senki sem* — jav.: *senki se'*.
37. « Sz.: *Magam is úgy érzem, hogy másuva híznak* jav.: *s érzem, tova híznak* —. D.: *Engem is itt híznak,*
Az Odinhoz és Nornához csatolt jegyzetek a lap alján is, a szöveg végén is.
41. « Sz.: *előbb így indult: Hanem engem* (kitörölve) —.
43. « Sz., D.: *Fiaim, a harcban, kedves unokáim* — A., Kiad.: *Fiaim a harcban* —.
46. « Sz., A.: *újra* — D.: *újra* —.
48. « Sz.: *folyni körülöttem* — jav.: *én is* — jav.: *elfolyni felettem* —.
52. « Sz.: *tudjak* — jav.: *birjak* — jav.: *tudjak* —.
- 53—56. Sz.: az 57—60. sorok után következtek. Számozással vannak a mai rendbe cserélve.
59. « Sz.: *Hamari hágsából* — jav.: *Hamari felhágatát* —.
60. « Sz.: *Fejedelmek* (kitörölve) —: *Királyok* —.
62. « Sz.: *itták öröm-áldomását* — jav.: *mialatt még isszuk vala áldomását* —.
63. « Sz.: *Nosza hej* — jav.: *most* —.
64. « Sz.: *Vértől csorog* — jav.: *csurog* — A., D.: *eskütevő* —.
65. « Sz. előbb így: *Igazat én láttam fordulni hamisra,
Büszke reménységet letörött paizsra,
Édest keserűvé, örömet is búvá,
Békés bizodalmat változni gyarúvá.*
- Kiad.: *Bátor bizodalmat* —.
69. « Sz., A.: *epe-méreggé* —.
70. « Sz., A., D.: *átal* — ÖM.: *által* —.
71. « Sz., A.: *áruló* — (áruló) — D.: *áruló szóktúl* — jav.: *szóktól* —.
72. « Sz.: *fülbesugóktul* — jav.: *fülbesugóktól* —.
73. « Sz.: *Budának ez intést mondám vala szinte* (kihúzza, l. 77. sor.)

75. sor: Sz.: *míg — (ha) szakad — jav.: hasad —.*
 76. * Sz.: *az olyas — jav.: afféle —.*
 79. * Sz.: *remeg — jav.: rebeg —.*
 82. * Sz.: *mindig — jav.: mindég —.*
 83. * Sz.: *Gondjai lest állnak — jav.: Gondja vadúl viraszt —.*
 87. * A., D., Kiad.: *evődik — (ÖM. hibásan: évődik)*
 88. * Sz., A., Kiad.: *füstjét leveri — D.: füstjét, leveri —.*
 89. * Sz. (előbb): *Nem vetted-e észre —.*
 90. * Sz.: *atyáid széket — jav.: királyul fényét —.*
 91. * Sz.: *Kerüli személyed — jav.: Szeme rézsut pillog —.*
 92. * Sz.: *Mert tudnivaló az, nem atyafi hűség*
Volt a minap, úgy-e, ama nagylelkűség (kitörölve, v. ö. 108. sor)
 94. * Sz.: *csak büra — jav.: bús gondra —.*
 104. * Sz.: *a rosszat — jav.: a félöst —.*
 105. * A., D.: *egyenlőn, omló —.*
 106. * Sz.: *Futni eredt szelnek ki szabja határát! — jav.: mai szöveg.*
 108. * Sz.: *Szülte aharatját csak puha-szívűség — jav.: hamar tettét —,*
jav.: csupán tettét puha kislelkűség — (v. ö. 92. sor)
 115. * A.: *szíve búval örökös gyanúval — jav.: teli sok —.*
 120. * Sz.: *megváltoztán — jav.: elváltoztán —.*
 122. * Sz.: *Hamarább embert (kitörölve) —.*
 123. * A.: *úgy —.*
 125. * Sz.: *kigyótul — sugótul — jav.: kigyótól — sugótól —.*
 133. * Sz.: *közösen — jav.: felesen — jav.: közösen —.*
 134. * Sz.: *te (ugy is) inkább megbírod — jav.: elbírod —.*
 135. * Sz.: *Igy vele országot bírsz (áthúzva) —.*
Igy vele tán megférsz a hatalom székén — jav.: urasága —.
 136. * Sz.: *Hanem itt elhagyván,*
Elszörnyede mindjárt Etel ábrázatján (kitörölve) —.
 148. * Sz.: *szolgahált — D., Kiad.: szörnyü —.*
 151. * A.: *csókolva —.*
 152. * Sz.: *aszal(y)ját — (az y közbeszúrás, így a jegyzetben is.) —*
D.: a j közbeszúrás. — ÖM.: aszalját.
 153. * Sz.: *Kiad.: úgy —.*
 162. * Sz.: *nagy szíve — jav.: lelke —.*
 165. * Sz.: *úgymond — jav.: monda —.*
 169. * Sz.: *előhoztdál — jav.: elé —.*
 171. * Sz.: *magát bírván — jav.: győzven —.*
 172. * Sz.: *nincsen mért — jav.: nincs mért úgy —.*
 175. * v. ö. a 24. sor után kitörölt sorokkal —.
 177. * Sz.: *Köti szerelem . . . — jav. Sz.: óhajtással — A.: ohajtással —.*
Sz.: A lap alján a költő írásával: 45 versszak.

NEGYEDIK ÉNEK.

1. sor: Sz.: *Indul a véres kard (kitörölve)*
 5. * Sz.: *a véres kard — jav.: az ádáz*
 6. * Sz.: *Valaki meglátja, küldi tovább nyilván (kitörölve)*
 9. * Sz.: *szava — jav.: neszi — jav.: zaja*
 10. * Sz.: *Adja tovább erdő, fa, liget egymásnak — jav.:*
Veti tovább erdő, bérc, öből egymásnak
 12. * Sz.: *hir nesze — jav.: szava*

13. sor; Sz.: Egy nap *alig* — jav.: elég
14. * Sz.: *körül* a határon — jav.: a messze
16. * Sz.: kire a *hunok* — jav.: a szörnyűk
17. * Sz.: *De hunok szállásán meleg élel* pezsdül — jav.:
Ámde huniok földjén meleg öröm
18. * Sz.: *foly* vala — jav.: pang
20. * Sz.: *Úgy* (kitörölve)
21. * Sz.: *Régi csatázás jut eszébe* — jav.: régi kaland(ja) jut eszébe a —
23. * Sz.: *Mint* — Holt
28. * A., D., Kiad.: nagy rettenetessé — ÖM.: nagy-rettenetessé
29. * Sz.: *Hanem az ifjuság* — De a fiatalság —
31. * Sz.: *Mint büszke csikó, ha elereszti* — jav.: csikó-mén, ha eresztí
33. * Sz.: *Hanem a* — jav.: Otthon a
37. * A., D., Kiad.: gyerek — ÖM.: gyermek
39. * Sz.: *Vele nyugszik* — jav.: alszik
41. * A.: Buda szálláson
43. * D.: *sík földben* — jav.: friss zöldben
45. * Sz.: Buda *király* — D.: bajnok
46. * A.: *látott* — jav.: látta
49. * A., D.: *gyűl*
47. * Sz.: *csóválnán* — jav.: hintálnán
56. * Sz.: *Elegytívén harcát* — *nem az ő dolgába* — jav.: mai szöveg
58. * Sz.: *valamelly* — jav.: afféle
60. * Sz.: *olyan csellel* — jav.: ilyen csellel
64. * Sz.: *marad bajban* — *léssen* — jav.: *benn* marad a — :jav.
maga marad
65. * A.: No-no! — I. kiad.: No no!
70. * A., Sz.: Milyen *ember* lesz ő — Sz.: jav.: *urad* — jav.: ember
— D.: lesz
71. * Sz.: *S te magad* azt kérde — jav.: És te magad kérde
72. * Sz.: *tapodom* — jav.: taposom
75. * Sz.: *ül* — A., D.: *ül* — Kiad.: *ül*
76. * Sz.: *legutószor* — jav.: legutólszor
78. * A.: *ugy*
85. * Sz.: *Nyilas ott nyilással* csapatonkint válik — jav.:
A., D.: Sereg ott seregből csapatonként
80. * Sz.: *külön-külön állít* — jav.: külön *ágra* állít — jav.: külön
egybe állít
91. * Sz.: *megint álljon* — jav.: fusson — D.: térjen — jav.: fusson
96. * Sz.: *dél mind* — jav. és A.: D.: indul
98. * Sz.: felkeresi — A., D.: fölkeresi
99. * Sz.: *Ugy Etel ám bármint hadait* zavarja — jav.:
Ugy Etel is bármint seregét zavarja
100. * Sz.: *Rendbe megint oszlik* — jav.: *Szép rendbe verődnek* — jav.:
Helyre legottan gyűl
101. * Sz.: *S mint az ügyes kártyás, csuda szemfényvesztő* — jav.:
S mint elegyes kártyát *csoda* — Kiad.: csuda
102. * Sz.: *Más rendbe büvöl, ha egyet int* — jav.: varázsol, ha lecsap
103. * Sz.: *hadaival bánik* — jav.: hadai forgását
104. * Sz.: *Csupa egy intéssel* — jav.: Keze intésével
105. * Sz.: *Olykor esik, hogy mint maga nyája végett* (áthúzva)
106. * Sz.: *Két nyáj közt egyedül* — jav.: Egyedül két nyáj_közt
108. * Sz.: *ilykor* — jav.: útban

110. sor: Sz.: *Nagy puszta mezőben* — jav.: Száguldva
 112. * Sz.: *Mind sorba verődik* — jav.: verődnek — A. : verődnek mielőtt
 113. * Sz.: *mint kapu megfordul*, — sarkán — jav.: *mint egy kapu fordul*
 jav.: kapu módra
 115. * A.: csűr
 117—20. Sz.: a lapszélen keresztbefrva, utólag.
 127. * Sz.: *Hússal (kitörölve)* — Bő hússal
 132. * Sz.: (*Etele*) — Ura
 141. Sz.: *Egyedül a hunnak mar . .* (kitörölve)
 143. Sz.: *De szava* — jav.: hite
 144. Sz.: *bátyához* — A., D.: bátyjához
 145. Sz.: *a had* — jav.: a nép
 147. Sz.: *Rendben* (kihúzva)
 149. Sz.: *Bátya zokon tőlem* — (kihúzva)
 151. * Sz.: *Kitamultam, jó-e ?* — jav.: Néztem ugyan
 153. * Sz.: *Jól mondja* — jav.: Jól vág
 156. * Sz.: *őreg vaddal* — jav.: nemes
 157. * Sz.: *jobbát melegítve* — jav.: melegítve jobbját
 158. * Sz.: *hánnya nagyon habját* — jav.: ezen
 159. * Sz.: *mitévé is legyen e jobbal* — jav.: a mai szöveg
 160. * Sz.: *Csak miután Detre szemmel négent vá . .* — jav.:
Mig Detre szemével lopva nigenát vágván
Indult (mindkét sor áthúzva, helyében mai szöveg.)
 166. Sz.: *Etele* — jav.: öccse
 167. Sz.: *Csudával* — Kiad. csodával
 168. Sz.: *jeladó szavával* — jav.: jobbjával
 170. Sz.: *kissé* — jav.: csúful
 172. Sz.: *S szegezett kopjával jöve egész dandár* — jav.:
jó vala nagy dandár — jav.: S hegyezett kopjával
 173. Sz.: *egyszerre megállott* — jav.: mint szikla
 174. Sz.: *Buda királyban* — jav.: lelkében
 175. Sz.: *S megfut vala csúnyán* — jav.: szörnyen — jav.: S megfutna
 bizonynyal
 177. * Sz.: *nézni tovább harcot* — jav.: játszani több harcot
 182. * Sz.: *S meghajtani hogy kell* — jav.: S hajtani hogy meg kell
 183. * Sz.: *Elkezde a tábor* — jav.: Elkezde hadastul
 187. * Sz.: (Kitörölt sorok) *Nem sok idő mulván*
Lakomát (egész nap) későig ülete a haddal
Másnap elindítá
 190. * Sz.: *Másnap elindítá kora viradattal* — jav.: pitymallattal
 Kiad. pitymalattal
 191. * Sz.: *Bükk (hegy)*

A lap alján a költő írásával: 48 versszak. — A jobb sarokban:
 Eddig :

I.	38
II.	42
III.	45
IV.	48

173 vsz.

ÖTÖDIK ÉNEK.

2. sor : Sz.: *Rózsa-teles* — Kiad.: Rózsa telyes
 4. * Sz.: *Etele-urának* — A.: Etele urának
 7. * Sz.: *Mellette a kasban Aladár ficánkol* — Kiad.: *Mellette, a kasban,*
 9. Sz.: *nagy sorral* — jav.: két sorral
 11. Sz.: *seper* — jav.: söpör
 13. Sz.: *hadakutja* — Kiad.: hadak útja
 14. Sz.: *Atszeli a men* (kitörölve)
 15. Sz.: *Ugy lepi hosszában a mezőt* uszályok (kitörölve) — jav.:
 D.: átlátszón a földet
 17.: * Sz.: *ami drága* — jav.: ottan
 22. * A., D., Kiad.: *nyútnak* — ÖM.: nyújtnak
 25. * Sz.: *hosszu* — jav.: barna
 33. * Sz.: *s miféle* — D.: miféle
 35. * Sz.: *a születettjéből* — D.: született neméből
 36. * Sz.: *Nem csak (tegnap) minap óta*
 37. * Sz.: *Etele azonban* — jav.: *meg immár* — jav.: pedig már
 38. * A.: *S be*
 40. * Sz.: *szemben* — Kiad.: szembe
 41. * A., D.: gyönyörűségem
 42. * Sz.: *Bizony évrül-évre szebb vagy te* (kitörölve)
 48. * Sz.: jegyzet a lap alján: *L. Niebelungen-Not.* (kitörölve)
 (Így: *Nie...*)
 56. * Sz.: *siratni* — Kiad. *siratnod*
 63. * Sz.: *szép szájad* — jav.: ajkad
 71. * Sz.: *Majd a paripáktól* — jav.: Paripáktól akkor
 79—80. Sz.: erősen kitörölve, a 79. sor előbb így volt:
Híred az enyémet árnyékba borítsa— a 80. sor kibetűzhetetlen
 82. Sz.: *ragyogó* — Kiad. *ragyogóbb*
 83. Sz.: *Buda hóshöz* — jav.: Gyöngyvérhez is
 84. Sz.: *Budához, Gyöngyvérhez, illő beköszönni* — jav.:
Asszonya Gyöngyvérhez illett — jav.: *Nagyobbik urához*
 86. * Sz.: *Mit déli honából hozza erős állat* (kitörölve)
 87. * Sz.: *Küldötte tevéstől három teve terhét* —. Az egész strófa újra
 írva s ebben:
Mint déli honából hozta vala — jav.: honukból hozták
 89. * A.: *átal*
 90. * Sz.: *fennlaka diszlett* — fennlaka diszlik
 99. * Sz.: *melegen örvendez* — jav.: örvend vala szintén
 111. * Sz.: *teljesedék*
 112. * Sz.: *És így szól* — jav.: S így szóla
 115. * Sz.: *Mátra-berekben* — A.: Mátra berekben
 122. * Sz.: *ialdít szót* — jav.: lelvén
 127. * A.: málhát, ügyesen
 129. * Sz.: *gyúl* — jav.: van
 133. * Sz.: *gondba fejét főzi* — jav.: *csuda, hogy már győzi*
 jav.: *gondba fejét főzi*
 140. * Sz.: *Nagy lakomák* — jav.: Dus
 148. * Sz.: *nagy fekete árnyék* — jav.: *sok nyurga nagy árnyék* —
 jav.: sok fekete
 A 148. sor után Sz. kéziratán két sor és két szó kitörölve

152. sor: Sz.: helyet — A., D., Kiad. helyet
 153. « Sz., A.: lapályon boruló — D., Kiad.: lapályon, boruló
 154. « Sz.: *Nyüsgött* — A., D. Kiad.: Nyüsgött
 155. « Sz.: Füst-bokor — D., Kiad.: Füstbokor
 156. « Sz.: pipásznak — Kiad.: pipálnak
 157. « Sz., Kiad.: még az-*nap*
 167. « Sz.: *ormót körülállni* — jav. erdőt nyomni körül
 168. « Sz.: *asztán közepén* — jav.: oztán középtűt
 169. « A.: rendeli
 171. « Sz.: vadja — D., Kiad.: vadja —
 175. « Sz.: paripára *perdül* — jav.: mozdul
 186. « Sz.: húnok — A.: hunok — jav.: Sz.: *föld régi királya* —
 jav.: húnok nagy királya — Kiad.: nagy-királya
 187. « Sz.: oztan s *rendre húnok* főbbi — jav.: Mind a nemek főbbi
 192. « Sz., A.: ülük — D.: ülük
 195. « Sz.: *Gulya-bölenyt, szarvast, megcsappan* — jav.:
 Busa bölenyt, szarvast. Megcsappan
 196. « Sz.: Zendül *zene* — jav.: rege és dal
 205. « D.: *öreg* (alatta, kivakarva) messzi
 206. « A., Sz.: öseik — D.: őseik
 207. « Sz.: *dúsabb* földre — jav.: szittya földre
 208. « Sz.: *törzsapjai* — jav.: törzsatyjai — D.: törzs-atyjai
 213. « Sz.: *De az őst a dalmok fölverte hozván,*
Ivadékat Hunor firól-fira hozván — jav.:
 De Hunort a szép dal fölverte kobozzán,
 Eljő, ivadékat *seregestül* hozván, — jav.: firól-fira
 216. « Sz.: *Szent legyen az éjjel, lomb ne suhogj, csitt, csitt,* — jav.:
 Szent a manók éje: fű, fa, virág
 A lap alján: *Vsz. 54. 173+54*

HATODIK ÉNEK.

Ku.: a *Koszorúban* megjelent szöveg.

8. « Sz.: *Emének* (a lapszélén, máskori frással:) Enéhnek (így írva
 s javítva végig, az egész éneken)
 16. « Sz.: Szarvas gímet — A., Ku.: Szarvas-gímet — (*Gtm* Molnár
 Albertnél általában vörös vadat jelent; Pázmánynál sutát)
 17. « Sz.: *mennek* — jav.: törnek
 32. « A.: Ku.: *im*
 35. « D., Ku.: Folyó víznek
 45. « Sz.: *úgy vélem* — jav.: nézem
 46. « Sz.: Lement az... *délen* — jav.: déli részen
 48. « Sz., A., Ku., Kiad.: észak — ÖK.: éjszak
 51. « A.: viradattal
 65. « Sz.: *átalusszák* — Kiad.: átalúzták
 67. « A., D., Ku.: *fü*
 69. « Sz., A., D.: *felomolván* — Kiad. fölomolván
 75. « Sz.: *örtüz, setét* — Kiad.: örtüz setét
 77. « Sz.: *bánva-bánják* — Kiad.: bánva bánják
 78. « Sz.: *mért* — Kiad. mér'
 90. « Sz., A., D., Ku., Kiad.: Mejóti — ÖM.: Meóti

109. sor: Sz.: Szóla (*Hunor*) Magyar — Kiad.: Hunor
 116. « Sz.: *Harc-kalandon* — Kiad.: Harckalandon
 121. « Sz., A.: úlni
 130. « Sz.: A.: *mulatnak* — D.: *vigadnak* — Kiad.: *mulatnak* —
 133. « Sz.: *Férfi nincsen* — jav.: Férfi egy sincs
 139. « Sz.: Összesen mind, *ötvenkettő* — jav.: mind száz meg kettő
 143. « Sz.: *El-eltünni*, — jav.: *Szezelemmel* — jav.: *Szezelemre*
 146. « Sz.: *Veszedelemes* — jav.: *Szivszakasztó*
 156. « Sz.: *lassan* — jav.: *lopva*
 167. « A., Kiad. benn — ÖM.: bent
 172. « Sz.: *férfikézbe* — A.: *ferfi kézbe* —
 173. « Sz.: *mind eltűntek* — jav.: *ott*
 175. « Sz.: *hová* — Kiad.: *hova*
 180. « Sz.: *osztán* — Kiad.: *osztán*
 185—188. Sz.: *Hogy elértek a szigetbe,*
Megosztottak, kocka-velve,
Dúl lednyit különvették,
Többi sorsát megvetették. (Kitörölve, a lap szélén a mai szöveg.)
 189. « Sz.: *A leányok is idővel* — jav.: *Büszke lányok ott idővel*
 192. « Sz.: *Szezelemre* — jav.: *Engesztelni*
 194. « Sz., D.: *lön*
 195. « A., D.: *nyugalommá* — ÖM.: *nyugalommá*
 199. « Sz.: *Kemény törzsnek* — jav.: *Dali törzsnek*
 200. « Sz.: *szép virágot* — jav.: *szüz*
 212. « Sz.: *Száll az ének* — jav.: *Híretek száll*

A lap alján: 53
 227
 280

A 205. sorhoz : 1878-ban egy vidéki tanár levélben kérdést tett : hogyan jön ki a 108 ág ? A költő a levél alján ezt a magyarázatot írta :

»Azaz hun is egy, magyar is egy.
 Az 50 legényből — hun is ötven, magyar is 50.«

A 206. sorhoz : »Nem együtt, hanem külön.
 Hunortól is — négy
 Magyartól is — négy
 addatur!

»Tudni illik : a vezéreknek minden fia törzsfő lett, volt pedig nekik épen négy-négy. (Aki nem hiszi, nézze meg a matrikulában!) A kísérőknek ellenben csak az *elsőszülöttje* lett törzsfő. Q. e. D.«

HETEDIK ÉNEK.

5. sor : Sz.: Föl Mátra hegyébe — A.: Kiad.: Föl, Mátra hegyébe,
 6. « Sz.: *cseréje* szavához a lap alján csak így magyarázva: *Sátor* ;
 a bővebb jegyzet a kézirat végén
 12. « Sz.: az *erszénybe* font számra — jav.: *erszényestül* — jav.:
 az *erszénnyel*
 14. « A., D.: az előjáró

15. sor: Sz.: Etele (*megérti*) a szókat érti vala folyvást
 17. « Sz.: Én uram, a császár — amaz így beszéle — A., D.: *beszélle*
 ÖM.: *beszélé*
 18. « Sz., A., D., Kiad.: *vélle* — ÖM.: *véle*
 21. « Sz.: *Hallotta* (kitörölve)
 22. « Sz., Kiad.: *az egész nemzetnek* — ÖM.: *ez egész*
 29. « Sz.: *Sok jó akarátját* — jav.: *Rokoni jóvoltát*
 36. « Sz.: *Hírvél, nyereséggel* — jav.: *Hírben, nyereségben*
 37. « Sz.: *hadaid felköltét* — jav.: *hadad összes költét*
 38. « Sz.: *szomszédság füleit betöltéd* — jav.: *a szomszédok füleit megtöltéd*
 43. « Sz., A., D. Kiad.: *helylen*
 45—46. Sz.: *Császár letöretné pulya lázongásuk,*
Csak hada ne lenne elfoglalva másutt. — jav.: *mai szöveg.*
 52. « A., Kiad.: *észak*
 58. « A., D.: *hunnok*
 61. « Sz.: *ménjetek ez nyomban* — jav.: *mentek ezen nyomban*
 67. « Sz.: *juházva* — Kiad.: *joházva*
 68. « Sz., A., D., Kiad.: *halkal* — ÖM.: *halkkal*
 73. « Sz., Kiad.: *Ki fogódnél* — ÖM.: *fogóznék*
 74. « Sz.: *csenevész plántákhoz* — jav.: *kövi gyér indákhoz*
 81. « Sz., A., D., Kiad.: *átal* — ÖM.: *által*
 82. « D.: *háttal*,
 85. « Sz.: *Minek is jósz hozzám* — jav.: *De minek futsz* —
 87. « Sz.: *Követ ajándékát nem fogom elvenni* (kitörölve)
 90. « Sz.: *magam' fogytát, mint elfogy az árnyék* — jav.: *mint délben az árnyék* — jav.: *mint reggel az* — jav.: *mint reggeli árnyék szerint* — A., D., Kiad.: *szerént*
 99. « Sz.: *mindjárt küldi* — jav.: *minjár' küldé* — Kiad. *mingyár'*
 113. « Sz., A.: *az-nap* — Kiad., ÖM.: *az nap*
 118. « D.: *Este felé* — Kiad.: *Estefelé*
 119. « Sz., A., D.: *gonosz indulatban* — jav.: *ravasz indulatban*
 128. « Sz., Kiad. *akarván én* — A., D.: *akarván, én*
 130. « Sz.: *Egyenesen hozzám* — jav.: *Egyenest énhozzám*
 135. « Sz.: *felezetten* — jav.: *illetetlen* — jav.: *felezetlen*
 136. « Sz.: *Én tettem az osztályt, te jér oda* — jav.:
Én két fele raktam (mértem) — jav.: *Én becsűjét szabtam* —
 jav.: *Két részre becsültem* — jav.: *Én a becsüt tettem* — jav.:
Én voltam az osztó, te jövel és válassz
 136. sor végén Sz., vessző van, A., D.: *pout.*
 139. « Sz.: *kő mely becsesebb* — D.: *kő (a vessző kikaparva)* — jav.:
ragyogóbb — Kiad.: *becsesebb*
 149. « Sz.: *kapzsi!* — A., D., Kiad.: *kapzsi:*
 152. « Sz.: *Gyökerét nagy messzi* — jav.: *száz ágon* — jav.: *más földre* —
 Kiad. *gyökerit*
 156. Sz.: *S nyakadba leomlik* — jav.: *Nyakadba is omlik*
 159. « Sz.: *Teszem is* (alá volt húzva, aztán kivakarva)
 160. « Sz.: *adsza kezéd* — Kiad. *addsza*
 161. « Sz.: *volna:* — A., D., Kiad.: *volna,*
 162. « Sz., A., Kiad. *szorítom* — D.: *szorítom*
 163. « Sz., Kiad.: *ifjú* — A., D.: *ifju*
 166. « Sz.: *Akaratom és megbízásom aláhúzva*
 173. « Sz., A.: *látja hogy* — Kiad.: *látja, hogy*
 178. « Sz.: *hogyan keviült* — jav.: *mordult*

183. sor : Sz.: *belenéz* — jav.: *odanéz*
 186. « Sz.: *hangos szeretetben* — jav.: *nyájas*
 191. « Sz.: *Hilda neve alá volt húzva.*
 195. « Sz.: *Arany-ezüstért* — Kiad.: *ezüstér'*
 196. « Sz.: *esdesz olyan* — jav.: *esdek ama* — jav.: *esdünk ilyen*
 197. « Sz., A.: *múlassad* — D.: *mullassad*
 198. « Sz.: *mivelünk oszlassad* — jav.: *mindennap*
 201. « Sz.: *Megindula Gyöngyvér* — jav.: *Indult a királyné*
 202. « A., D.: *kisesebbik*
 203. « Sz.: *Megállt esze hogy mily* — jav.: *Bár esze megáll, oly*
 205. « Sz.: *ebből nem tud vala semmit* — jav.: *semmit nem tud vala*
 ebben —
 209. « Sz.: *rózsabokorról* — jav.: *rózsabokorból* — Kiad.: *rózsabokorbul*
 210. « Sz.: *élből reppen* — jav.: *öleről fut, fut*
 215. « Sz.: *atyjának* — jav.: *apjának*
 217. « Sz.: *miként* — jav.: *mikép*
 218. « Sz.: *meglepni* — jav.: *lepni le*
 219. « Sz.: *ez a czélt* — jav.: *az a csejt*
 221. « Sz.: *nagy gerjedelemmel* — jav.: *hő gerjedelemben*
 222. « Sz.: *Tüzes, heves arccal, szomjuhozó szemmel* — jav.:
Csókja van a szemben — jav.: *Csókszomja kívül a nagy*
fekete szemben — jav.: *kidül*
 223. « Sz.: *Kacag Ilda túlról fia ügyességén* jav.: *Ilda kacag túlhan*
könnye szakadtáig — jav.: *túlról*
 224. « Sz.: *Indul, s nevetésben* — jav.: *Fájó nevetésben* — A.: *S fájó*
 227. « Sz.: *Nénjére azonb* — jav.: *Nénje felé oldalt*
 230. « Sz.: *Rosz gyermek!* — jav.: *Rosz gyerek!* — A., D.: *flyet*
 238. « Sz.: *Sátorba elérve* — jav.: *Ez nap örömére*
 239. « Sz.: *Együtt* — jav.: *Egyben*

'A lap alján: *szak 60*

280

340

NYOLCADIK ÉNEK.

9. sor : Sz.: *Ebbe* (kitörölve)
 11. « Sz.: *Ebbe idő — két hét telik,* — jav.: *Erre leszen* — jav.:
Erre — telik
 14. « Sz., D.: *Buda (hirdly) könnyü szívvel* — ÖM.: *könnyü szívvel*
 16. « Sz.: *szebbet.* — Kiad.: *szebbet!*
 17. « Sz.: *Mosolyogj rám, hajnalhert* (kihúzva, a szak újra kezdve)
 25—28. Sz.: (a lapszálen keresztbe írva)
 32. « Sz.: *a hosszú sátorban* — jav.: *körül a*
 37—44. Sz.: (a lapszálen; későbbi írás, más tintával)
 40. « Sz.: *Gyümölcs* — jav.: *burján*
 41. « Sz.: *más közbe rivallja* — jav.: *valaki* — Sz.: *Szömöre* (a lap-
 szálen)
 42. « Sz.: *Fejje lovát m* (kitörölve) — D.: *lovát ki*
 43. « Sz.: *Etele királynál bor(t iszik a) van elég bőven*
 48. « Sz., A., *maradhat, ebanya* —
 57. « Sz.: *mégis;* — jav.: *mégis* —
 61. « Sz.: *üde hajnal* — jav.: *nosza* — jav.: *kora* — jav.: *dell*

65. sor : Sz.: *Ébredj koronás nap! rég fel van a hajnal — jav.:
Támadj — — hi a madár dallal — jav.:
már zeng neked a dal*
66. « Sz.: *Ébredj túlök immár, költsd a hadat — jav.:
Serkenj hadi kürtészó, költs sereget zajjal*
69. « Sz., A.: készüle — D.: készüle
72. « Sz.: kicsinné — jav.: *kicsinnyé* — Kiad.: kicsinné
73. « Sz.: előtt két kitörölt sor:
*Most is legelőbb jár hatalma eszének;
Az ő keze a rend, az ő szeme lélek; — jav.:
Most is legelőbb jár, intézi a serget*
74. « A.: nevenként — D.: nevenkint
80. « Sz., Kiad.: pissz — Sz. jav.: *piszsz* —
84. « Sz.: hogy nagyokat — jav.: *mily nagyokat*
88. « Sz.: *madár-ének* — jav.: *rigó-ének*
90. « Sz.: (*Köntöst felövedzve*) — jav.: *Övezett köntössel, solyma túl
a vállán — jav.: solyma kerek vállán*
92. « Sz.: *minden* mozdulatja — jav.: *hadi*
94. « Sz.: *Érzi a szépségnek* (kitörölve)
96. « Sz.: *s megnőnek* — Sz. jav.: A., D.: *túl, nőnek*
100. « A., D.: *vígyáz*
101. « Sz.: *a gyalogok* — jav.: *gyalog ifjak*
104. « Sz.: *szélyel* — jav.: *itt-ott*
105. « Sz.: *ezennel* — jav.: *először*
108. « Sz., D.: *oda értek* — Sz., D. jav.: *közel*
112. « Sz.: *a nép kétjelé dül* — jav.: *hajtók sora szétkül*
113. « Sz.: *kör után (bontva szegve)* nyitva
114. « Sz.: (*omló*) hulló
115. « Sz.: *Százan is hiába* — jav.: *Százszor is azalatt*
122. « Sz.: *veti a nyeregből* — jav.: *hajítja*
128. « Sz.: *nézőknek* — jav.: *nézőnek*
129. « Sz.: *Etele foglyát* — *Etel a foglyát*
130. « Sz.: *Míg lehelő száján nagy* — jav.: *Míg lihegő száján csúf*
133. « Sz., A., D.: *Hilda* — Kiad.: *Ilda*
134. « Sz.: *gyerekekkel* — jav.: *gyerekikkel*
135. « Sz.: *Etele királlyal* — jav.: *Etele az ösvény*
139. « Sz.: *ég és föld* — jav.: *ég és víz*
143. « Sz.: *amott* — jav.: *odább* — D.: *amott* — jav.: *odább* — jav.:
amott — Kiad.: *odább*
144. « Sz.: *Mintha közel* — jav.: *oda* — A., D.: *legott* — jav.: *nekik* —
Kiad.: *legott*
155. « Sz.: *Remegve közepen szép szarvas-ünöket* — jav.: *Remegni* —
161. « Sz.: *Kiad.: jávor* — (előbb a 165. sor, kitörölve)
168. « Sz.: *bőlény ellen* — jav.: *hadra*
170. « Sz.: *Mely társaival jön* — jav.: *legelől száguld*
171. « Sz.: *reszket is a (kar) jobbja*
172. « Sz., A.: *szarva*
178. « Sz.: *Hogy e rövid percet velle kirajzoljam!* — jav.: *Mellyel ez egy
percet röviden rajzoljam!*
184. « Sz.: *vesszők nélkül. Kiad.: Irtózatot annak, szemlélni, a képe*
195. « Sz.: *hagyni magára* — jav.: *halálra*
209. « Sz.: *megroggyant* — jav.: *leroggyant*
211. « Sz.: *Hőkemve a többi estére megállván* — jav.: *a mai szöveg*
212. « Sz.: *habok habok vállán* — jav.: *habok egymás vállán*

213. sor: Sz.: *pásztor* — jav.: hajcsár
 215. « Sz.: *Támadt* — Kiad.: *Támad*
 221. « Sz.: *Ki hogy megszabadult ama súlyos* — jav.:
Ki, nem nagy ütéssel, ekként — jav.: ekkép
 223. « Sz.: *ennyit zokog épen* — jav.: *ennyit rebeg ajka* — Kiad.,
ennyit
 224. « Sz.: *mi van a lelkében* — jav.: *mit ért szive rajta* —
 226. « Sz.: *Ennyi nekünk, monda, ma elég* — jav.: *Mára, nekünk*
mondá ez
 228. « D.: *hogy*
 229. « D.: *ujság*
 232. « A.: *bocsátá, levegő*
 238. « A.: *tollát,*
 241. « Sz.: *Egyszer, ihol, (a vessző kikaparva)*
 242. « Sz.: *D.: 'épen* — jav.: *majdhogy* —
 244. « Sz.: *Végre imígy* — *bő könyre* — jav.: *nagyot* — *bő könnye*
 245. « Sz.: *kevély Hilda* — jav.: *kaján*
 251. « A.: *a sor végén.* —
 253. « Sz.: *vissza nem éleszted* — *ujra*
 257. « Sz.: *Lángot* — *Lobbot*
 259. « Sz.: *Kiad.: Ne kiabálj, örült!* — (szava) — jav.: *Ne sikoltozz*
 276. « Sz.: *meg az ura* — jav.: *sem*
 279. « Sz.: *önön* — A.: *önnön* — jav.: *önön*
 281. « Sz.: *Látszott is az asszony hajlani szavára* — jav.: *szép szóra*
 282. « Sz.: *aranyos láncára* — jav.: *az arany zsinórra*
 283. « Sz.: *fehér kézzel* — jav.: *harmat*
 285. « Sz.: (kitörölve) *Nagy bajjal a két hős veti (ennek) a pör végét,*
Összeöleltetvén egymás feleségét;
De még azután is, (sajog) zokog a maradtja,
Mint mikor a sívdst a gyerek elhagyja.
 292. « (végén, a lapszélén, irónnal: 73. vsz.)
 296. « Sz.: *szép asszonya* — jav.: *nyugvó neje*
 298. « Sz.: *halandó szem* — jav.: *zárva le minden szem*
 307. « Sz.: *acéltükör* — A.: *tükör* — Kiad.: *acéltükör, mélybe*
 317—20. Sz.: (első fogalmazása olvashatatlanul kitörölve)
 324. « Sz.: (kibetűzhetetlen törlés)
 325. « Sz.: *erős* — jav.: *vértés* — jav.: *győztes*
 326. « Sz.: *szemben* — jav.: *s harcol*
 328. « Sz.: (a rím előbb más volt, de olvashatatlanul ki van törölve)
 331. « Sz.: (elején olvashatatlan törlés)
 332. « Sz.: *de ha egy hibáján* — jav.: *ha ez egy hibáján*
 333. « Sz.: *Nosza teljesedjék, ami a jövendő* — jav.:
Nosza hát teljék be, ami betelendő!
 334. « Sz.: *ami betelendő* — jav.: *jöjön a jövendő* — A., D.: *jöjjön*
 342. « Sz.: *ragadá a gyeplőt* — jav.: *ragad ékes gyeplőt*
 345. « Sz.: *Maga bément halkan* — jav.: *Halkan maga bément*
 355. « Sz.: *Kerekek zsurlásán nagy messze* — jav.: *Kereke zsurlásán*
ordítva
 356. « Sz.: *erősen nyom* — jav.: *erővel zúz*
 359. « Sz.: *Míg a hajnal* — *hogy a hajnal*

A lap alján, a költő kezétől: $\begin{array}{r} \text{Vsz. } 340 \\ + 89 \\ \hline 429 \end{array}$

KILENCEDIK ÉNEK.

6. sor : Sz.: énekkal-igéző — A., D., Kiad.: énekkal igéző
12. « Sz.: És te *király* (aláhúzva) — A., D., Kiad.: És te,
42. « Sz.: A., D., Kiad.: élembem — ÖM.: élemben
47. « Sz.: *De az öreg ember* — jav.: Fényben az ősz ember
53. « Sz.: (kitörölve)
54. « Sz.: *Széles nagy folyamit* — jav.: folyó nagy vizeit
56. « Sz.: *rónák színeveszett* — jav.: legeletlen
59. « Sz.: *hardomat* (kitörölve) — egész várost — jav.: egy-egy
73. « Sz.: jegyzet nincs — A.: a jegyzet irónnal, utólag beírva
A tálto időszakítására vonatkozó jegyzet csak az I. kiadás-
ban.
A 81—124. sorok kétszer vannak meg a kéziratban: először
a 36. kézirati lap alsó felén, olyan stíri törlésekkel, hogy e
rész fölébe új lap van ragasztva, a javított szöveggel; maga
a lap csak jobb s bal szélén van leragasztva, úgy hogy alatta
az első szöveg ügyel-bajjal olvasható. Ezen soroknál az
eredeti, alsó szöveget I., a fölébe írtat II. jel jelöli.
82. « Sz. I.: *Megnyílt suhogással* — jav. Lebben az ajtónál
84. « Sz. I.: *mondá tüzes arccal* — jav.: *fejzes* — jav.: mondani költ —
Sz. II.: *mondani gyúlt* — jav.: költ
86. « Sz. I.: *riad* — II.: *ujjong* — jav.: robban
95. « Sz. I.: *Látja, egyik sántit*, — Sz. II.: Veszi észre, sántit
96. « Sz. I.: *maradozott* — jav.: *csepeg* (és olvashatatlan törlés) —
Sz. II.: *harmatozik*
97. « Sz. I.: *Nyomon* — *visszajele indul* — jav.: Nyomra — vissza
legott mégyen — A., előbb: *méne*
98. « Sz. I.: *Gondolja, tövistől eredett vagy csonttul* — jav.: tövis,
csont, (darabos kő) légyen
Sz. II.: *tövis, kő, valamely csont* — jav.: valami
99. « Sz. I.: *elrejtve* — jav.: végtére
100. « Su. I.: *Mint valamely kavának leghegye kiállva* — jav.: a hegye
Sz. II.: *Mint hadi szerszámnak érchege, kiállva* —
103. « Sz. I.: *megint* — jav.: viszont
104. « Sz. I.: *kára, a jószágban, nehogy ismét esnék* — jav.:
Nehogy a jószágban kára megint esnék
105. « Sz. I.: *Hát ihon, a kard már kétannyira nőlve*
Sz. II.: *Ihol — nőve* — Kiad. : *kardhegy* — nőlve — (A jegyzet
A. és Sz. 4. számú, mert ezekben a 73. sor jegyzete
hiányzik.)
108. « Sz. I.: *oda sompolyog* — jav. : *arra közelít*
109. « Sz. I.: *Közelít lábujján. Szíve dobog (szörnyen) (fenjen) szörnyen*
Sz. II.: *lábujjon* — szörnyen
110. « Sz. I.: *menjen-e ? ne menjen ?* — jav.: *menjen ? vagy ne menjen*
— jav.: *sohse menjen*
Sz. II.: A., D., Kiad.: *menjen ? vagy ne menjen ?* — ÖM.:
menjen-e ? ne menjen ?
113. « Sz. I.: *sását* — Sz. II.: *sássát*
117. « Sz. I.: *Ekkor hát, közelebb menni nem is mervén* — jav.:
(odább a . . .)
Sz. II.: *Ekkor, odább egyet lépni dehog mervén* — jav.: *odább*
ostán — jav.: *Ekkor, a fegyverhez járulni se mervén*

118. sor : Sz. I.: *Fut a fju hozzám, lovamat ismervén* — jav.: *Felém veszi utját* — jav.: *Hozzám jó, lovamat messze megismervén*
 Sz. II.: *Hozzám fut*
120. « Sz. I.: *megyek oda* — jav.: *futok* — jav. és Sz. II. *iramodom* — A.: *megyek oda véle* —
121. « Sz. I.: *csoda egy* — jav.: *ily csoda* — Sz. II.: *ily csuda*
123. « Sz. II.: *Fölvettem azonnal* — jav.: *Láng nem üté jobbom'* — Sz. II.: *marhom* — jav.: *jobbom*
124. « Sz. I.: *Ez az! te, királyom, te viseld azt fenjen* — jav.: *Itt van, te király, most te viseld már*
 Sz. II.: *Im fogd! ki viselné, mint te, olyan fenjen* — jav.: *te viseld azt, te, királyom, fenjen* — Kiad.: *fennyen*
131. « Sz.: *illik vala* — jav.: *oda illet* — jav.: *illet* csoda-képen
136. « A.: *Etelből, tornyosodó*
139. « D.: *(a jegyzet szám nélkül, a lap alján)*
140. « Sz.: *kívül* — A.: *kívül* — D.: *kívül*
146. « Sz.: *sötét* — jav.: *terhes* — jav.: *józan*
- 149—150. Sz.: *által* — A., D.: *által* — ÖM.: *által*
153. « Sz.: *Jer elő* — jav.: *Jösz ide* — D.: *jösz ide,*
154. « Sz.: *de élő, növekvő* — jav.: *szárba induló* — jav.: *eredő*
164. « Sz.: *oh* — jav.: *jaj*
166. « Sz.: *még az árnyéktól* — jav.: *csupa*
168. « Sz., Kiad.: *mennyasszonyi* — A.: *menyasszonyi*
170. « A., Kiad.: *leány-szerellemmel* — ÖM.: *leány szerelemmel*
172. « Sz.: *temetnek* — jav.: *lezárnak*
174. « Sz.: *(Házam el...)* (kihúzza)
175. « Sz.: *a mélylő Dunába* — jav.: *örvényes Rajnába*
176. « Sz.: *Mig nyögve sirtam* — jav.: *Mialatt én bugtam* — jav.: *Mialatt én sirtam*
182. « Sz.: *Dühös* — jav.: *Sívó*
184. « Sz.: *bosszúmat (meg) ez állja*
191. « Sz.: *ál szinnel* — jav.: *ál színben*
197. « Sz., A., D.: *királya, két* — (a kiadásokban vessző nélkül)
198. « Sz.: *díjat* — A., D.: *díjjat*
201. « Sz.: *Poharukban vérré hunok bora* — jav.: *a lakoma*
202. « Sz.: *Vendég, ha lefekszik,* — jav.: *Vendég ágyba' ki hál*
203. « Sz.: *égjen le fejökre* — jav.: *temesse örökre* — jav.: *éjtszaka lobbanva* — jav.: *temesse be hamva*
212. « Sz.: *örökké* — D., Kiad., A.: *örök-ké* — ÖM.: *örökké*
213. « Sz.: *Etele férjem (kikaparva)* — jav.: *Etel, a férjem*
224. « Sz.: *csörömpöl* — jav.: *zörömböl*
225. « Sz.: *asztán ki* — jav.: *ki is a mezőre*
226. « Sz.: *völgyhajlásba* — jav.: *völgyhajláson*
228. « Sz.: *Anyja* (kitörölve)
230. « Sz.: *Hogy gáncsot a fegyver néki vete hátul* — jav.: *Im — a pallos vete néki* — jav.: *a fegyver ada néki* — Kiad.: *neki*
237. « Sz.: *bolond a ki* — jav.: *bolond anya*
238. « Sz.: *Ki gyerehét ilyen játékra* — A., D.: *ilyen* — jav.: *Bolond, ki gyerekét ilyenre* — A., D.: *ilyenre*
239. « Sz.: *engedti, játszatja* — jav.: *vele meg-játszatja* — Kiad.: *vele még*
240. « Sz.: *olvashatatlan törlés*

243. sor : Sz.: telyesüljön — jav.: *kiviruljon* — jav.: *viruljon az* — jav. telyesüljön
248. « Sz.: *elkapja* — elrántá
249. « Sz.: Ne nyulj az enyémhez — jav.: a fiamhoz
251. « Sz.: *Neked is lett volna* — jav.: Mert neked is volna
252. « Sz.: rútabb — A., D.: Kiad.: rútab' — ÖM.: rútabb
255. « Sz.: Sikolta — jav.: *Fuldokla* — jav.: *Csuklotta* — jav.: Sikolta
264. « Sz.: enyémnek — A., D.: *enyimnek*
- 271—2. Sz.: *Észre se vették, hogy maga is* Etel jő — jav.:
Így észre se vették, *hogy maga* Etel jő
S megállta sötéten, mint valamely felhő (a lap szélén):
Így észre se vették (*nagy*) a vita (*hevében*) sebtében
273. « Sz.: *nem várva* — jav.: váratlan
274. « Sz.: *Megállta* — jav. *Megszállta*
275. « Sz.: *Teszi kezét gyöngén neje váll-hegyére* — jav.: *Hilda szép váll-hegyére*
277. « Sz.: *állta*, — jav.: állva
279. « A. D.: Budáról
278. « Sz.: *hömpölyg vala mélyen* — jav.: mélyen hömpölyg vala
280. « Sz.: Végre nyugodt ajki (*ily*) szavat ekkép — jav.: szóval illet
282. « Sz.: *fényes Etellakra* — jav.: királyi lakunkha
292. « A., D.: *helyét*
293. « Sz.: (erős törlés alól alig kivehetőn) : sátrai lippentek — hosszú *süveg* rendek — jav.: Etelének *cifra* sátrai lippentek (sok törlés s egészen újra írva)
294. « Sz.: *nagy cifra* — jav.: tornyodzó
295. « A., D.: *odaátal*
296. « Sz.: *marad vala* — jav.: *ásit* — jav.: *tágul* — jav.: *marad*

A lap alján, a jobbsarokban: *Vsz.* 74

+ 429

503

A balsarokban : *jul 20. 862.*

TIZEDIK ÉNEK.

- 1—2. sor : A.: Budától — hadától
45. « A.: szomoru
48. « Sz.: szögeletben — Kiad.: szögeletben
- 57—64. Sz.: (külön papíron vannak az első fogalmazás fölé ragasztva)
58. « A.: *alya* — D.: *alyja* — (így javítva) — ÖK.: *alja* —
63. « A., D.: *átal*
66. « Sz.: *véred* — jav.: húgod
- 69—70. Sz.: (szélén, áthúzva): *hajlasz* — gyalázatján *kávörömet vallasz* — jav.: a mai szövegre
84. « Sz.: *láz-hidege* — Kiad.: lázhidege
87. « A., D.: (sor végén nincs vessző)
91. « A., D.: ember kit
100. « A., D.: éngem — Sz.: *engem*
108. « Sz.: *bentrül* — jav.: belről
109. « Sz.: *a vén szászt* — jav.: a főket
110. « Sz.: *Berzengeti* lelkét — jav.: Készletti bus lelkét

111. sor : Sz.: *De soká* — jav.: *alig*
 113. « Sz.: *Szóard* — jav.: *Szalárd*
 114. « Sz.: *görbe* — cselfe
 116. « Sz.: *És a gyula volt még, mintegy* — jav.:
S vele négy-öt jobbágy volt még,
 117. « Sz.: *déltájban* — jav.: *déltájatt*
 118. « Sz.: *S ide-oda,* — D.: *nincs vessző* — Sz.: *leültek* — D.: *leültek*
 119. « Sz.: *lett* — jav.: *lön*
 120. « Sz.: D.: *másszor* — jav.: *máskor* — Sz., A.: *másszor*
 123. « Sz.: *Nagy marcona hangon* — jav.: *Keserű zokszóval*
 125. « Sz.: *valahára* — jav.: *nagynehezen*
 126. « Sz.: *Mért nem folyamodtok inkább ti is oda?* — jav.:
Hamarább gyülnétek, s örömetesebb oda — jav.:
tudom én azt,
 132. « Sz.: *kiki óhajt menni* — jav.: *vágytok igen*
 136. « Sz.: *vagy török, vagy hajlik* — jav.: *török avagy hajlik*
 142. « Sz.: *egymásra tekintvén* — jav.: *Hanem összenézvén*
 143. « Sz.: *Buda, mérgét kissé* — jav.: *Ő pedig egy kissé*
 144. « Sz.: *Beteges haragját így tüzelé újra* (az egész sor kitörölve)
Igy tüzelé magát, betegesen, újra — jav.: *mérgét nyavalyásan*
ujra
 149. « Sz.: *az égre!* — Kiad.: *az Égre!*
 152. « Sz.: *lázadónak* — jav.: *lázadónak* — egyebütt és Kiad.: *lázadónak*
 156. « Sz.: *addig megy el* — jav.: *mehet* — jav.: *megyen* — Kiad.:
mehet
 165. « Sz.: *Se hete, sem napja* — jav.: *Se hetig, se napig* — A., D.:
Se hetig se napig
 166. « Sz.: *uralmam vele keité osztám* — jav.: *uralmom vele híven*
 172. « Sz.: *osztályrészül* — jav.: *ebben részül*
 173. « Sz.: *Mondjad neki, Kádár, királyi szavammal* — jav.: *azért —*
izenő szavammal
 175. « Sz.: *végez* — jav.: *végzett*
 178. « Sz.: *Isten-kardnak* — Kiad.: *Istenkardnak*
 181. « Sz.: *Nem adta, nem, Isten,* — jav.: *nem adta Hadúr, nem!*
 182. « Sz.: *Sem* — jav.: *se*
 185. « Sz.: A., D.: *Azért* — Sz.: *szélyel eressze* — jav.: *hazaszélessze*
 186. « Sz.: *Isten-kardját* — A., D.: *Isten kardját*
 189. « Sz.: *Ily szóval* — jav.: *E szóval*
 190. « Sz.: *Eldőbb Szömörének (kimutia . . .) kijelölvén*
 193. « Sz.: *előbb: Így sokszor az égen fekete nagy felhő,*
Ő maga (az egész kitörölve)
 197. « A.: *midőn* — jav.: *mikor* — A., D.: *csilapodott* — Sz., D.:
csillapodott — jav.: *csilapodott* — Kiad.: *csillapodott*
 202. « Sz.: *olykor, tűnődve* — jav.: *tünődni*
 204. « Sz.: *hütes* — jav.: *hites*
 206. « Sz.: *mai (tettem) lépés*
 212. « Sz.: *a hü nő* — jav.: *az asszony*
 215. « A., D.: *Ifjú örömidben vala részem hajdan* — jav.: *részem vala*
Sz.: Ifju
 218. « Sz.: *hogy utóbb* — jav.: *Buda, hogy megmásold*
 222. « A., D.: *csalja,* kevély — Kiad.: *csalfa kevély*
 223. « D.: *és készülj* — jav.: *azt mondom*
 225. « D.: *sok nagy* — Sz.: *nagy sok*
 227. « A.: *Őseid*

228. sor : Sz.: *sem* lyányod — jav.: *se*
230. « Sz.: *ha előbb* — jav.: *talán*
236. « Sz.: *Azután ne búsulj* — jav.: *Oz'tán sohse'* — jav.: *Azután ne — A., D.: búsulj —*
238. « Sz.: *S öregét egyszersmind* — jav.: *Végezve, öregjét* — jav.: *Rá'dásul*
239. « Sz.: *Buda meg* — jav.: *Buda is*
240. « Sz.: *ember után* — jav.: *hírnök után*
242. « Sz.: *Járnak vala* — jav.: *Mennek* — jav.: *Járnak*
243. « Sz.: *Tisza sodró (habját) ágyát* — jav.: *sodrát éjjel*
247. « Sz.: (*Kadarcs* neve előbb más volt. Az átírás alatt kivehetetlen)
248. « Sz.: *Nem bírta odább* — jav.: *Megkívánta igen*
249. « Sz.: *Mi az oka, bíró, (áthúzva)*
Pajtás uram! — (ekként) fordul a bíróhoz — jav.: *ekképp*
A., D.: bírónak
250. « Sz.: *Mi oka: szavad sincs, legfölyebb* — jav. *hangod sincs, legfölebb*
251. « Sz.: *Mássonzor* — *Kiad.:* *Máskor*
253. « Sz.: *Jaj no!* — *Szeretném* — jav.: *Ajh no! Szeretném*
255. « Sz.: *Hogysem* — *ezt az izét* — jav.: *Sem hogy — az olyat megmondjam* — jav.: *ezt az izét*
257. « Sz.: *Ily ritka beszéddel* — jav.: *beszéd közt*
258. « Sz.: *Tisza-lápnak* — jav.: *Tisza lápnak*
259. « Sz.: *Vala, hogy kivergődtek* — jav.: *már, hogy felkaptak*
261. « Sz.: *távuľnan* — jav.: *távuľnann*
267. « Sz.: *hemzseg(e) a nép most* — jav.: *úgy hemzseg az ember*
277. « Sz.: *Leghtvuľ* — jav.: *Legszélen*
281. « Sz.: *a fók* — jav.: *hun fók*
293. « Sz.: *Vérueves* — jav.: *Vérpiros*
294. « Sz.: *kigyókká* — jav.: *sárkánnyá*
301. « Sz.: *sátor-mennyezetig* — *Kiad.:* *sátor mennyezetig*
304. « Sz.: *Közte dagad bársony' lefolyó kárpitja* — jav.: *nehéz bársony dagadó kárpitja*
308. « Sz.: *oly (különös) csuda*
310. « Sz.: *s a ló, nemes állat* — jav.: *s ló, a nemes állat*
312. « Sz.: *Mind Etele kedvén* — *Kiad.:* *Mint — A., D.: Mind*
320. « Sz.: *Üdvözló* — jav.: *Idvezló*
326. « A.: *várhun* — jav.: *várkun*
327. « Sz.: *tanyáját* — jav.: *tanyáit*
330. « Sz.: *Kiki hazájában* — jav.: *maga földjén — böcsösb — Kiad.:* *becsesb*
331. « Sz.: *kinek hona* — jav.: *ége*
332. « Sz.: *szövött marhát,* — jav.: *árut*
337. « Sz.: *Ménes, vadon él . . .* (kitörölve)
343. « Sz.: *Veszedelmes (kocka) játék*
344. « Sz.: *Lovagot lovastul levágj* — jav.: *a mai sor*
345. « Sz.: *Magyar egy ily ménest (hallatlan!)* (kitörölve) — jav.: *egész ménest*
350. « Sz.: *rohanó futással* — jav.: *szilaj rohandással* — jav.: *rohanó futással*
353. « Sz.: *megtöduľ (a ménes) a vad faj* — jav.: *az állat*
357. « Sz.: *Valamint* — jav.: *S valamint*
364. « A., D.: *előlkezdik* — *Ku.:* *előľ*
365. « Sz.: *úgy Etele földjén* (kitörölve)

- 367—8. Sz.: »Magyarok ménességét« *emlegeti minden,*
Híve soká fönn lesz azon egész menten — jav.: — — *hirdeti*
mindenki —
 (Maradék is tudja) Unokák is tudják, dal is egyre zengi
374. sor : Sz.: (All) Foly
384. « Sz.: *mindég* — jav.: gyakran
386. « Sz.: *Béla estét* — jav.: gyászát
387. « Sz.: *sirt vala* — jav.: vele
388. « Sz.: *Kacagott, mely törpe, s (a) e habarék szónak* — jav.:
Kacaga — jav.: Nevetett — s ily habarék
392. « Sz.: *tehi szedtem* — jav.: szödtem
393. « Sz.: *recsegett* — jav.: zendüle
394. « Sz.: *mosolyodék* — jav.: mosolyodott
395. « Sz.: *magas* — jav.: külön — jav.: magasb
401. « Sz.: *vetné bizony véget* — jav.: *vet vala már* — jav.: ért vala már
404. « Sz.: *hazament híjába* — jav.: csavarog — Kiad.: hiába
417. « A.: *nagy-hirálytól*
418. « A., D.: *lön* — Sz.: *kacagás* — jav.: *sok tréfa* — jav.: jó izü
420. « A.: »Szöktök
421. « Sz.: *szólott* — jav.: és szólt
425. « Sz.: *oda ért, hogy Etele a haddal* — jav.: ére, hogy Etel
434. « Sz.: *Félszinek elsárgult Szömöre miatta* (kitörölve)
446. « A., D.: *üzenjen* — Sz., Kiad.: *izenjen*
449. « Sz.: *Isten-karddal* — ki másé ? — Kiad.: *Istenkarddal* — ki-másé
452. « A.: *urától*
453. « Sz.: *Örvendez a kádár* — jav.: Örvend vala
455. « A., D.: *íjjú*
457. « Sz.: *hintenek és* — jav.: *hintnek vala* — jav.: *hintenek és*
459. « Sz.: *Dal és zene búcsú* — jav.: Zene búcsu-hanggal
- A lap alján: Vsz.: 115
 + 503
 618

TIZENEGYEDIK ÉNEK.

2. sor : Sz.: *hütös* — A., D.: Kiad.: *hites* (ag: a 14. sorban is)
17. « Sz.: *fordítva* — jav.: fölhúzva
33. « Sz.: *éj-nap* — Kiad.: éjnap
51. « Sz.: *góttal* — jav.: góthol
67. « A.: *győzödelem* — Sz.: *Isten-kard* — Kiad.: *Istenkard*
79. « Sz.: *pártot* — jav.: népet
80. « Sz.: *előbb* — Kiad.: előbb
88. « A., D.: *fordul csakhogy*
97. « Sz.: *jogot* — jav.: boszút
108. « Sz.: *táborában* — jav.: sátorában
111. « A.: *indula*
116. « Sz.: *fejedelmi* (Detre is az) — D.: *fejedelmi*, (Detre is az.)
129. « Sz.: *Atyafi* — *mond egynek* — (kitörölve)
133. « Sz.: *Jobb nekem, amim van* — jav.: *Jobb is nekem egy s mást* —
 jav.: *holmit* — jav.: Oh jobb is, amim van, rendelni halálra
135. « Sz.: *nézd* — jav.: im
136. « Sz.: *emlékezettel* — jav.: emlékezéssel

140. sor : Sz.: *Régit* — jav.: A vént
 142. « Sz.: *Akiket* — jav.: Kik alatt
 143. « Sz.: *Etele nem bánja*, — jav.: mit bánja
 145. « Sz.: *Van, kinek ily szót ad* — jav.: kihez így fordul
 146. « Sz.: *lakomára löbbé; kiürült* — jav.: lékám, fzetlen
 150. « Sz.: *szerszám* — jav.: eszköz
 151. « Sz.: *(Etele hogy majd rátegye kezét)* rátenné kapzsi kezét, hidd el
 153. « Sz.: *Megherülé szóval a gyula Almost is* (kitörölve)
 158. « Sz.: Asszonyomat (ne) hogy tán
 165. « Sz.: *Volt már, ki nagyollja Etele hatalmát* (kihúzza)
 166. « Sz.: *A népnek igenli vala vak bizalmát* (kihúzza)
 168. « Sz., *Kiad.* : annak előtte, — A.: *annak-előtte*, — D.: annak előtte.
 172. « Sz.: *szigorú* — jav.: sanyarú
 176. « Sz.: *Hogy sem né henyéljen már ennek utána* — jav.: Sem hogy ne — jav.: Mint hogy ne — A., D.: *utánna*
179. « Sz.: *(neki az fájdalmas)* vette zokon önként
 180. « Sz.: *(gyöngét)* a hatalmas gyöngét
 192. « Sz.: *Detre a szót* — jav.: vitéz
 193. « Sz.: *nyári* — jav.: déli
 194. « Sz.: *(Puha) Röpke* — jav.: pici
 201. « Sz.: *zendül* — jav.: zizzen
 210. « Sz.: *Tompa* — jav.: *Szerzte* — jav.: Tompa
 211. « Sz.: *honnan?* — jav.: *hogy nő?*
 222. « Sz.: *Buda (meghőözte)* környéköztele — D.: környéközte;
 224. « Sz.: *Hogy im Buda mellett már elegen vannak* — jav.: a mai szöveg
225. « Sz.: (előbb áthúzza, újra leírva)
 229. « Sz.: *hatalmas* — jav.: nyakasabb
 232. « Sz.: *királya* — jav.: királyhoz
 236. « Sz.: *Buda meg szépen kért, ha miben parancsolt* — jav.: És Buda kért tőlünk — D.: *amidőn*
239. « Sz.: *de igaz is* — jav.: *bárha igaz* — jav.: *de igaz is*
 240. « Sz.: *legkisebb* — A., D.: *legkiseb*
 246. « Sz.: *hogy minekünk* — jav.: *jövet*, Ország! — jav.: *ime*
 247. « Sz.: *gyűlés* — jav.: ország
 249. « Sz.: *Szóárd* — a lapszálon: Szalárd
 253. « Sz.: *szótul* — A., *Kiad.*: *szótól* — ÖK.: *szótul*
 263. « Sz.: *Mint hóguja, úgy nő* — jav. és D. előbb: *hógura, száll s* — A., *Kiad.*: *hó-guja, száll s nő*
267. « Sz.: *szerte* — jav.: szélyel
 272. « Sz.: *Maga dobajjától riad* — jav.: Lába dübörgésén ijed
 273. « Sz.: *(Sok bújna karámba)* (kitörölve)
 277. « Sz.: *(Szintügy)* (kitörölve)
 279. « Sz.: *(Kettősen)* (Dugja fejét) csoportosan öt-hat
 280. « Sz., D.: *lesz-e* — A., ÖM.: *lessz*
 282. « Sz.: *Hírdeti Budának sorsát Etelével* — jav.: Hírül Buda végét adja
283. « Sz.: *mezejét* — A., D.: *mezejit*
 290. « A., D.: *utálat* — Sz., *Kiad.*, ÖM.: *útálat*
 291. « Sz.: *emlője harmatozik vérrel* — jav.: *emlőjén vér szakad a téjjel*
 292. « Sz.: *Halványon* — *Kiad.*: *Halványan*
 294. « Sz.: *Buda haláljáról* — jav.: *elvesztéről*
 298. « Sz.: *eleit* — D.: *elejét* (kikaparva) elejít

303. sor : Sz.: elébb jönnek — jav. jönnek — D.: előbb —
 308. « Sz.: *ragyog* — jav.: *sajog*
 310. « Sz.: (*Prédára*) *zsákmányra*
 314. « Sz.: *seregestül* — jav.: *csapatostul* — jav.: *szüntelen(ül) azt*
 317. « Sz.: *örizze* — jav.: *örözze*
 320. « Sz.: *S rendre vigyáz egy-egy, a ki nem* (megszakadt sor)
 jav.: *ott hál egy-egy, ki törzsnek az atyja*
 Ez után a sor után:

*Tanácsot (azonban) örökké, naponta meg éjen,
 És tartanak úton, tarianak útfélen,
 Buda királynál (is), vagy csapatonkint szerte,
 Mít merjen ezentúl, a ki eddig merte.*

*Könnyü bizony eddig volt ugrani árkot,
 Szóval Buda mellé útni bolond pártot (újrakezdve :)
 Buda királyt halkint, feltűja reménység,
 Tagjait, úgy érzi, nem terheli vénség,*

321. « Sz.: *Buda királyt mostan éleszti* — jav.: *pedig ámitja*
 322. « Sz.: *úgy tetszik* — jav.: *érzi*
 326. « Sz.: *húsággal egy ideig* — jav.: *lebegéssel kis ideig*
 328. « Sz.: *Össze esik majdan — egy semmise-cseppé* — jav.: *Valamig elpattan — hiu pára-cseppé*
 331. « Sz.: *Az övét nevelné* — jav.: *toldná az övéhez* —
 332. « ÖM.: *olylan*
 333. « Sz.: *Így hiu szóval* — jav.: *nevető szájjal*
 336. « Sz.: *Megvínék* — jav.: *Mérhőzn...* — jav.: *Megvínék*
 338. « Sz.: *Húsággal ily szót te* — jav. *Húságosan ily szót ne* — jav.: *Oktalanul ilyet te ne* — jav.: *Oktalanul többé így ne*
 339. « Sz.: *a zsenge* — jav.: *e máknyi* — jav.: *e zsöngé*
 340. « Sz.: *Igy urát e nő inti okos ésszel ;
 De Buda nem állja egyszer avagy kétszer (kitörölve),*
 341. « Sz.: *meg nem állja* — jav. *Buda hős nem* — jav.: *csak nem*
 342. « Sz.: *Hogy döre dicsekvést* — jav.: *balga beszédet*
 343. « Sz.: *borhevitett* — jav.: *borlihegő*
 344. « Sz.: *akárki* — jav.: *no bárki*
 347. « Sz.: *harcos* — jav.: *elmúlt* — jav.: *harcos*
 349—52. Sz.: *E sorok helyén előbb a 320. sor után kitörölt vsz. állott.*
 Mellette: *Rögtöni az átmenet. Előbb nagyhangú a bizás,
 azután kétség és csüggedés.*
 353. « Sz.: *volt ugrani* — jav.: *vala szökni*
 354. « Sz.: *heves* — jav.: *bolond* — jav.: *merész*
 355. « Sz.: *s mi legyen a kezdet ?* — jav.: *s mi, elébb, a kezdet ?*
 361. « Sz.: *épen* — jav.: *máris*
 362. « Sz.: *Nagy hangu beszédétől* — jav.: *Nagy meredek szótól*
 369—72. Sz.: (betoldás a lap széléről)
 374. « Sz.: *egyenkint* — jav.: *itt-ott már*
 375. « Sz.: *akként* — jav.: *szótlan*
 376. « Sz.: *szemébe* — jav.: *elébe*
 377. « Sz.: *tudta azelőtt is,* — jav.: *mond, tudta előbb is*
 379. « Sz., A.: *Budáért* — Kiad.: *Budáér'*
 384. « Sz.: *magáról* — jav.: *a légben* — jav.: *magától*
 386. « Sz.: *mondani azt* — jav.: *és*

390. sor : Sz.: *Csak füstbe a nagy tűz* — jav.: Füstbe ama nagy tűz
 393. * Sz., A.: *mondák — nyílt, (egyenes) mezei tábor* — D.: *mondják*
 jav.: *mondák* —
 394. * Sz.: *e helyen* — jav.: *ez helyben*
 396. * A.: *naplementen* — Sz., A. jav.: *Naplementén*
 397. * Sz.: *(örömm) Mindnyájan örömmel ezt az igét hallák* — jav.:
Legott nagy örömmel — hallák — jav.: *Mindenki — hallá*
 398. * Sz.: *(Buda) Egy szájjal* — jav.: *Mindnyájan Buda és társai*
javallák — jav.: *Fenszóval Buda és a többi javallá*
 403. * Sz.: *párhányai* — jav.: *mellvédei*
 404. * Sz.: *Húnok első jöttén* — jav. *idejöttén*
 406. * Sz.: *Omló részeivel* — jav.: *Lassu enyészettel*
 407. * Sz.: *palotáit* — jav.: *csarnokait*
 408. * Sz.: *Benne örök szél zúg* — jav.: *Benn örökös szél* — jav.:
Szél benne bitangol
 417. * Sz.: *Bontják minden izét, hol csapja van, ennek* — jav.:
Szedi szélyel csuklón, ki mestere ennek
 419. * Sz.: *Oszlopit eldöntik, cölöpjeit* —jav.: *Oszlopa dőlrendre, cölöpeit*
 — *Kiad.: cölöpjeit*
 420. * Sz.: *Gödre ha jelenti már Buda szállását* — jav.: *Gödör ha*
jelenti Buda ó szállását
 422. * Sz.: *Guruló kereket, idomtalan* — jav.: *Irdatlan kereket, guruló*
nagy
 423—24. Sz.: *döng a Duna-meltyék ;*
Egyengeti bús szél Budaszállás helyét — jav.: *a tábor is*
indul, Hellyén csak a Mátra szele jár — jav.: *búg ezen túl*
 — jav.: *Csak a Mátra szele száll ott meg ezen tul* — *Kiad.:*
indul — ezentúl
 426. * Sz.: *kerül ki — (épüle) készüle*
 427. * Sz.: *Foltonkint oda-át költöznek a martra* — jav.: *Úszva egyik*
partról átkelnek — jav. *költöznek amarra*
 428. * Sz.: *Lófarkon az ember, lápon egyéb* — jav.: *tutajon a*
 430. * Sz.: *hajtják* — jav.: *hajták*
 433. * Sz.: *Követ oda mindjárt* — jav.: *Sziklát seregüstül*
 434. * Sz.: *s nappalt* — jav.: *nappal*
 435. * Sz.: *tátongó* — jav.: *éhszáju*
 436. * Sz.: *négy iszonyút* — jav.: *négy szögein*
 440. * Sz.: *tág völgygyel mélyítik* — jav.: *mély völgygyel körítik*
 443. * Sz.: *Sátort* — jav.: *Ernyőt*
 445. * Sz.: *(a)mely (volt) ezelőtt volt* — jav.: *mely volt ezelőtt*

A lap alsó sarkában: *Vsz. 112*
 + *618*
 —————
 730

TIZENKETTEDIK ÉNEK.

4. sor : A., D.: *árnyak !*
 6. * Sz., A., D., *Kiad.: lessz* — ÖM.: *lesz*
 7. * Sz.: *uj dolgok fordulati* — jav.: *tolmácsai*
 10. * Sz.: *Szántsándékkal időt ő veszteget abban* — jav.:
Idejét mulasztja — jav.: *vesztegli maga önként abból*

11. sor : Sz.: *hogy akarva késsék (míg lehető) hogyha lehet* — jav.:
mi ürüggyel — Kiad.: *mi ürügjön*
14. « Sz.: *Imhol* — jav.: *immár*
20. « Sz.: *csatát nyert meg* — jav.: *hadat vert*
21. « Sz.: *Sok kulcs megijedve (bujdosik) hűtelen a zártól*
Etelének hódol, Eteléhez pártol,
Ő pedig (kitörölve)
22. « Sz.: *sarc is elég* — jav.: *is vele* — jav.: *tetemes*
29. « Sz.: *neki átaladjon* — jav.: *hamar*
38. « Sz.: *Keresve ürüggyet, nem lennie otthon* — jav.: *Haragban a lelke*
hömpölyög és gondon
39. « Sz.: *gyakorolni* — jav.: *szoktatnia*
41. « Sz.: *Nosza megindítja* — jav.: *Nosza hát*
43. « Sz.: *Nagy birodalmába négy ágra* — jav.: *Mély birodalmába*
hét ágra
48. « Sz.: *Csak az üres földet s vérnyomait hagyja* — jav.: *földnek*
gyász fenekét hagyja
50. « Sz.: *Oly tenger* — jav.: *özön* — Kiad.: *olly*
52. « Sz.: *Azudn meggyujtják* — jav.: *Vagy elégett máglyán*
53. « Sz.: *Sűrű követekkel* — bezzeg ajánlná — jav.: *követ által bezzeg*
— A., D.: *által,*
56. « Sz.: *Látni a színét sem engedi* — jav.: *Majd színét sem hagyja* —
jav.: *Látnia színét sem engedi*
59. « Sz.: *zörgessen* — jav.: *döngessen*
60. « Sz.: *rendbe* — jav.: *sorba*
61. « Sz.: *Buda király (mostan) pedig búsan ödög* — jav.: *búsan*
ödög vala
63. « Sz.: *nagy síkra* — jav.: *rónára* — jav.: *sík földre* — jav.:
pusztákra
64. « Sz.: *Milyen nagy* — jav.: *Hogy mily*
69. « Sz.: *Úgy, falai közt, jár*
73. « Sz.: *áll vala* — jav.: *néz vala*
74. « Sz.: *nézett le* — jav.: *mélázva*
75. « Sz., A., Kiad.: *lehetett a régi* — D.: *lehetett,*
76. « Sz.: *Nagy hirtelen öklét* — jav.: *Hirtelen az öklét*
81. « A., Kiad.: *Melly*
85. « Sz.: *aztat vennék* — jav.: *arcám* — Kiad.: *arcom*
92. « A.: *ott benn* — Sz., ÖM.: *ottben*
97. « Sz.: *ez a had* — jav.: *e banda*
101. « Sz.: *Békében* — *ezeknek* nincsen soha béke — jav.: *(e hadnak)*
102. « Sz.: *e had* — jav.: *búvó*
104. « D.: *S mérföldnyire (az S kitörölve)*
106. « Sz.: *s aranyt kikötöttek* — jav.: *s aranyat kiköttek* — Kiad.:
S aranyt kikötöttek
111. « Sz.: *hunok* — jav.: *hun nép*
115. « Sz.: *Kés-éllel az arcát* — jav.: *Késsel maga húsát* — jav.: *Késsel*
önön — jav.: *az ön*
117. « Sz.: *zabolátlan* — jav.: *müveletlen*
119. « Sz.: *mint kút pöllog él, fúrva* — jav.: *csillog elő, szúrva* —
Kiad.: *elé*
120. « Sz.: *(oly) vakogó, oly durva* — jav.: *nyers, durva*
123. « Sz.: *lakik-e sziv* — jav.: *van-e hős sziv*
126. « Sz.: *elmondta* — Kiad.: *megmondta*
127. « Sz.: *vagy erővel hozd el* — jav.: *ha nekem elhoznád*

129. sor : Sz.: *hallgat vala hosszan* — jav.: gondola egy hosszat
130. « Sz.: *fellángolt — rosszban* — jav.: fellángol — rosszat
132. « Sz.: *Disztelenül szóra* — jav.: Disztelen ily szóra
133. « Sz.: *Nem bánom ; aranyt adj,* — jav.: Kard lesz: de — A.: Kard lesz!
134. « Sz.: *asztán* — A.: *osztán* — D.: *osztán* — Kiad.: *asztán*
136. « Sz.: *se maga sem* — (vessző volt; kikaparva)
137. « Sz.: *Eredj, gonosz, innen!* — jav.: Menj, menj, gonosz! Ármány! — D.: *Ármány* — (javítás, nem látni, mi fölött.)
138. « Sz.: *agyon üt zúgó* — jav.: sujt égő
140. « Sz.: *megkapod* — jav.: megvetem
142. « Sz.: *szálinganak* — jav.: *búznak egész* — jav.: bujkál vele
148. « Sz.: *Maga előálmon ő utat keresve* — jav.: *Útat* előálmon *ő maga* — jav.: egyedül
149. « (a két vessző Sz., A., D. szövegében utóbb kikaparva.)
151. « Sz.: *játszóda* — jav. — *repdesve* — jav.: csak játszva
152. « Sz.: *Vágyban epédt lelkét* — jav.: *Sűrű sohajtással* — jav.: Fohásza galambit
158. « Sz.: Megörül: *hirmondó;* — jav.: *hirmondó!*
159. « Sz.: *Etele sátrához — (paripát) lovat tm* — jav.: hadi mént
160. « Sz.: (bizon) *jaj nem más?* — D.: *édes uram* (kaparás fölött)
A lap szélén: *Jaj! édes uram lesz, bizonyos a jött meg* — (az előző sorhoz: *marad.*)
162. « Sz.: *Minden erét fulván* — jav.: *Bizsereguén benne* — jav.: Minden erén futkos
166. « Sz.: *Ki a sátorból jő s paripáján* *termett* — jav.: Mely palotából jön — Kiad.: s lova hátán *termett*
167. « Sz.: *ilyenkor!*? — *Nem felel a* — jav.: De nem is áll szónak:
168. « Sz.: *vijjog* — jav.: üzi
171. « Sz.: *Éh farkasi lesből törnek adott jelre* — jav.: *osztán törnek elő*
172. « Sz.: *És ira . .* (kitörölve)
173. « Sz.: *Sikerült, véresen, által* — jav.: *Így sikerült vérben* — A.: által
175. « Sz.: *Hadait szélesíti a messzi határra* — jav.: *Seregét elküldé* — jav.: *oszlattja el, el, a határra* — (D.: *kaparás fölött*)
176. « Sz.: *megvitte* — jav.: *viszi meg*
179. « D.: *előbb: csuda*
182. « Sz.: *Összetalálkozik* — jav.: *Összetalálkózáván*
184. « Sz.: *Nem hiszi azt* — jav.: *egy*
187. « Sz.: *hamar öli* — jav.: *öli halvány*
200. « Sz.: *(S) Indulni hadának* — jav.: *Haza indulásra* — A.: *indulásra*
203. « Sz.: *iszonyodik* — jav.: *elképzeli*
207. « Sz., D. *nem tudja, mi rosszat* — későbbi jav., D. is: *vagy mi nagyobb rosszat*
213. « Sz.: *Detre is elhozta* — jav.: *ott van már*
218. « Sz.: *s megáldoz : Százhalmot eléri* — jav.: *s ott áldoz ; Érdet nyomon éri* — (D.: *kivakarás fölé írva*)
219. « Sz.: *Duna folyam ellen Buda várnak fordul* — jav. *Buda uj városnak fordul, folyam ellen*
223. « Sz.: *Hidat emel horgon, őrt falain járat,*
Sűrű sőtét (tűvis) nyillal tűzi meg a várat — a lap szélén: *Dobogót felvonnak szédületes árkán,*
Nyiltól, kópától — Kiad.: *Nyillal, kópával*

225. sor : Sz.: *reméllik*, — jav.: *ez árkon*, — jav.: *király mond* — — *röpülve*
— *Kiad.*: *repülve*
226. « Sz.: *mondják* — *ide nem kerül be* — jav.: *nem jó itt csuda nélkül* *be*
227. « Sz.: *elfogy az útja neki*, *bármerről* — jav.: *előle*, *akármí felől*
228. « Sz.: *Kettéhasad* — jav.: *És meghasad*
232. « D.: *Nagy* — *S nagy* — Sz.: *alótrul* — jav.: *alulról* — *Kiad.*: *alóirul*
235. « Sz.: *hegyeket* — jav.: *bérceket*
239. « A.: *otiben* — Sz.: *úgy tartsa*, *nem élne* — jav.: *mintha nem is élne* — jav.: *úgy tartsa*, *nem élne*
242. « Sz.: *a földre* — jav.: *mély porba*
243. « Sz.: *ha tapossa városodat népe* — jav.: *ha vonúl át városodon*
246. « Sz.: *jön ide* — jav.: *ha bejön* — *Kiad.*: *bejő*
247. « Sz.: *mint jó testvér maga kévni jön be* — jav.: *ide jön* — jav.: *ha esdő szóval maga hozzám jön*
248. « Sz.: *Fogadom még egyszer régi* — jav.: *Visszaveszem újra* — jav.: *Fogadom a pártost régi*
250. « Sz.: *és megy*, *kardot* — jav.: *s ezzel kardot* — jav.: *egy jó kardot*
253. « Sz.: *hova megy?* — jav.: *ez ármány*
254. « Sz.: *erős tábor* — jav.: *ott nagy tábor*
255. « Sz.: *Esennen utána* — jav.: *a hun fők*
256. « Sz.: *De (király) szeme(i) villámi* — jav.: *szikrái*
261. « Sz.: *Buda király amint (akkor) fenn áll vala* — jav.: *Buda pedig öccsét várja vala*
262. « Sz.: *Megrémült Etele* — jav.: *Messzire megrémült*
264. « Sz.: *Árnyéka* — jav.: *Hálója*
270. « Sz.: *Arca*, *egész teste*, *mint fürgeteg*, *olyan* — jav.: *Duzzad egész teste*, *majd rászakad*, *olyan*
275. « Sz.: *Önkénytelen* — jav.: *Önkintelen*
277. « Sz.: *Ott* (kitörölve)
278. « Sz.: *Ránt rája ki* — jav.: *ellene*
279. « Sz.: *Messze a kard (fegyver)* — *villám* — jav.: *viadal*
282. « Sz.: *tudniillik* — A.: *tudniilik*
283. « Sz.: *vtvott* — jav.: *harcolt*
285. « Sz.: *fürmedtenek* — jav.: *zudultanak*
287. « Sz.: *látni hagyá* — jav.: *veszni*
288. « Sz.: *halála iszonyú* — jav.: *halálnak mereven*
291. « Sz.: *Arccal Buda király csak porban* — jav.: *Buda esuén*, *a porba* — jav.: *Buda ki volt*
292. « Sz.: *fagya (meg) be* — jav.: *fagya meg*
296. « Sz.: *haragos Etelnek* — jav.: *számlálva*
299. « Sz.: *(Kit anya szült, porrá . . .) Mond*, *és megnyugodott*, *szemeit törölvén* — jav.: *Szölt* — — *könnyét le*
- 299—300. Sz.: *(helye üresen volt hagyva; e két sor későbbi beírás)*
302. « Sz.: *Oda siet* — jav.: *Rohan alá*
303. « Sz.: *tépi előlfutva* — jav.: *megtépdesi futva* — jav.: *tépi*, *előlfutva*
305. « Sz.: *a sor előtt: Krimhilda, kegyetlen!* (kitörölve)
315. « Sz.: *porban nézve egy vérpontot* — jav.: *vérből*, *néz vala egy pontot*
321. « Sz.: *a sor előtt kitörölt sorok* :

*Nyögue az asszony csak mélyebbre temette
Arcát, (vadul sirtak) zokogának hölgyei mellette,
Darab idő telt így — (a lap szélén):*

Nyögdelve az asszony Buda véres teste
 Közé . . . arcát takará mélyebbre,
 Sírtaik hölgyei mind — (színtén a lap szélén :)
 Bugással az asszony Buda véres teste
 Közé könyves arcát temeté mélyebbre — jav.: a mai szöveg.

326. ♣ Sz.: Néma javallással — jav.: Háta mögött némán — jav.:
 Némán háta megett
- 327—8. Sz.: Megrázkodik a hős keze markolatától,
 De körültekintvén így szólt hatalommal — jav.:
 Megrázkodik a hős, markolat-érintvén;
 De hamar így szólott — jav.: megszólalt —
329. ♣ Sz.: (Humok!) — — (Ez) ez
332. ♣ Sz.: néktek soha — jav.: senkinek én
335. ♣ Sz.: híve — jav.: neve —

A lap sarkában: Vsz. 84
 +730
 ———
 814

Május 6-án 1863.
 (Előbb 7-nek volt írva.)

A költő jegyzetel.

a Sz. kézirat végén félv lapon hosszant kétrét hajtva, eltérőn a nyomtatott szövegtől.

Az 1. énekhez :

1. jegyz. : Az utolsó mondatban *háladatos* helyett előbb *praegnans* állott.

4. jegyz.: áldozatoknál (*mintarómai pápák*) a zárjel közti négy szó kitörölve.

A magyarázat végén zárjelben : (*Viscera.*)

A 3. énekhez :

4. jegyz. végén : (*a Nagy Szótár nem ismeri*) az I. kiadásban megvan.

A 7. énekhez :

1. jegyz. végén : (*Olyan, mint a szeszli-szék.*)

A 9. énekhez :

a 4. sz. nyomtatott jegyzet nincs meg a kéziratban.

A 6. sz. sincs, de megvan a 35. vsz. alatt, a szöveg alján.

A 11. énekhez :

Olyki. Némely (*ezt sem én faragtam*) Ollyik.

Sem a régii, sem a népit nem használtam affectatióból ; hanem a tárgy kellő színezésére, ott és annyiban, hol és mennyiben céljaim kívánták. Ha producálni akartam volna magamat, mind régiesebben, mind népiesebben tudok vala írni. Itt-ott a nyelvész egy-egy grammatikai hibát is fog találni, de olyat nem, mi az élő kiejtésre nem támaszkodik. Ezekért a felelőség enyim : de az ellen övdst teszek, hogy ugyanezen formáknak (pl, eztet, aztat) másndi, másnemü költe-

ményben elharapóztáért én vonassam felelősségre. Mert (Kazinczy szerinti is)
 »Nem botol az, ki helyén s tudva s akarva botol.«

A jegyzetek az A. kéziratban úgy, mint a nyomtatott szövegben ;
 az utóbbi megjegyzés nincs meg.

MAGYARÁZÓ JEGYZETEK.

ELSŐ ÉNEK.

1. vsz. rokon Vörösmarty *Tündérvölgyének* bevezetésével.
 Gragger Róbert hasonlatosnak találta azon írói fogáshoz,
 mikor valamely keret-elbeszélésben a történet úgy van elő-
 adva, mintha a szerző egy talált kéziratból másolta volna.
 (EPhK. 1911.) — Harmos Sándor a Snorri Edda Igdrasil-
 fájára gondolt, melynek gyökerei lenyúlnak a halál birodal-
 mába, ágai minden időn és országon át terjednek. A ger-
 mánok falevelekről olvastak jós-igéket. (EPhK. 1911. 446. 1.
 Gragger ismét, u. o. 511. 1. — Arany jegyzete VIII. é. 2.
6. s.: Rof nevét Priszkosz Rova nevéből Szabó Károly magyari-
 totta, fordításában. Thierry Buda és Attila nagybátyjának
 írja.
9. s.: Etele székhelyét Révész Imre Debrecen tájára képzelte.
 (Etel laka, vagyis Attila birodalmi székhelye. Debrecen, 1859.)
 Szabó Károly Priszkosz útjának erdőtlen, sziklátlan leírásá-
 ból fordításában Jászberény tájára tette. (Etel laka. —
Delejtű, 1859. 49. sz.)
- 10—20. s.: Attila palotájának leírása Priszkoszt követi. V. ö. : I. dolg.
 21—32. sorát. »Szépen kidolgozott gerendákból és deszkák-
 ból összeállítva és nem erősségre, hanem ékességre számí-
 tott fakerítéssel körítve.«
 V. ö. I. dolg. I. é. 25—32. s. — II. dolg. II. é. 13—14. s.
103. s.: Ipolyinál 503. l. »Herodotos (IV. 62.) tudósít, hogy . . .
 áldozataiknál galyakból alakitanak rakást, melynek tetejébe
 az ős vaskard állittatik.«
105. s.: Vérszerződés, mint Pusztaszeren. Anonymusnál: »Sangvis
 nocentis funderetur, sicut sanguis eorum fuit fusus in iura-
 mento.«
109. s.: Ipolyi, 526. l.: »Theophilactosnál a turkok legelői lovakat
 áldoznak«, Anonymusnál is így (16.): »more paganismo occiso
 equo pinguissimo . . .«
- 133—144. s.: Az esküt Hajnóczy István hasonlónak találta a strassburgi
 eskü szövegéhez, a francia nyelv legrégebb, 842-ből való
 emlékéhez. — It., 1924., 34—35. l. — U. e. It., 1926.
148. s.: Az oltár lecsapódó lángja Kain áldozatára emlékeztet.

MÁSODIK ÉNEK.

Detre alakjáról l. *Keveháza* jegyzetét. — Négyesy László a
 királymondák Vidjében látja ez alak mintáját.

- 81—84. s.: Ezt a példát Vid mondja Salamon királynak Thuróczinál
 (II. 51.), a Budai Króniában is (140. l.)

HARMADIK ÉNEK.

Télyf y kifogásolta, hogy az eposzban nincsen szó frásról, ami a hunok műveltségi állapotát alacsonyan állónak tünteti fel. Szalánczy Gyula rámutatott három helyre: III. én. 6., 9., 174. sor. (*EPk.*, 1897. 175. l.) Sebestyén Gyula szerint választhatott a fára rovott frás, vagy a papirosra írt hunszékely betűsorok között. Arany rovásírásos lapokból összetett könyvre gondolt. (*A hunok rovásírása Arany szerint. Ethn.*, 1916., 315. l.)

NEGYEDIK ÉNEK.

2. s.: Kézainál nyil (XI.); a véres kard Árpádkori.
»A hunoknál — írja Thierry — mint később a mongoloknál, a nagy vadászat politikai intézmény volt, avégből, hogy a seregeket örökké lihegésben tartsa, s rendeltetése lévén, a háborút kénytelen béke idején helyettesíteni, annak mintegy előképül szolgált. Dsingiz khán törvénykönyvében azt a vitéz iskolájának nevezi. — Egy egész hadtest, közepett a királylyal, . . intézte a roppant hajtóvadászatosokat.« (Szabó K. ford. I., 68. l.)
175. s.: Xenophon Anabasisában van hasonló jelenet, mikor a sereg, gyakorlat közben áltámadásba megy át, mi a nézőket megrettentí. — (Versényi György: *B. H. egyik epizódja.* — *It.*, 1914. IV. 65. l.)

ÖTÖDIK ÉNEK.

A kám-italról a költő jegyzetéhez Tolnai Vilmos még a következőket fűzte: Priszkoszban, Szabó K. fordításában: kamon: árpából készült ital. (*Uj Magy. Múz.*, 1850—51. — I. 560. l.) Thierrynél Szabó K. fordításában (1855, 71. l. és 1865., 78. l.) kumis (coumiss) megerjedt lótejéből készült ital. — Bél Mátyás *Adparatus*ában csodálta, hogy Priszkosz barbár szónak mondta, mikor római jogtudósok Ulpianus óta ismerik: camum potus factus ex hordeo — tehát sörféle. (*Ethn.*, 1920., 101. l.)

HATODIK ÉNEK.

Ez ének tárgyát Kézai így adja elő: Nemroth óriásnak Enehtől két fia volt, Hunor, Mogor, »kiktől a hunok vagy magyarok származtak«. Más feleségeitől több fiai voltak. Ezek, mint elsőszülöttek, külön sátrakban éltek. Egyszer vadászat közben szarvasinőre bukkantak, melyet Meotis ingoványai közé kergettek, ott eltűnt szemeik elől. A földet jónak találták, hazamenvén, elbúcsúztak atyjuktól és az új földre költöztek. Hatodévbén kimenvén, véletlenül a pusztában Belár fiainak feleségeire és gyermekeire bukkantak.

ményben elharapóztáért én vonassam felelősségre. Mert (Kazinczy szerint is)
»Nem botol az, ki helyén s tudva s akarva botol.«

A jegyzetek az A. kéziratban úgy, mint a nyomtatott szövegben ;
az utóbbi megjegyzés nincs meg.

MAGYARÁZÓ JEGYZETEK.

ELSŐ ÉNEK.

1. vsz. rokon Vörösmarty *Tündérvölgyének* bevezetésével.
Gragger Róbert hasonlatosnak találta azon írói fogáshoz,
mikor valamely keret-elbeszélésben a történet úgy van elő-
adva, mintha a szerző egy talált kéziratból másolta volna.
(*EPhK.* 1911.) — Harmos Sándor a Snorri Edda Igdrasil-
fájára gondolt, melynek gyökerei lenyúlnak a halál birodal-
mába, ágai minden időn és országon át terjednek. A ger-
mánok falevelekről olvastak jós-igéket. (*EPhK.* 1911. 446. l.
Gragger ismét, u. o. 511. l. — Arany jegyzete VIII. é. 2.
6. s.: Rof nevét Priszkosz Rova nevéből Szabó Károly magyari-
totta, fordításában. Thierry Buda és Attila nagybátyjának
írja.
9. s.: Etele székhelyét Révész Imre Debrecen tájára képzelte.
(*Etel laka*, vagyis Attila birodalmi székhelye. Debrecen, 1859.)
Szabó Károly Priszkosz útjának erdőtlen, sziklátlan leírásá-
ból fordításában Jászberény tájára tette. (*Etel laka*. —
Delejtű, 1859. 49. sz.)
- 10—20. s.: Attila palotájának leírása Priszkoszt követi. V. ö. I. dolg.
21—32. sorát. »Szépen kidolgozott gerendákból és deszkák-
ból összeállítva és nem erősségre, hanem ékességre számí-
tott fakerítéssel körítve.«
V. ö. I. dolg. I. é. 25—32. s. — II. dolg. II. é. 13—14. s.
103. s.: Ipolyinál 503. l. »Herodotos (IV. 62.) tudósít, hogy...
áldozatainknál galyakból alakítanak rakást, melynek tetejébe
az ős vaskard állittatik.«
105. s.: Vérszerződés, mint Pusztaszeren. Anonymusnál: »Sangvis
nocentis funderetur, sicut sanguis eorum fuit fusus in iura-
mento«.
109. s.: Ipolyi, 526. l.: »Theophilactosnál a turkok legelői lovakat
áldoznak«, Anonymusnál is így (16.): »more paganismo occiso
equo pinguissimo...«
- 133—144. s.: Az esküt Hajnóczy István hasonlóan találta a strassburgi
eskü szövegéhez, a francia nyelv legrégebb, 842-ből való
emlékéhez. — It., 1924., 34—35. l. — U. e. It., 1926.
148. s.: Az oltár lecsapódó lángja Kain áldozatára emlékeztet.

MÁSODIK ÉNEK.

Detre alakjáról l. *Keveháza* jegyzetét. — Négyesy László a
királymondák Vidjében látja ez alak mintáját.

- 81—84. s.: Ezt a példát Vid mondja Salamon királynak Thuróczinál
(II. 51.), a Budai Króniában is (140. l.)

HARMADIK ÉNEK.

Télfy kifogásolta, hogy az eposzban nincsen szó írásról, ami a hunok műveltségi állapotát alacsonyan állónak tünteti fel. Szalánczy Gyula rámutatott három helyre: III. én. 6., 9., 174. sor. (*EPhK.*, 1897. 175. 1.) Sebestyén Gyula szerint választhatott a fára rovott írás, vagy a papírosra írt hunszékely betűsorok között. Arany rovásírásos lapokból összetett könyvre gondolt. (*A hunok rovásírása Arany szerint. Ethn.*, 1916., 315. 1.)

NEGYVEDIK ÉNEK.

2. s.: Kézainál nyíl (XI.); a véres kard Árpádkori.
»A hunoknál — írja Thierry — mint később a mongoloknál, a nagy vadászat politikai intézmény volt, avégből, hogy a seregeket örökké lihegésben tartsa, s rendeltetése lévén, a háborút kénytelen béke idején helyettesíteni, annak mintegy előképül szolgált. Dsingiz khán törvénykönyvében azt a vitéz iskolájának nevezi. — Egy egész hadtest, közepett a királylyal, . . . intézte a roppant hajtóvadászkat.« (Szabó K. ford. I., 68. 1.)
175. s.: Xenophon Anabasisában van hasonló jelenet, mikor a sereg, gyakorlat közben áltámadásba megy át, mi a nézőket megrettenti. — (Versényi György: *B. H. egyik epizódja.* — II., 1914. IV. 65. 1.)

ÖTÖDIK ÉNEK.

A kám-italról a költő jegyzetéhez Tolnai Vilmos még a következőket fűzte: Priszkoszban, Szabó K. fordításában: kámon: árpából készült ital. (*Uj Magy. Múz.*, 1850—51. — I. 560. 1.) Thierrynél Szabó K. fordításában (1855, 71. 1. és 1865., 78. 1.) kumis (coumiss) megerjedt lótejéből készült ital. — Bél Mátyás *Adparatus*ában csodálta, hogy Priszkosz barbár szónak mondta, mikor római jogtudósok Ulpianus óta ismerik: camum potus factus ex hordeo — tehát sörféle. (*Ethn.*, 1920., 101. 1.)

HATODIK ÉNEK.

Ez ének tárgyát Kézai így adja elő: Nemroth óriásnak Enehtől két fia volt, Hunor, Mogor, »kiktől a hunok vagy magyarok származtak«. Más feleségeitől több fiai voltak. Ezek, mint elsőszülöttek, külön sátrakban éltek. Egyszer vadászat közben szarvasünőre bukkantak, melyet Meotis ingoványai közé kergettek, ott eltűnt szemek elől. A földet jónak találták, hazamenvén, elbúcsúztak atyjuktól és az új földre költöztek. Hatodévbén kimenvén, véletlenül a pusztában Belár fiainak feleségeire és gyermekeire bukkantak.

tak, amint férjeik nélkül sátraikban tanyáztak. Minden holmijukkal elragadták őket. Köztük volt Dule alán királynak két leánya, egyiket Hunor vette feleségül, másikat Mogor. Tőlük származtak a hunok és magyarok. Idővel megsokasodván, Scythia tartományba telepedtek, mely — a krónika szerint — Kelet felől Ázsiával tartozott össze, de már Európában feküdt. — Az ének tárgya el van mondva Csaba második dolgozatában. (I. rész, 2. é.)

- 17., 62., 81. s.: A gímszarvas Molnár Albertnél rőt vad, hímszarvas, Pázmánynál szarvas tehén.

Vezérállat útmutatása ismeretes érszaki rokon-népek mondáiban, keletiekben is. A szarvas északon a szent állatok közé tartozott. A mondát Priszkosz a hunoknál hallhatta. Jordanes átvette tőle, de Mommsen ezekben a szavakban: iter divinitatus ostensum — hun felfogásra, Priszkosz elveszett szövegére ismert. (Moravcsik Gyula: *A csodaszarvas mondája a bizánci írónál.* — *EPhK.*, 1914. 262. 1.) Anonymusnál is szarvas jelöli ki Bors vezérnek, hová rakjon várat, ép így Szent Lászlónak a váci templom helyét. A szarvast ma is emlegetik népünk karácsonyi regós-énekei, régente jelmezét is felöltötték. (Sebestyén Gyula: *A regósök.* 427—430.)

- 21—24. s.: Kézai Nemroth fiának lakóhelyeül Perzsiát mondja. A költő Hunor, Magyar útját Perzsia föld- és természetrajzi vonásaival színezi.

- 45—48. s.: Az eltévedés költői mozzanatát Priszkoszból meríti. »Amint útunkat a naiszosi hegyekről az Isztrosz (Duna) folyó felé folytatnók, egy erdőfedte tájra értünk, melyen tekervényes út vezetett keresztül és míg abban a hiszemben voltunk, hogy nyugatra megyünk, a napkeltét velünk szemben pillantottuk meg, úgy hogy a táj fekvését nem ösmerők felkiáltottak, mintha a nap ellenkezőleg járna, nem úgy, mint rendszeren.«

74. s.: Priszkosz adott egy másik vonást is: találkoztak követekkel, akik olyan úton jöttek, hol »a sziklából láng lobog fel.« (Szabó K. jegyzete Baku vidékére utal.)

136. s.: A költemény lányok elrablásáról szól, nem családos asszonyokéről. Hogy tündérséget tanultak, azt Arany népmesék nyomán mondja.

- 173—174. s.: Az erdőben vigadó lányokban Ipolyi is (71. 1.) tündéreket sejtett. A tündérlányok esetét a Budai Krónika másképp adja elő: »cum festum Tube colerent et coreas ducerent ad sonitum symphonie« — ebből Sebestyén Gyula a kiirt ünnepet olvasta ki, a zsidó sátoros ünnepeknek a kazároknál szokásban volt emlékét; a IX. sz.-beli kazár szomszédság ültethette át a mondába. Kézai említést tesz Korozmin országról, a kazárok közt élő korozminok fajrokonok voltak a hunokkal.

204. s.: A nemzetségek 108 ágát az ének végén a kéziratban a költő megmagyarázza. (I. az eltérések során.) Kézai azt írta, hogy az ősi Scythia 108 tartományra volt felosztva. Gombocz Zoltán kiderítette, hogy ebben tatárországi utazók leírását követte. (*Nyelvtud. Közl.*, 1918.) Mások is próbálkoztak magyarázatokkal. (Salamon, Kun Géza.) Tagányi úgy magyarázta: 107 szám világos volna: 100 a nemzetségek kerek száma

7 a honfoglaló hét vezér, a 8. szám az idegen kabar törzset jelenti, vezérüket, Örsöt, felvették a vezérek közé. Így jön ki, hogy Álmost is, Árpádot is 7—7 vezér választotta. (Tagányi Károly: *A honfoglaló magyar nemzetségek 108 számról*, *Ethn.*, 1923. 129. l.)

A költő itt ősi állapotot fest, mint *Keveházában*. A vezér-állat a totemhit korára mutat; a feleséget rabolják; nomád-életet élnek, vaddal, hallal táplálkoznak.

HETEDIK ÉNEK.

Az itteni motívumok láncolatát Négyesy László egyezőnek találta a Dubnici Krónikában Salamon király és a hercegek közt folyt viszály egy részletének előadásával. Mikor együtt bevették Nándorfehérvárt, kegyelmet adtak a foglyoknak. Többen folyamodtak érte Géza herceghez, mint a királyhoz. A sértődött király kárpótlásul a zsákmány felosztásából követelt magának nagyobb részt a hercegek rovására. A görög császár a várvédő besenyők érdekében követeket küldött a herceghez. Ez kiadta összes foglyait. A mellőzött királyt Vid Comes a hercegek ellen ingerelte. »Amint két éles kard nem fér meg egy hüvelyben, ti sem uralkodhattok ketten egy országban.« — A legszerveesebb módon fejlődik az összeütközés — írja Négyesy — a megosztott hatalom, a jellemek különbözősége, a tanácsadó szerepe, még példája is azonos. (*B. H. II. é. n. 83. s.*) Négyesy föltette, hogy Arany észrevette az expozíció tökéletességét s költői előmunkálatokat érzett meg, akár a krónikásét, akár egy elveszett énekét. (*Árpád-kori motívumok Buda Halálában*, — *Philologiai dolgozatok a magyar-német érinikezésekről*. Heinrich-émlékkönyv, 17—21. l.) — Négyesy a Dubnici Krónika elbeszéléseit olvasta, azóta Tolnai Vilmos kimutatta, hogy a költő a Dubnici Krónikát csak a Budai Krónikába átvett részeiben ismerte. (*EPhK.*, 1906.) Az eseményt pontosan elmondja a Budai Krónika is, Vid példájával egyben.

32—33. s.: A zsold vagy adó elnevezés szembeállításáról Thierrynél olvashatni, hogy II. Theodosius évi 350 font aranyat fizetett Rofnak segélypénzül, mit Rof adónak vett, a császár zsoldnak magyarázta.

NYOLCADIK ÉNEK.

109. s.: Mikor Vörösmarty *Minden Munkái* Gyulai Pál 1864-ben kiadta, a *Fóti dal* e soránál: »Bort megissza magyar ember, megjegyezte, hogy a költő nem szorultságból hagyta el a névelőt, megsértette ugyan a magyar nyelvtan egyik főszabályát, de nem a magyar költői nyelv szellemét, például hozta fel a közmondást: »Szegény embert az ág is húzza». Brassai a *Fővárosi Lapok*ban 1864. 258. sz. kikelte és nyelvtani szabálytalanság ellen. Gyulai a *Koszorú*ban válaszolt (1864. II. 21. sz.) számos példát hozott fel régi költőkből, mellettök Arany e sorát is, mert e költemény »megtúr, sőt megkíván

bizonyos archaizmust» s mert a költő »a medve erőszakos rohanását a nyelvvel, ritmussal is festi, midőn felforgatja a szórendet s eldob minden fölösleges szót, minők a névelők és némely partikulák.« Szinte szóról-szóra Arany visszhangja ez. (*A magy. nemzeti versidomról*, az első szakasz elején.) Mindkét fél még egy-egy cikkben védte a maga igazát. (Brassai a *Fővárosi Lapokban*, 272. sz., Gyulai a *Koszorúban*, 24. sz.) Gyulai mind a két cikkét lenyomatta Vörösmarty újabb kiadásában.

177. s.: Arany *Szépirodalmi Figyelőjében* 1861. 5. sz. Imre Sándor cikksorozatát közölt Kazinczy nyelvújításáról s mondat-szerkesztésünk egyik hiányának vette, hogy a jelzők, ha négy-öt következik is egymás után, sorjában előállnak; más nyelvekben a jelző hátul is maradhat, ez könnyebb mozgást ad a mondatnak. Magyarban is lehet azt mondani: Álmodban tüzet láttam, nagyot. (XI. é. 365—66. s.)
181. s.: Kényes feladat volt egy 'modernizált' eposzba a hagyományos époszi csodás elemek bevonása. A népi babonát, előjeleket, könnyű volt beszöni; a három intést már az első dolgozat felvette. Nehezebb volt a mitológia pótlása. Ipolyi könyvében Arany ironja nyomot hagyott azon a helyen, ahol Ormuzd meg Arimán (25. l.) és Nemere (136. l.) volt szóban. Erdélyi János az *Irodalmi Ór*-ben, 1845., Vörösmarty eposzaihoz Hadur és Ármány szerepeltetését fejtegetve azt írta: a költő »legyen szabad a nyomon, mely előtte ezennel törve van«. Arany ezen indult. *Keveházában* Hadur és Manó vannak említve, az utóbbi másodszer Ármány néven. (24., 25. vsz.) E csinált neveket Arany, ahol lehet, mellőzte, inkább öreg Istent vagy Manót írt. A machinát nem nézte pusztán gépezetnek. Arra való, »hogy a nagy esemény intézésében működő láthatatlan kezét mintegy láthatóvá tegye« — írta iskolai *Széptani jegyzeteiben*, ugyanígy a *Zrinyi és Tasso*-tanulmány töredékeiben (*Mese és gépezet*); ezért tartotta meg a keresztény eposz is, Tasso, Zrinyi, helyet adván, 'a kisértő játéknak'. Így jelenik meg Etelének Ármány, hogy a halálos veszedelembé került Budát veszni hagyassa. Ez költői megoldás, vízió. Ármány alakja hosszan le van festve, nagyrészt Ipolyi szerint (49. és 50. l. A. J. életrajza, III. 132. l.), de van rajta vonás Zrinyiből is: Alectónak, kigyókból áll haja s kötélőznek fején, Dohos kénkő pára jön ki rút gégején'. Loisch Vörösmarty Ármányából is talált rajta vonásokat. ('Rémitő képpel ijeszti' 'mint egy tornyos szikla', kénkőláng; hős Ete is megtámadja, vasazott *Árdája* nyelvél'. — *Zalán futása*, II. és III. é.) Tasso Alettója a meggyilkolt Rinald alakjában rémiti Argillant, levágott fejét falkezében tarva. (VIII. é. 59. s.—Jánosi Gusztáv fordítása. Loisch, *IK.*, 1908. 145—146. l.) Arany maga említette *Zrinyi és Tasso*, I. rész 1. Ilyen leírásra Aranyt epikai példák csábíthatták. Hadur Ipolyinál ősz, öreg férfi, tisztos szakállal. (12. l.) Aranyos karszéke előtt megnyiladozik az egék kárpitja — ez bibliai; széke mellett pajzsa, tűznyilai — mint Zeusnak; egy szemfordulásból világot megnézte,—így Zrinyiné; acéltükör szemmel — ez magyar babona; a világ fája az Edda Yggdrasil körisének hajtása, de Ipolyi magyar mesékből is hoz fel fát,

melynek koronája égig ér, gyökere a pokolba nyúlik; képe az összes világoknak (326. l.) a tűzleelő szélparipa szintén népmesei; a kétlovas hadszekér, melyet maga hajt a harcra, görög. Leszáll Etele sátrához, elhívja nagy próbára: »Úr az egész földön, ha ez egy hibáján.« — Mindez úgy van leírva, mint ami valósággal történik. Szász Károly elértette, hogy e rajz »kettős értelmezést engedő: álomban, — s a költői leírás ereje által oly tisztává és nagyszerűvé téve, mint igazi valóság.« — Itt meg is áll az ének, pihenőt hagyva.

KILENCEDIK ÉNEK.

Priszkosz a hunoknál hallotta, hogy a kard Aresé volt, azután a scytha királyoké; nyoma veszett, Attila idejében találták meg újra. Jordanes elmondta megtalálását a pásztor által. Arany azt tartotta: »Eposzi használatban a csodás majd nyílt, midőn senmi kétség, hogy természetfeletti erő munkál, majd elfátyolozott. a költő . . néha maga sem dönti el, természetes úton, vagy isteni erő által történt-e a szóban forgó esemény.« (Zrinyi és Tasso bevezetésében.) Itt összefonta a kettőt. Oláh Miklósnál azt olvasta »gladio utebatur, ut ipse putabat, divinitus ei misso. Namque, dum quadam nocte per quietem vidisset seu a Marte armari, postero die quidam ex gregariis militibus detulit ad eum sensum in campo . . forte fortuna reperit.« Ipolyi 154. lapján ugyanígy: »majd istentől küldött vezérállat által fel-találva, majd álmában magától a hadistentől fölfegyverezve.« A költő mingyárt melléírta: »egyzetetni, elébb álom, aztán kard.« Arany ezt így vitte ki: az álom és rögtöni betelése-melike egymás hitelét. Mint Jordanes írja, Attila a világ-urának ettől fogva érzi magát.

137. s.: E sorok eredetije Thuróczi latin szövegében: *Stella cadit tellus tremat: en ego malleus orbis.* (I. 16.) juxta eremitarum dictum flagellum Dei jussit appellari. Ez a sor latin hexameter. Finály Gábor észrevette, hogy Aranynál is az első sor első fele és a második sor második fele szintén egybeillő hexameter ad. (Arany János hexameteres műfordítása a Buda halálában. It., 1914.) A hexameter Thuróczinál és Aranynál Trencsényi-Waldapfel Imre is észrevette s megállapította, hogy e képek egy elterjedt középkori hagyomány variánsai. Hasonló disztichonnal fenyegette II. Frigyes császár IV. Ince pápát. — Nagyjában így kezdődnek:

Fata monent, *stellaeque* docent aviumque volatus
Quod totius *ego malleus orbis* ero.

II. Frigyes korában madarak röptéből való jövődölés idegen, ellenben az Attila-kori változat elsődlegesnek látszik, bár szövegszerűen Attilával kapcsolatban egyelőre csak későbbi forrásban, Thuróczinál mutatható ki. De Attila madár-jósokat tartott maga körül s az Aquileiából elköltöző pölyák mondája is az ő mondakörébe tartozik. Trencsényi-Waldapfel a hexameter fordításának tudatosságát látja abban, hogy az utolsóelőtti lábban a pörölyje *j* betűjével az időmértéket hang-

- súlyozza. »*Csillag esik, föld veng*...» — *Magyar Századok*, Horváth János Emlékkönyv, 253—262. l.)
254. s. : A Bibliában így felel Ráchelnek Lea : »adtam az én szolgáló leányomat az én férjemnek». Mózes I. 30. 18. (Loisch, *EPHk.*, 1904.)

A kardnak nagy a tisztessége a hőskorban. A hősök kardját istenek, törpék kovácsolták, nevet adtak neki: Excalibur, Durandal, Balmung. A földből kinövő kard megvan népmeséinkben, Arany is megjegyzi a IX. én.-hez, hogy hegygel fölfelé ütköznek ki. (*A titkolódzó kisleány*, Erdélyi Népdalok és Mondák, III. köt. 8. sz. ; *Az aranyfogó testvérek* ; Merényi : *Sajóvölgyi Népmesék*, I.) — Ilyen kardot külföldi mesékben nem találni. A múlt század vége felé letek Erdélyben a földben hegygel fölfelé álló bronzkardokat. (Nagy Géza : *A skythákról*. — *Eihn.*, 1894. — Heller Bernát, *Eihn.*, 1912. 323—342. l. ; Téglás István — u. o. 1915., 285—287. l. — Torda vidékén vett ilyen egy oláh embertől ; csak annak nő ki, akinek szánva van.)

Attila kardját az Árpádok leszármazásuk bizonyosságául klenódiumképen őrizték. Salamon király anyja Ottó bajor hercegnek ajándékozta, pártfogása fejében. (Marczali : *A magyar történet kútfői*, 51. l.) A kardot azután a német császárok jelvényei közt tartották. (Tóth Zoltán : *Attila Schwert.*, 1930. — *Milleniumi történet*, II. köt. 551. l., Pauler Gyula : *A magyar nemzet története*, II. 362. l.) Szabó Károly még hallott diák-korában szabolicsmegyei társától olyan népmondát, hogy Árpád Attila kardjával foglalta el az országot. (Jegyzetek Thierry Attilájáról. *Új M. Múz.*, 1858. I. 499. l.)

TIZEDIK ÉNEK.

- 287—308. s. Krimhild palotájának leírása Priszkosznál : »jól gyallott s csinosan összeeresztett deszkákból, részint meghántott s alkalmason kifaragott gerendákból, melyek csucsban végződő cölöpökbe voltak eresztve. Itt mulatott Attila neje, puha kereveten ülve, a padozat gyapju szőnyegekkel bevonva». (U. M. Múz. 617. l. — *Csaba kir.*, első dolg., II. én. 156—172. sor.)

- 380—396. s. Priszkosz részletesen leírta Attila lakomáját. A lakoma végén két énekes hadi énekeket mondott. »Azok után egy féleszü skytha lépett be, ki csodálatos és képtelen sületlenségeket hadarva mindnyájokat nevetésre fakasztotta... Attelast kivéve...» A törpe habarék-beszédének mintájára Lehr Albert (*MNy.* I. 456.) rátalált Erdélyi gyűjteményének egyik vőfély-tréfájában. (*Népdalok és Mondák*, I. 112. l., 170. sz.) Ott így van :

A disznó ugatást majd két nap kergettem,
A nyulfekvést gyakran agyon is ütöttem,
A veréb árnyékát halálra üldöztem,
Vén fa csikorgását sokszor fel is szedtem.

Erdélyi a II. kötet értekezésében (383. l.) kiemelte, hogy »ama halgatag, csodálatos s érthetetlen beszédék lármázója... udvari bolond lehetett, s oly tréfas, nevetető verseket, mint

ő mondhatott, mai nap is találunk a magyar népköltészetben, minő az I. kötet 170. sz. dala, mely szinte vendégség alkalmával szokott felmondadni.« (Ezt már Tolnai V. is idézte, *It.*, 1912. 253. l.)

420. s.: Ebben némi személyes emlékezés van, I. Voinovich A. J. I. 250. l.
- 456—460. s. Priszkosz írta: »Amint Attelas ezen faluhoz ért, leányok jöttek elébe, soronként lépdelve egymásután, fehér patyolat fátylak alatt, melyek oly igen hosszan terültek, hogy különkülön mindegyik fátyol alatt, melyeket mindkét felől asszonyok tartottak fölöttük (sok ilyen fátyoltartó asszony volt pedig) hét vagy több leány is lépdelhetett, scytha dalokat énekelve.« (Szabó Károly ford., *Új Magy. Múz.*, 564. l.)

TIZENEGYEDIK ÉNEK

Thierry Jordanes gyér szavait: »Bleda enim fratre fraudibus perempto« képzeletből úgy toldja meg, mintha a hun fők közül többen ellene esküdtek volna Attilának s Theodosius császár segítségét keresték. Az kiadta őket. »Belekeveredett-e Buda e cselszövényekbe? fogta-e pártjukat az elégületlen főnököknek? vagy egyedül személye volt-e a gát nagytratóró testvére előtt? nem tudjuk.« (Szabó K. ford. 50. l.) Arany óvatosan nyult e kétes feltevéshez: Buda csak némi pártot kezd gyűjteni.

393. s.: Buda a kard elorzása miatt megerősíti Aquincum romjait s oda húzódik, a kőházakra fasátrakat építve.
442. s.: Kézai Attiláról: »...urbium dominus fieri cupiebat... habitare vero in ipsis contemnebat, un gente enim sua in campis cum tabernaculis incedebat.« Anonymus (XLVI.) írja, hogy e falak romjait Árpád seregei is elfoglalták: »intraverunt in civitatem Attilae regis, et viderunt omnia palatia regalia quaedam destructa usque ad fundamentum, quaedam non, et admirabantur ultra modum omnia illa aedificia lapidea.«

TIZENKETTEDIK ÉNEK.

85. s.: Kézai elmondja, hogy az osztozásnál Budának a birodalom keleti része jutott, a Tiszától a Donig (Cap. II. 5.), de mialatt Attila nyugati hadjáratait vívta, Buda mégis a Duna jobb partján a régi várost — Aquincum (Sicambria) — melyet Attila a saját nevéreől kívánt neveztetni, magáról Budának hívatta (Cap. III. 5.). Ezt Anonymus is tudja. Ez lett volna oka Étele haragjának, Buda halálának. Arany e kicsinyes torzalkodás helyett az egész eposz főmotívumához, a kardhoz köti, melyhez Attila a maga világbíró hatalmát kapcsolta, amely a kard elorzásával veszélybe került. Kézainál »fratrem suum manibus propriis interfecit, proici faciens corpus eius in Danubiam.« A krónikák még hozzátették: csellel, — fraudibus. A költő szépített Attila tettén, azzal, hogy egymaga

megy be a várba, mi Riedlt Imre királyra emlékeztette, amint egyedül ment el fölkelő fia táborába. Am Hadura Isten, ki a kardot adta, kimondja a végzetet Attiliára és népére.

90. s.: Kanyarót és csapatát a költő úgy írja le, amint Ammianus Marcellinus a hunokat: szakálluk nem nő, arcukat bevagdadják, nyereg alatt puhítják a húst, örökös kóborlók. (Lőrincsnél, EPhK., XXXI. 2.)
336. s.: A költeményt befejező »Vége« régi verselők kettős értelmű szójátéka. Tolnai Vilmos számos hasonlót sorol elő a régi irodalomból. (It., 1913.) A sort egy — n — jelű közlő meg is toldta. (U. o.)

IRODALOM.

(Arany egész pályáját és költészetét összefoglaló műveken kívül.)

Salamon Ferenc: *Buda halála*. — *Pesti Napló*, 1864., újabban *Irodalmi Tanulmányok*, I. — A költő »nagy kegyelettel volt az anyag iránt s az bámulatos engedékennyé lett a művész alkotó keze alatt.« — »Fogja fel és magyarázza bármiként a történetíró Attila jellemét és Buda estét, alkalmasint el nem fogja homályosítani azon képet, amelyet Arany Eteleje és Budája hagy a képzeletben.« — »*Buda halála* hangra és stíltre nézve oly különbséget mutat eddigi műveivel, hogy aki készen volt is rá, hogy itt újat fog venni költőinktől, kétségkívül meg lesz lepetve általa...*Buda halála* mind az eposzi felsőbbrendű művészet, mind nyelve által egészen új tüntemény irodalmunkban, felteszi koronáját azon korszaknak, melyet Petőfivel együtt maga nyitott meg.«

A *Pesti Hírnök* 1864. ápr. 5. és 7. számaiban névtelen bírálatot közölt *Buda haláláról*. A cikk íróját Szinnyei József megnevezte: Földi Géza. (*Magyar Írók Élete és Művei*, III. k.) A bírálatért inkább Török János szerkesztő felelős, mert kiadta egy 17 éves fiatalember cikkét egy ilyen műről, sőt különnyomatban is. Törökről Arany többször lenézően szólt leveleiben. (Tompának, 1853. május 23., 1854. ápr. 22., 1855. jún. 8.) Az ismertetés »az akadémiai bírálók nyilatkozatának valódi értékét« akarta kimutatni, mert szerinte a mű »semmi művészi beccsel sem bír«; »elhibázott alakok, gyermekesen indokolt események«. A hun elpuhult népnek van rajzolva; Attila sátrában az ember »egy gyermekszobába képzelet magáta. A nyelv vértelhetetlen szavakat hoz fel«. A cikket Jókai kifigurázta az *Ústőkösben*, Tallérossy Zebulon nevében írt levéllel, fonákul helyeselve a támadás pontjait. (1864. ápr. 9.) A *Hírnök* cikke nagy feltűnést keltett. A *Hölgyfűtér* (1864. 43. sz.) egy csúfolódó kis vers versfejeiben Frankl (Fraknói) Vilmost gyanúsította szerzőséggel. Fraknói a bírálat megjelenése helyén, a *Pesti Hírnökben* tiltakozott a rágalom ellen (ápr. 14.). Arany László azt írja erről (HV. XVIII.): A költő az elismerést rendesen úgy vette, mintha abban inkább »bizonyos succès d'estime nyilatkoznék, ami nem volt elég arra, hogy megerősítse őt azon bizalomban, mellyel e nagy munkájához hozzáfogott. Régi kétségei újra feltámadtak s elkedvetlenedését növelte a terjedelmes anonim bírálat a *P. H.*-ben, mely *Buda halálát* mind koncepciójában, mind kivitelében elhibáztattnak ítélte s melyről irodalmi körökben az a hír járt, hogy névtelen írójának álarca alatt egy jeles költőnk és műbírálonk rejtetik. Maga a bírálat hihetőleg nem tett volna rá hatást, de nagyon bántotta, egyéni viszonyoknál fogva is, a vélt támadó személye.« A mende-monda Szász Károlyt vette gyanúba, mint aki elől *Buda halála*

elvitte a Nádasdy-díjat. Szász Károly 1865. jan. 18. Gyulaihoz írott levelében azt írta: »... annyi ítéletem van, hogy úgy nem ítélnék, s ha nem, akkor azt írnom. alávalóság lett volna«. Kiadta Vértesy Jenő *Az Újság* tárcájában, 1911. május 26. — Ki is tűnt, hogy a gyanú alaptalan volt s a rágalomnak nem maradt tövise a régi barátok közt.

Zilahy Károly: *A naiv eposz és Arany János*. (1864.) — *Zilahy K. munkái*. Kiadták barátai. II. 276—279. l. — Azon kezdi, hogy a naiv eposznál magasabban áll a romantikus, ezt el is dönti négy lapon. *Toldit* és *Buda halálát* egyaránt a naiv fajhoz sorozza. *Toldit* azért, mert nincs benne »a nagyság azon mértéke, melyet csak a rege köde adhat meg, s mely a művészetben fonséges címe alatt ismeretes. Ami magát a tárgyat illeti, *Buda halálából* ez nem hiányzik, csakhogy Arany nem volt képes bele, — főleg .. Attila alakjába ezen fonséget lehelni.« Póriasságot, minden-napiasságot, zagyva tájszólast emleget. Tévedéseire Gyulai Pál válaszolt, Zilahy munkáinak bírálataban. *B. Sz.* 1866. Új folyam V. 494. l., és Gyulai: *Kritikai dolgozatainak újabb gyűjteményé*-ben. Zilahy Petőfit és Madáchot ép ily fonákul ítélte meg. Egy évvel előbb a *Magyar Koszorú*sok *Albuma*, *irodi élet- és jellemrajzok* kötetében Aranyt még legnemzetibb költőnek nevezte, *Toldit* pedig egész addigi elbeszélő-költészetünk fénypontjának. Nem példátlan, hogy a fiatal irodalom szembe fordul egy-egy nagy tehetséggel, melytől elnyomva érzi magát. Zilahyt vezérének tartotta az ifjúság. (Előd Géza: *Zilahy Károly, a hatvanas évek irodalmi ellenzékének vezére*. — A pécsi Egyetem Magyar Intézetének dolgozata, 1935. — Soós Margit: *A. J. irodalmi ellenzéke*. — U. o. 1933. Mindkét dolgozatról l. *B. Sz.* 1933. és 1935. jan.)

Lelir Zsigmond *Töredékes jegyzetek Arany »Buda Halála« eposzáról*. A pozsonyi evang. gymn. *Értesítője*. 1866. Rámutatott, hogy Arany »sűrűn él a jelzők hátratételével. (»Beszéd hamar ottan emelkedik óvó«; ember soha földi) Arany figyelmét erre Imre Sándornak *Kazinczy nyelvújításáról a Szépirodalmi Figyelőben* 1861. 5. sz. közölt tanulmánya hívta fel.

Szász Károly az ÖK.-t ismertette a *Budapesti Közlöny* (szerk. Salamon Ferenc) 1867. évi 27., 28., 77., 94., 96. sz. (A Buda halálára vonatkozó megjegyzését l. e jegyzet bevezetőjében.)

Major Alberik: *Párhuzam Vörösmarty és Arany eposzi költészete közt*. Az egri gymn. *Értesítője*. 1873—74.

Margalits Ede: *Párhuzam Vörösmarty és Arany mint eposzköltők között*. — Baja, 1875.

Erődi Dániel: *Buda Halálának széplani tanulmánya*. — Esztergom, 1876. — Nem tartja helyénvalónak, hogy néha a költő maga is megszólal, pld. XI. én. a vihar leírásában, a XII. én. kezdetén, stb. — (Vergiliusnál: Ille ego—. Angyal Dávid Erődi könyvéről Abafi *Figyelőjében*, 1876.: »Ez a Buda kárára van az eposzi fenségnek, kivált, hogy Kanyaró is mellette van. S kárára van Attila fenségének is, mert ilyen Buda ellenében könnyű dolog Attilának lenni.«

Ferenczy József: *Arany János költészete*. Abafi *Figyelője*, 1876. I. 223. l. »Határozottan antik jellege van.« »Az asszonyi perpatvar többszöri előfordulása. . . a művészi alkotás rovására történik.« — A csodaszarvas regéjéről úgy találja, hogy nincs összefüggésben a tárggyal.

Jancsó Benedek *emlékbeszéde* a családi jeleneteket emeli ki. Abafi *Figyelőjében*, XIV. 1—22. l.

Rosty Kálmán: *Arany eposzainak korszerűsége*. — Kalocsai főgymn. *Értesítője*. 1876—77., és 78—79. — » . . . a regényes elv helyes alkalmazása modern bensőséget kölcsönöz neki.«

Haraszi Gyula: *Arany János elbeszélő költészete. — Magyar Szemle* (szerk. Bodnár Zsigmond), 1881. Újabban lenyomatva a *Modern Könyvtárban*.
Kerékgyártó Elek: *Gyöngyvér és Ildikó. — Fővárosi Lapok*. 1883. 252—53. sz.

Szász Károly emlékezésede. — *M. Tud. Akadémia Évkönyve*. 1884. —
»A mondai hagyományon s az epikai hitelen alapuló eposzok közt a Nibelungok ismeretlen költőjén kívül csupán Arany közvetlen utódja Homérnak, mert a többiben hiányzik az epikus naiv hite.

Tolnai L.: *Hogy írják meg Arany életrajzát? — Irodalom* (szerk. Tolnai L.) 1887. I. évt. 1. sz. jan. 2. — Riedl Arany-könyvéről szól. A 2. sz.-ban (jan. 6.) Aranyról: »A Nibelungenliedből . . . temérdek vonást, jelenetet, motívumot, képet átvett« . . . »Kitűnően tud festeni, de nem tud beszéltetni«, »a jellemfejlesztést pedig éppen nem értette«. (Mindezt bizonyítani szándékozott készülő Arany-életrajzában.)

Tolnai L.: *Epikai költészetünk. — Irodalom*, 1887. 20—22. sz. márc. 10—17. — Áttekintése Vörösmarty Zalan-ja után megszűnik, Aranyról nincs szó. (Ez évfolyamban több cikkben elemzi Kiss József balladáit, közben sorra megtrója Aranyéit (Zách, V László, Ágnes asszony, *Telemre htvás*), mert »a dolog már mindenütt megtörtént«.)

Tolnai L.: *Arany János. — Magyar Szemle* (szerk. Katzvinzsky Lajos). 1893. máj. 14. 20. sz. — Arany szobrának leleplezése alkalmából. — *Buda halála* betetőzése mindannak, ami Arany költészetében »mesterkelt, eltanult, utánzott, erőltetett.« Lásd: *Csaba királyfi* töredékeinek irodalmánál is.

Tolnai L.: *A magyar nemzet ezredéves költészete. — Képes Családi Lapok*. (szerk. Tolnai Lajos). 1896. Tíz közlemény. *Buda haláláról* csak általánosságban szól.

Kováts Antal: *A tragikum Arany János költészetében. — A kécskeméti főgymn. Évtestője* 1891—92.

Erdélyi Pál: *A magyar hunmondók. — IK.*, 1891.

Offenbeck Frigyes: *Arany János Buda Haláláról. — Budapest*, 1901.

Zlinszky Aladár: *Arany kisebb történeti költeményei. — IK.*, 1901. (*Keveháza és Rege a csodaszarvasról.*)

Papp Illés: *Arany János hun eposza. — Budapest*, 1902. Ismerteti a mű kialakulását, elemzi a jellemeket, a cselekvényt, szerkezetet, az előadás stíljét és nyelvét, ismerteti *Buda Halála* és a töredékek fogadtatását.

Papp Illés: *Arany János az eposzi hitelről. — EPhK.* XXVI. 248—50.

Loisch János: *Buda Halála forrásaihoz. — EPhK.*, 1904.

Loisch János: *Klasszikus nyomok Buda Halálában. — Mezőtúr*, 1909.

Loisch János: *Buda Haláláról. — IK.* 1908. és 1912.

Pollák Miksa: *Arany János és a Biblia. — Budapest*, 1904.

Ady Endre: *Strófák Buda Haláláról. — Nyugat*, 1911., I. 32—34. l.

»A ballada Shakespeareja talán egyetlenegy hatalmas balladát írt, s ez a balladai szabályoktól eltért ballada: a *Buda Halála*.« »De hatalmas, magyar nyelv, egyik fajtája a sokhatalmú és magyarságú magyar nyelvnek.« » . . . talán halálomig egészen megterek én is Aranyhoz.«

Riedl Frigyes: *Detéről. Philol. dolgozatok a magyar-német érintkezéséről. — 1912.*

Négyesy László: *Árpád kori motívumok Buda Halálában. Philol. dolgozatok a magyar-német érintkezésekről* (szerk. Gragger Róbert). 1912. I.

Versényi György: *Buda Halálának egyik epizódja. — It.*, 1914.

Mitrovics Gyula: *Buda Halálának csodás eleme az esztétika és lélektan szempontjából. — IK.*, 1915. 257—275. l. — Sorra veszi a csodás elemeket,

részletesen elemzi a VIII. és IX. éneket. »A költő csodálatos intuícióval észrevétlenül billenti át a súlyt a kard csodás történetéről a történet előadásának litélességére.« — »Ezek az események — a mű derekán helyezkednek el s az események ettől kezdve vesznek rohamos lendületet.«

Grexa Gyula: *Adalékok Arany János hun eposzának forrásaihoz.* — *IK.*, 1922. (A Csaba születésére vonatkozó jóslat népmese. — Mikolt szülőhona.)

Tolnai Vilmos: *Attila és Buda testvérsége.* — *EPhK.*, 1926.

Trencsény Károly: *Arany János és az eposzi közevény.* — *Irodalomtörténeti füzetek.* 1928. 25. sz. — Szerkezeti hatások, tartalmi hatás, egyező mozzanatok a jellemrajzban, motívumegyezések, stílusbeli kölcsönhatások. (Mindez főképp *Buda halálára* vonatkozóan, mert ez áll legközelebb a nagy eposzi mintákhoz.)

Trencsényi Károly: *Misztikus elemek Arany János költészetében. Budapesti Szemle.* 1929. (Egy fejezet: *Buda halála és a Nibelung-ének kapcsolatairól.*)

Arany János: *A niflungok és giuhungok.* Az egész monda kialakulásának világos összefoglalása. Arany alkalomszerűen írta. 1863-ban Szász Károly a *Budapesti Szemlé*ben négy számra terjedő tanulmányt tett közzé *Két eposz* címen, a Nibelung-énekről és a Sah nameről. Arany *Koszorúja* rendszeren ismertette a *Szemle* füzeteit. Szász értekezésére észrevételeket tett, M. P. jegy alatt. Az első közleménynél megjegyezte: nem gondolja oly egyszerűnek, hogy a regény példája, a »társadalmat mozgató kérdések tárgyalása az eposzt mindjárt korszerűvé tenné«. (*Koszorú*, 1863. ápr. 5.) A második közleményben Szász azt írta, hogy az eposz a világnézet költészete s hogy a Nibelung-ének félkeresztény, félbarbár kora nem volt alkalmas vallási, világnézeti és társadalmi spekulációkra. Arany attól tartott, ezt úgy lehetne érteni, mintha a naiv eposz is holmi spekulációból indulna ki. (*Koszorú* 1863. máj. 31.) Szász a *Koszorú*ban válaszolt (júl. 26.): »*M. P.*-nek és *mellékesen másoknak is.*» Az eposzt azért nézi a világnézet költészetének, mert más műnemben nem szerepelnek istenek, felsőbb szellemek, természeti erők. A szerkesztő ehhez is megjegyezte, hogy Szász »*ama különben kitűnő értekezésében mintha összetévesztené a XIII. sz. világnézetét az V. sz.-éval.*» — A *Szemlének* azon számairól, melyekben Szász értekezése folytatódott, a *Koszorú* többé nem emlékezett meg. — A kérdésre azonban Arany még visszatért a júl. 12. számban; összefoglalta a mondat s azzal végezte: az a kérdés: »*világnézetből tisztult-e ki lassan (a XIII. századig) a Nibelung-ének világnézete, vagy . . . az utóbbi torzult el az északi dalokban, az Eddában . . . ?*» En az első esetet tartom természetesnek.« Szász Károly: *A világirodalom nagy eposzai.* II. köt.

* * *

Sturm Albert: *A Nibelungok Buda Halálában.* — *A Kisfaludy-Társaság Évlapjai.* Új folyam, XI. 1881—82. 202—213. 1. — A Nibelung-ének alakjai keresztények ugyan, de Odinra esküsznek. Krimhild a hun regében pogány. Mindkettőben ódon a hang, többször van utalás a jövőbeli eseményekre. A hősök saját bűneikért bünhődnek. Krimhild a magyar költeményben csak színleg él új életet, tovább szövö bosszúja tervét. Attila a Nibelungok pusztulását tétlenül nézi. Arany »csak az alakok neveit és leghalványabb árnyékait kölcsönzé a német krónikástól.«

Wislotzki Henrik: *Attila három ógermán eposzban.* — *EPhK.* 1883. 1. a mitikus Nibelung-monda; 2. a Burgundok pusztulásáról szóló monda bekapcsolódása; 3. az Attila-monda kapcsolata.

- Petz Gedeon : *A magyar hunmonda.* — 1885
 Visegrádi János : *A Buda Halála és Nibelungenlied.* — Kalazantinum, 1902.
 Pfeifer János : *Buda Halála és a Nibelungenlied.* — A pozsonyi evang. gym. Értesítője. 1904.
 Bleyer Jakab : *A magyar hun-monda germán elemei.* — *Századok*, 1905.
 Bleyer Jakab : *Hun krónikáink mondái elemeiről.* EPHK., 1912.
 Krebs Ernő : *Buda Halála és a Nibelungenlied.* — A fogarasi gym. Értesítője. 1908. — Párhuzam a királynők, azután Hagen és Detre közt. A mátrai és az odenwaldi vadászatok leírása között. Mindkét eposz emberei maguk intézik sorsukat, azért ezeket drámai eposzoknak tartja a csodás eposzok közt.
 Büchner, Max : *Um das Nibelungenlied.* — *Ung. Jahrbücher* (Szerk. Julius Farkas), 1929. IX. köt. A Duna mentén járt kereszties hadak esetleges hatásáról.
 Turóczi-Trostler József : *Ungarn und das Nibelungenlied.* — Pester Lloyd, 1929. 220. sz. esti kiadás. — Az akkori újabb irodalom összefoglalása és bírálata.

Arany hun eposzát az ő tervvázlatai szerint folytatni próbálták :

- Fábián Gábor : *Buda haragja.* — Eposzi töredék. — Kisdaludytársaság Évlapjai. Új folyam. XII., 1876—77. Mindössze 419 sor, hexameterben. Buda hadat visel Thrácia ellen.
 Fülöp Áron tetralógiája : *Attila — Ellák*, 1884., *Aladár*, 1892, *Csaba*, 1898. — Negyven ének.
 Szabó Iászló (amerikai pap) : *Hun király*, 1930. — *Csaba királyfi*, 1932.
 Grexa Gyula *Csaba királyfi töredékeiről* írt tanulmányában tizenkét művet sorol elő ebből a tárgykörből. Nem említ egyet : Marikovszky Gábor : *Attila ősei*, 1870. Tárgya *Keveháza* mondája.
 Hollósy István : *Csaba tragédiája.* — Drámai költemény. Bpest, 1876. Szerző neve nélkül. Színyei a *Magyar Írókban* Hollósynak mondja. L. Galamb Sándor : *Magyar Drámai Költemények — IK.*, 1943.
 Kovács Zoltán : *Ménrót király.* A csodaszarvas előjátéka. 1877.
 Arany hatásáról a verses elbeszélő költészetre l. Kéky Lajos : *A magyar verses elbeszélő költészet a XIX. sz. második felében.* — It. 1912. 225—237. l. és 298—312. l.

Fordítások :

- Sturm Albert : *König Buda's Tod.* Ein Epos von Johann Arany aus dem Ungarischen übersetzt. — Leipzig. 1879.
 Sponer Adolf : *Rege a Csodaszarvasról* fordítása. — *Dichtungen von Johann Arany.* Aus dem Ungarischen übertragen. Leipzig. 1880.
 Butler E. D. : *The legend of the Wondrous Hunt.* — By John Arany With few miscellaneous pieces and folk-songs. Translated from the magyar by — London, 1881. Trübner and Co. (Hungarian and English Text.)
 Watson Kirkconnell : *The death of King Buda.* — A Hungarian epic Poem by Arany János. — Rendered in to English. Verse by — A fordító bevezetésével. — Cleveland. 1936.
Budová Smrt; — Hunska povest. Preložyl Frantisek Brabek a Jaroslav Vrhlicky. — Praha.

Molla Iszhák: Edsebli ahunün hikajati. Khivai-tatár nyelven Nyelvtudományi közlemények (szerk.: Hunfalvi Pál). 1865. 365. l. — Budenz dolgozta át, hogy egyenlő, természetes (próza) akcentus szerint olvasható versek legyenek.

A *Koszorú* 1864. első félév május 1. számában a *Vegyes* rovatban ezt olvashatjuk: »Dietze Sándor és Sternberg Adolf Arany János *Buda halálát* németre fordítják. Csak kár, hogy a fordítók kiadót nem kapván, kénytelenek művöket egy helybeli német lapban közzétenni, pedig hosszabb műnek a szakadozott olvasás mindig hátrányára van. Egyébiránt a könyv különnyomatban is kapható lesz. Hát Dietze többrendbeli fordításából — »Ember tragédiája«, Petőfi »Fülszóló költeményei« — mi lett? — Petőfi fordításáról a *Magyar Sajtó* 1863. júl. 20. azt írta, hogy arra egy lipcei kiadó főszerkesztője Dietzét. — Madách-fordítása meg is jelent, Deák Farkas előszavával, Pest, 1865. — *Buda halála* fordításának eddig nem tudtam nyomára akadni.

Képzőm vészet.

Székely Bertalan megfestette a csodaszarvas jelenetét Vajdahunyad lovagtermében. A sarvasildözésről és a nőrablásról terveket készített a Halászbástya és a királyi palota számára.

Körös-fői-Kriesch Aladár Isten kardját festette meg az Országháza számára.

Zichy Mihály két festménye: Attila lakomája, Csaba útja.

* * *

UJABB TERVVÁZLAT. 1863-ból.

Miközben a költő *Buda halálán* dolgozott, 1863-ban ehhez szabta Csaba *királyi* régebbi terveit. Arányba akarta hozni *Buda halálával* a második tagot, ezért az alaprajzban tizenkét énekre terjesztette. Ehhez képest a tartalom hézagos. Csaba nőülését az alaprajzban három énekre vette, szintén háromra a három intést az első énekből. Egy ének száma után a tartalom jelzése helyén üres kérdőjel van.

A második részből nincsen kidolgozva semmi.

A harmadik rész nagyjában egyezik az 1856. évi tervvel; az I—III és az V. ének pontosan. A továbbiakban is

az 1856. évi tervben :	az 1863. évben :
III. ének	IV. ének
IV. «	V. «
V. «	VII. «
VI. «	VIII. «
VII. «	IX. «
VIII. «	X. «
IX. «	XII. «
X. «	XV. «

A XIII., XIV. ének tartalma új: Csaba élete Etelközben. Erről Kézai mond valamennyit, Thierry többet, mint amennyit bizonyítani tud. Kézai azt írja, Csaba előbb nagybátyjához, Honoriuszhoz menekült. Honorius a Honoria nevéhez van alkalmazva, ő lett volna Csaba anyja (első dolg.

II. ének 111 sor jegyz.) Arany ezt a változatot elejtette, nála Csaba Rikának a fia. Csaba Scythiában sürgetni kezdte, hogy térjenek vissza Pannoniába, sultionem de germanis accepturis. (Cap. IV. 5.) Többet mond a tervről az *Utolsó tervvázlat*.

* * *

UTOLSÓ TERVVÁZLAT:

Az ősi babona, hogy a holt sebe a gyilkos közeledtére vérzeni kezd, a Nibelung-énekben is megvan (XVII. kaland); Csaba királyfi tervében ez árulja el az Attila siratására jött Krimhildet. (L. a *Tetemre-hívás* jegyzetét is.)

CSABA KIRÁLYFI.

Utolsó dolgozat.

Buda haldlának megjelenése után 18 évvel a költő még egyszer visszafordult kedves tervéhez.

A régi tervvázlat a szigeten nem volt kezénél, újat írt. A második résszel kezdte a folytatást, a régi nyomon, Csaba születésének jóslatával, *Buda halála* versformájában. A kézirat elején fel volt jegyezve: »*Kezdtém 1881. augusztus 2-án*, a végén pedig: »*Eddig augusztus 20-án; aztán beteg lettem.*» — A második tag terve most is hézagos, oda is írta: »*be lehetne olvasztani a Harmadikba... ha... volna kinek.*» Ezt Tolnai Lajos (*Magyar Szalon*, 1888. dec. szám) úgy értette: »*ha volna olvasója.*» A félreértést Simonyi Zsigmond helyreigazította: — »*ha volna, aki megírja.*» (*A védelmezett Arany János*. — *Nyelvőr*, 1889. 26. 1.)

Két ének készült el: a jóslat, úgy, amint a második dolgozat első énekében. A másik ének címe a tervben: *Detre udvarlása*, a kidolgozás szerint inkább a »nevezés tor«-ja, a gyermek Csaba bemutatása Hadurnak, egy magyar népi szokás visszahelyezése a multba. A gyermek hajjának a lángba röpítése bibliai. (Mózes, IV—VI. 18, — Pollák Miksa, 146. 1.)

Az új terv megoldja azt a mozzanatot, melyet a költő az első dolgozat óta folyvást hátrább tolt: Aladár anyjának »vendégül hívott testvéreinek a Nibelungokon, Detre tanácsára és segélyével, bosszút állt.« Ezt jelentheti az alaprajzban a VI. ének címe: *Krimhild menyegzője*. Ezzel magyarázza a költő Detre ármányát, amint Aladár ellen fordul. A nagy csatáról Kézai azt írja: quod huni proelium Crumhelt usque adhuc nominantes vocaverunt. Ehhez a harchoz kapcsolja az 1855—56. évi alaprajz a *Halottak harcát*. (IX. én.) A 81-i tervvázlat azt mondja erről: »Ejjel a holtak — Csaba és Aladár hunjai egyformán — felkelnek és viaskodnak az elhullt gótok szelemeivel, évről-évre, egész a magyarok bejöttéig.« Ez Kaulbach Hunnenschlacht-jának tárgya, melynek metszetét Főtövös József ihletőül megküldte Aranynak. Ipolyi említ ilyen mondát, hogy Csaba holt vitézei éjtszaka új harcra keltek az ellenséges halottakkal; minden évben hallani, a Krimhild-csata napján Csaba mezején a kardcsörgést, halálhörgést (170. 1.) A Krimhild-csatához fűzi Arany a mondát Csaba íréről, mellyel a hun királyfi életre kelti sebesültjeit.

Az 1856. évi tervvázlatban: »Másnap a Csaba íre fű életre költi Csaba sebesültjeit s megértve a jóslat igazi értelmét, visszaindul az őshazába,

— Erdély szélein hagyván a székelyeket.« Itt említi a II. dolg. terve a *Hadak útja* mondát; az 1863. évi terv messzebb teszi.

Ipolyi székely hagyományból idézi, hogy »megjött Csaba, ott (Erdély szélén) hagyott táborának segítségére seregével, *valahányszor a többi népektől szorongatott, míg csak életben volt.*« (354. l.) S azzal folytatja: »s mire Csaba és serege rég kimúlt, s a székely unokákat . . . szomszédaik újra haddal fenyegetik, Csaba táborával az ég csarnokaiból is leszállva, a hadak útja csillagzaton jó segítségére.« (Ipolyi ezt összeköti a Csaba íre életfível: (354. l.) (A mondát Lugossy József írta le s küldte meg Ipolyinak. Lugossy kiszínezett szövegét közli az 581. l.-on.)

Sok nép hűdelme tartja, hogy nemzeti hőse veszély idején holtan is visszatér segíteni. (Kalevipoeg, Artus király, Nagy Károly, stb.) Ez a monda is közös Csabával és Szent Lászlóval. A csillagúton visszatérés a magyar monda tulajdona. Hihetőleg ősi monda, olyan korból, mikor még a földi események párját felvetítették az égbe. (Mint a magyar nép a maga életkórét a csillagok elnevezésében: Kaszás, Ókörhajtó, Fiastryúk, stb. Így népesült be a Zodiakus.) — A mondát Benedek Elek és Sebesi Jób erdélyi mesegyűjtő útjukon eléggé ismeretesnek tapasztalták. (Magyar Népkölt. Gyűjt., III. 402.)

Az 1863. évi terv két új énekkel bővül (XIII. és XIV.) Eteközben még éltek hun törzsek, a nagy csatában segítették is a hunokat. (Váczy Péter: *A birodalom felbomlása. — Attila és a hunok.* Szerk. Németh Gyula. 137. l.) A korozmin törzsből vett feleséget (ebben a belházasság kerülésének szokása rejlik). Kézai szerint »Mox incipit suadere, quod penitus redirent in Pannoniam, ultionem de Germanis acceptaria.« Ez volna a XIV. ének, *Csaba hagyása.* Elhöz Arany László a következő jegyzetet csatolta: »Valószínűleg Csaba 'testamentuma', melynek mondája mind Heltai, mind Székely István krónikájában (ezt Szilágyi István 1850. dec. végén megküldte a költőnek) előfordul a következő alakban

»Mikor Csaba, Attila fia igen megvénhedett és halálos ágyán feküdt, magához hivatta főembereit és megeskette őket Damasek Istenre, hogy idővel, mihelyt megsokasodnak, vissza fognak téri Pannonia földére. E visszatérés, a székely nép élő hagyománya szeriint, a menny boltján ma is látható *Hadak Utján* (Tej-út) történt.« (A Tejút a schlagli szójegyzékben 1420. *hadi uth.*) Sebestyén Gyula a Damasek istennevet szétfoszlatta, kimutatva, hogy Székely a Bonfini-nemzetség rendjében rosszul olvasta ezt: Damas ex Boro — Dama, Bor fia. (Bor Hunornak a fia. *A magyar honfoglalás mondái.* I.) Ipolyi így idézi ezt Székelyből, Arany alá is húzta, (13. és 21. l.) de a 151. l.-on Ipolyi már Damát ír. — Csaba hagyásával nyílik kilátás a jóslat teljesültére, a magyarok bejövetele által. Kézainál Csabának egyik fia, Edumen, ott volt a honfoglalók közt, Anonymus a másikat, Edet is a kun vezérek közt nevezi meg.

MAGYARÁZÓ JEGYZETEK CSABA KIRÁLYFI UTOLSÓ DOLGOZATÁHOZ.

ELSŐ ÉNEK.

6. s.: I. dolg. II. én. 4. s. — A költemény ugyanazon úton indult.
14. s.: A remete I. dolg. I. én. 245. s.
38. s.: Apolló papja. A régi pogány vallás rejtőzve még századokon át élt.

54. s.: I. dolg. I. én. 181—184. s.; II. dolg. III. rész I. én. 14—17. s., III. én. 85—88. s.
 60. s.: *L. Buda Halála*, VIII. én. 335. s. és a költő jegyzetét, B. H. VIII. én. 2. jegyzet.
 79. s.: Fiatalon cserében volt Aetiussal. L.: I. dolg. I. én., 36. sor. jegyzetét.
 81—84. s.: Az egész terv sarkalatos pontja. L.: itt az 54. s. A még nem ismert fiúról l.: a II. dolg. II. r. tervénél.
 90—93. s.: A követség híre nyomban igazolja a jóslatot, azonmódon, mint a B. H. IX. én.-ben a kard megtalálása az álmot.
 93—96. 2.: A II. dolg. tervének II. részére vet világot.
 93—100. s.: Eltérés az előbbi dolgozatoktól. I. dolg. I. én. 202. s.-ban Mikolta az új feleség, itt Réka, Magyarnek leánya.
 114. s.: Ételét a jóslat első feledőbentini meg: a birodalom pusztulása.

MÁSODIK ÉNEK.

- II. én. 3. s.: A várat Étele ellenére Buda a maga nevééről nevezte volt el. L. erről a *B. H.* jegyzetét a 00 l.-on.
 6. s.: L.: *B. H.* XI. én., 442. s. után Anonymus leírását. Az építést olyanformán megy, mint *B. H.* XI. én., 413—440.
 19—22. s.: Mint *B. H.* X. én., 288—294. s.
 30—44. s.: Ismét a híradók, mint I. dolg. I. én. 1—20. s., II. dolg. III. én. 921. — A nyíl s a tűzjel új.
 50. s.: Ezeket a népeket *Keveháza* emlegeti.
 64. s.: Kézai: *Sellae vero regales ex auro...*
 73. s.: I. dolg. II. én., 199. s.
 75. s.: U. o. II. én., 204. s.
 81. s.: *Ilda után Rékát — igen, így Csaba a fiatalabb fiú.*
 88. s.: »(vesztére)« — V. ö. a II. dolg. tervvázlatában: »...irigység a két nő közt...Étele Ildikót számízi udvarából.«
 99. s.: Költött genealógia.
 103. s.: Mint *Keveházában*, 24. v. sz.
 123. s.: Babonás előjel, v. ö. *B. H.* I. én., 147—148. s.
 128. s.: Tragikus előérzetet keltő emlékeztetés Buda halálára, amit *Detre* szavai az ének végsoraiban még erősebbé tesznek.

TRODALOM.

- Arany László a HV. bevezetésében VI., XIII.
 Tolnai Lajos: *Arany epikai töredékei.* — *Magyar Szalon.* 1887.
 Tolnai Lajos: *Mit akart Arany János?* — *Buda Halálában* a tragikai felfogást elismeri, a töredékeket kevésre nézi, az 1881. évi kivételével. — *Magyar Szalon.* 1889. — Grexa éppen második énekéhez tett kérdőjeleket.
 Péterfy Jenő: *Arany János eposzi töredékeiről.* — *Budapesti Szemle,* 1888. LIV. köt. — és Péterfy összegyűjtött munkái, I. köt.
 Beöthy Zsolt: *Mikolt.* — *Budapesti Szemle.* 1894. LXXVIII. köt. — A naiv és a tragikai szomszédságát emeli ki.
 Grexa Gyula: *A Csaba monda és a székelly hun-hagyomány.* — *Buda-pest,* 1922.
 Tolnai Vilmos: *Eldhang Csabához.* — It., 1927.

MURÁNY OSTROMA SZÖVEGVÁLTOZATAI.

Kiegészítés a III. kötethez.

E kiadás harmadik kötetében *Murány ostroma* jegyzetében az van mondva, hogy a költemény kéziratához nem lehetett hozzáférni. Többszöri próbálkozás és hosszú várakozás után bele kellett nyugodni, hogy a kézirat változtatásait nem közölhetjük. Mikor azonban a kötet éppen megjelent, a M. T. Akadémia kértére a román Akadémia megküldte a kézirat fényképmásolatát. Kiegészítésül a III. kötethez közöljük a költő javításait.

Különösen fontos, hogy a kéziraton föl van jegyezve két dátum: a II. szakasz végén: *Oct. 7. 847.* —, a harmadikén: *Nov. 19.* Petőfi tehát 47. oct.-ben csakugyan a költeménynek, „már készen volt felét” láthatta Aranyánál, mint ez Szilágyi Istvánnak írta (48. jan 27.), u. ott azt is, hogy dec. 10. lett készen az egészszel.

ELSŐ SZAKASZ.

4. sor K.: *(hullámtó), (feltörd), (törekvöd)* — jav.: ostromló
 5. * K.: *Hatalmas a tábor* — jav.: A tábor hatalmas
 7. * K.: *sziklái* — jav.: bérczet
 8. * K.: *a nagy kőszálat* — jav. a sziklás Muránynyal
 12. * K.: *mig száz terv* — jav.: a sok terv
 14. * K.: *Nézni arczpirulva* — jav.: Arczpirulva nézni
 19. * K.: *nincsen* — jav.: nincs oly
 20. * K.: *feltett* — Kiad.: föltett
 31. * K.: *s tengő* — jav.: hogy vén
 32. * K.: *Szedjek* — jav.: Lopjak
 33. * K.: *én itten* — jav.: e helyen, nem álmat
 34. * K.: *Salmot* — Ehez a költő a köv. jegyzetet fűzte: Lásd ezt bőven Budai Ferenc Polgári Lexicon I. kötet. Basó vagy Bacsó Mátyás neve alatt.
 40. * K.: *isten* — jav.: Isten.
 45. * K.: *iménti* — jav.: előbbi
 46. * K.: *javasoltam* — jav.: tanácsoltam
 56. * K.: *azzal ijjeszt* — jav.: ijjeszt véle
 61. * K.: *E dicső* — (áthúzva)
 66. * K.: *vetve mintegy* — jav.: veté, lesve
 67. * K.: *(cseles)* — színes
 69. * K.: *felállott s így kezdí* — jav.: felállta s így kezdé
 73. * K.: *fegyverem* — jav.: kenyérem
 76. * K.: *néha-néha* — jav.: néha napján
 76. * után: *Minek is beszélni ritka dolgaimról
 Melyeket viséltem (hogy) nehéz nap (omru)jaimmal
 De mind elhagya most* } *dthúzva*

81. sor K.: *gyönyörrel* — jav.: örömmel
84. « K.: *isten* — jav.: Isten
85. « K.: *Murányvárat ülve* — jav.: Murányvárt megülve
91. « K.: *isten* — jav. Isten
97. « K.: *Az erős pattantyu* — jav.: Az álgugolyó is
98. « K.: *S szárny-szegetten* — jav.: S szárnya-szegve
99. « K.: *Vagy vakon a falba ütven néha magát* — jav.: Vagy a szikla-
falba ütve olykor magát
100. « K.: *rajta* — jav.: benne
108. « K.: *Ezredek(ig): ezredek*
109. « K.: *S e bérceken isten* — jav.: S e kövekben Isten
111. « K.: *(állt)na): róna fel valaki*
112. « K.: *Jöjön ide* — jav.: Jöjön maga
116. « K.: *egyre fejét rázván* — jav.: homlokát megrázván
118. « után: *Élbeszéljük szépen, nem kérkedve semmit* — (kitörölve)
119. « K.: *(S hol mi)* — jav.: S a mi szépet
123. « K.: *félbenszakasztást* —: szakítást
125. « K.: *oda van a* — jav.: nem sokára
126. « K.: *(már) amióta*
131. « K.: *És utána mondja a világ* — jav.:
S a világ utána mondhatja nevünknek — jav.: mondja majd
132. « K.: *Ezek voltak a kik* — jav.: Azok, kik oly soká
133. « K.: *üldögeljünk (itt) meddő*
134. « K.: *(ma) az éjjel* — Még az éjjel
136. « K.: *oly messze nem* — jav.: nem oly messze
137. « K.: (És): S
143. « K.: *(erős) mély hangon* (nem vehető jól ki a lapszálon) — megállt
146. « K.: *A (halált): veszélyt*
152. « K.: *(szent): közügy*
153. « K.: *Gondoljuk meg azt is* — jav.: Vegyük gondolóra
156. « K.: *Hogy (az) szomjat*
162. « után: *(És az idő tán meg)* kitörölve
166. « K.: *(eszü)* — koru
167. « K.: *Veselényi (is) hajtott* — jav.: Veselényi hajtott a
168. « K.: *Most is elfoglalta székét (visszanézett) (hallgatott rá)* — jav.:
Mostan is figyelt rá, mihelyest felállt
168. « után: *Mikor pedig László (beszédét) szavait végezte*
A vezér (kapott) (visszanézett) (hallgatott rá) leült és
illy beszédet kezdé:
»Okosan leli meg Fekete az útát,
Melly nekünk a várba beinenetelt nyujthat
169. « K.: *Én magam is erről sokat gondolkoztam* — K.: így maradt.
174. « K.: *küldém az öreget* — jav.: Solymosít küldtem, mint követet,
175. « K.: *Az ijesztgetéssel* — jav.: Fenyegető szókkal
178. « K.: *(feszült?) hűvös* — jav.: hűves
182. « K.: *Vége szólt, miután* — Veselényi inte — jav.: De nem szólt
előbb, mint
184. « K.: *(Igy beszélt) (Szóla)* — jav.: Kezdte el
188. « után 3 kitörölt strofa:
Felmenék (a várba) Murányba, s kérdem a kapuban
(A vár) Fő kormányzója e hol van?
Mire felvezettek a hóhérbástyára,
Irtóztam e névnek csupán hallatára.

*De mily rendkívüli lón meglepetésem
Middn a kegyetlen bástyára felértem
Maga állt előttem a várnak asszonya,
Fegyvert öltve, mint egy szép ifjú katona.*

*Hallottam mesében istenasszonyokrul,
Hol van Péter deák? ő beszélt azokrul,
Kik pánczéba bujtak és az átkozottak,
Mint a legjobb férfi, úgy meghadakoztak.*

200. sor K.: jegenye — kiad.: jegenyék
203. « K.: (szin) vert ezüsttel
205. « K.: (ért), nyult
206. « K.: (sötét) — nehéz
207. « K.: a szövetnek selyme — jav.: a nagy becsü kelme
215. « K.: (Amint) — jav.: S láttam (harmat): ékes (láttam): gyöngé
220. « után: Már ha szegyen, ha nem, nincs miért tagadjam
*Különös változást érezék magamban, —
Nem tudom, mi bántott; ijedség? félelem?
Vérem egyet fordult, s a világ is velem,
S a mely éles szokat és fogas beszédet
Nagy zavarba jöve álltam egy darabig*
- 2 K (békességgel) — bátorsággal
236. « K.: (érnek hozzá) — bántják a békés
237. « K.: (ezt fogadni) — átaladni
247. « K.: Vigye bár azt véghez — jav.: Eszközölje bár azt
248. « K.: vivó — jav.: tüzes
253. « K.: »Vidd hírül« — jav.: »Elmondhatd
258. « K.: Ki értett e névrül s vezetgetett — jav.: Ki e névrül értett
s elvezetett
259. « K.: a vár erősséget — jav.: a derék örséget
263. « K.: (öket bástyák) — még falaknak
265—68. sor a lap szélén, pótlás
287. sor K.: Szemben a követtel hirtelen megállva — jav.: Hirtelen meg-
állott s monda békevesztve,
291. « K.: (És). (virágosan) — ékesen
292. « K.: (kifogni) — kitérni
293. « K.: belé szerettél — jav. megvert szemével,
294. « K.: Fejére ezt a sok tündöklő csillagot? — jav. Rá a napot,
holdat és minden csillagot?
297. « K.: Hah! . . . — jav. Nem.
298. « K.: (csak) fősvényesség — jav.: a fősvényesség
304. « K.: Ijedség láttatott rémhépeket veled. — jav.: De rémet láttatott
a félelem veled.
309. « K.: hadsegédnek nagyon — jav.: katonának igen fáj
311. « K.: (korában) fejével
315. « K.: (néki) kézzel
319. « K.: Észrevette azt, mert szive — jav.: mert a szive
320. « K.: S (megtörülte szótlan) — jav.: S titkon a kárpithoz törülé
azt menet.
324. « K.: S indulatvihartól — jav. Indulatvihartól
328. « K.: harsogott — jav.: ajka járt
329. « K.: (erős) magas

335. sor K.: (*Az osztályvezérek*) — jav.: Fgymásra néztek a hadnagyok
340. « K.: asszonyi kéz — jav.: kar
346. « K.: (*Kezdjük el*): Folytassuk
347. « K.: *bár milly* — kiad.: bármí
353—355. helyén előbb : K.: *Az osztályvezérek alig mehettek el*
Kém jött nagy sietve, sürgelős hírekkel
Érkez (kitörölve)

359. sor K.: nép (*mind*)
360. « K.: (a csatára) — vak buzgalom (legvégsőig) ragad
362. « K.: (*megnyert ütközet*)
365—368. sor K. előbb : *Ott van Illyésházi, egy csapat vezére,*
Neje Szécsi Éva, Mária testvére

Ott van Illyésházi, s hallva, hogy Murálynak
Hivatlan vendégi számosan volnának,
Hozza segítséget sógorasszonyának (kitörölve)

369—70. sor K. előbb: Nyomulnak erősen, nem is messze vannak,
Egy napi járóföld már a köze annak (kitörölve)

372. sor után kitörölve :

[Mint hajós, (*midőn a*) akinek vézes tenger síkján
Küszdő árbóczára lecsapott a villám,
Megrémül, nem tudja, menhelyet hol leljen,
Fojtó habokban-e, fojtó lángok ellen :

Ollyá lett a hírre Veselényi. Ha vár,
Elvesztett ütközet és (*bizonnyal*) fogság, vagy halál ;
Ha nem : (*magas*) úgy (babérja) örvénybe esve, eltemetve
Mélységes gyalázat összecsap felette.

Inkább választana akár ezer halált,
Hogysem gyalázatot szabadító gyanánt,
Csak leszállt napjának tiszta piros fénye
Sugározna vissza fenmaradt nevére.

De milyen dicsőség magát legyőzetni,
Húszszor nagyobb hadnak martalékul vetni,
Ha ez nem a hősnek végső kitörése,
Hanem hosszú gyáva ostrom büntetése.

Mert akár elűzzék szétriasztott hadát,
Akár felkoncolják, állva kemény csatát,
Igy sem, úgy sem övé híres Murány, csak a
Hosszu ostromlásnak híres gyalázata.]

(Arany tette így zárjelbe.)

373—374. sor K., előbb: Ily kétség gyötörte Veselényi lelkét,
(Hirt sóvárgó szívét éles kinok szelték)
Szótalan kétségnek vad kínai szelték (kitörölve)

377—384. sor K.: Közbeszúrt versszak:
388. sor K. : küszdött

393. sor után a kéziratban kétszer van meg, az első fogalmazás kitörölve
alább ennek eltéréseit közöljük.

K., előbb: Azért jövék-e hát, ezered magammal,
(Magas) Murány várát megülni hadammal
(egy bélyeges) rút bélyegű
feledésre méltó siromat megleljem ?

Vagy azért jövék-e (ide), hogy (minden) a mim van
férfiaktól vérhullatási mma

399. * K.: S végre (*szökjem*) (*fussak*), mint a tolvaj, (meg)szökjem —
jav.: S végre mint a tolvaj, szökném meg galádul
405. * K.: *Egy asszony, egy asszony* — jav.: Egy néember, egy özvegy,
407. * K.: (*kormányhoz*) szerszámhoz
410. * K.: (olvashatlan) — jav.: csodás
411. * K.: *Férji, ki guzsalyhoz ül és orsót perget* — jav.: a mai szöveg.
413. * K.: (*néemberül*) (*gögösen*) — bárhogyan
417. * K.: (*örzi*) védi
422. * K.: (*csónak*) — sajka
426. * K.: *Ki öket ismertem, amint talán senki* — kitörölve; — jav.:
Hah, öket úgy, mint én, nem ismeri senki . . . !
428. * K.: (*bajom*) — dolgom
429. * K.: (*sziklád*) — bércezed
433. * K.: *E parányi résen, fedje bár ezer vért* (kitörölve)
Hiába, hogy (*e rést*) pánccállal takarja — kitörölve, helyében:
Hiába takarja — jav.: Hiába fedí azt
438. * K.: Csöngetett — jav.: Csengetett
439. * K.: szárnya-kelt
440. * K.: *A vár asszonyához* — jav.: Szécsi Máriához
442. * K.: (*bajnok*) uram
444. * K.: (olvashatatlan két sornyi szöveg a lap szélén)
445. * K.: (*dolog*) tárgyak
447. * K.: (*Egyik alvezérét*) Ha becses bizalmad
448. * K.: *Szabad járkelést és* — jav.: Annak szabad járást
449. * K.: (*E kérelmét pedig*) — Add hozzá: e kérést
451. * K.: (*A*) Kit bár — jav.: Kit, ámbár
452. * K.: *Megtanit(a)ott a hír és én* — jav.: s annyi veszteségem
453. * K.: (*el*)ment.
457. * K.: *magányába* — jav.: bensejébe,
459. * K.: *S irt ottan sokáig. (S) Annak vége lévén,* — jav.: Irt sokáig
ottan és megpecsételvén,
500. * K.: (*belső*) felső

MÁSODIK SZAKASZ.!

10. * K.: *Szólván asszonyának* — jav.: Máriához
11. * K.: (*A tornyokba*) — jav.: »Asszonyom, össze van hordva
12. * K.: (*hombárokban elterülve*) — jav.: hombárokban szétterítve
21. * K.: (*valami*) egynémi
22. * K.: *Hogy (alatta végre)* — jav.: Hogy most tán elüzi
- 25—26. sor K.: »Dehogy, monda Kádas, leghívebb embere
Remekül ütött ki a nagyságod csele.

- jav.: Dehogy vett! remek volt a játék» felele
Kádas, Máriának leghivebb embere,
27. sor K.: *(vott) lön*
31. « K.: Majd *(pedig)* — megint járkált a *fenékkal fordított* — jav. a fenékre fordított
- 33—34. sor K.: *En pedig vettegem, hátha kardja vége*
Megkocczan, (és) kiszül a hordó üressége — jav.: a mai szöveg
36. K.: A *(csalékony)* Csalfa deszka padját *mindjárt* megtalálja; — jav.: benne megtalálja;
41. « K.: *(Itt)* Most
52. « K.: *(csatában)* körülvett s elfogott
60. « K.: Pánczél, *mely vörös volt aranyos virágra* — jav.: Pánczélrt vérpirosat, vert arany virágra.
61. « K.: *Sisak is volt* — jav.: Kék színű sisak volt *(egy)* a vas
77. « K.: *(S monda Kádas)* — »Veselényi küldi« szóla Kádas végre,
86. « K.: *hasztalanul* czéltalanul
95. « K.: *Főképen* — jav.: De, főleg,
96. « K.: *Mért óhajta tudni* — jav.: Mivel égett tudni
99. « K.: *(küldve)* küldte
102. « K.: sem *alvezér* — jav.: sem hadnagy,
110. « K.: *Nemzöd hős apáktól mélyet örökre vett,* — jav.: Melyet hős apáktól nemzöd örökre vett,
113. « K.: *első hadi iskolája* — jav.: néki versenypálya,
114. « K.: *(tüzé)* — nyerte homlokára,
117. « K.: *ki mindég határt* — jav.: mely irigy határt von,
120. « K.: egy *kaszással* — jav.: egy csapással
121. « K.: *De balul számlított s feledé a mellett,* — jav.: De feledni látszott számitása mellett
123. « K.: *És bár a fiágot eltörülje* — jav.: És ha a fiágot eltörülte
124. « K.: *(A leány)* — Nőág örökli
129. « K.: *(lassubb)* — mélyebb hangon
130. « K.: *S kijelentenem* — jav.: kimondanom
134. « K.: *Bocskaynak (egyszer)* tartá
136. « K.: *A törvényes király* — jav.: Törvényes királya
137. « K.: *Ellenben (asszonyom)* (az úrhölgy) a grófné — ne vegye(d) sértésül —
140. « K.: *(az ösvényt)* — az út
141. « K.: *szégyenled (úrhölgy)* asszonyom
142. « K.: *Mellyen bajnok apád* — Mellyen édes nemzöd
144. « K.: *(És haza) S (házja ellene)* — S honnak ellensége
145. « K.: *gróf Szécsi* — jav.: egy Szécsi Mária
147. « K.: *(S) (És) Vagy, kinek*
152. « K.: *Mért szégyenled* — jav.: Mért pirulnál
157. « K.: *hatalmamba adott* — jav.: tisztemül is szabott
163. « K.: *(s) elpirult*
164. « K.: *Vérrel hintette azt* — jav.: Vérrel hintve azt meg
166. « K.: *nincs(en)* — nincs is
167. « K.: *a haza reménye* — jav.: hona jobb reménye
176. « K.: *mi csak tartzuk oda?* — jav.: szépen tartzuk oda?
182. « K.: *vérző (minnen)* sebeinket — jav.: tulajdon sebünket
184. sor után: *Azért, ha vezéred nem akar egyebet,*
Mint hogy honvédóbul honáruló legyenek,
Tudja meg,

187. sor K.: Nyugton várjuk-e, míg iga alá vetnek
188. « K.: És minden szavunkban lázadást keresnek ?
újra írva: (*Mért halasztanók hát, várva gyász napokat.*)
191. « K.: (*Hahl!*) — Ha! máskor
199. « K.: *és ha kedve tartja* — jav.: de ha bízik abban,
201. « K.: *A dacz és heveesség (a dacz) melylyel* — jav. *A dacz, a heveesség*
205. K.: *S férjas válaszul ilyen szókat ada:* — jav.: *S válaszul a hölgynek ilyen szókat ada:*
210. « K.: (*vélemény (és) vallás*) — *vélemény, vallás*
211. « K.: *S haljon inkább* — jav.: *S meghal inkább*
213—214. sor előtt K.: *Sőt ha már ott volna a dolog állása,*
Hogy csak kard lehetne annak orvoslása.
(kitörölve, helyette a mai szöveg)
216. sor. K.: (*S nem szegődn*) — jav. *Se az ellenséghez nem szegődnék*
219. « K.: *S első lesz azok közt, akik vérökkel óják* — jav.: *S ő lesz első azok közt, akik megóják*
221. « K.: *mig (eszélyesebb) (tanácsosb is)*
231. « K.: *S melyhez a török* — jav.: *S mihez még török*
233. « K.: (*S*) *Mit nyerünk*
242. « K.: *azzal a zsarnoki névvel* — jav.: *ittén élni zsarnok névvel,*
243. « K.: (*mindez*) — *ez volt*
247. « K.: — *a maga nevébe* — jav.: — *fogadd el asszonyom*
248. « K.: *nyujtanom kezébe* — jav.: *kezedbe nyujtanom*
251. « K.: (*S feltöré pecsélét*) *kitörölve,* — *S mintha háboritná*
252. « K.: (*Reszketett*) — *Tétovázott*
253. « K.: *Gyorsan átfutd és* — jav.: *Átfutd s az alatt*
255. « K.: *Még egyszer* — jav.: *Zavartan tekintett*
257. « K.: *Összemarkold* — jav.: *Összemarczonglá*
258. « K.: (*S indulattal etté*) *S ketté szakította közepén* — jav.: *És kettészakítá minden erejével,*
259. K.: *S mentében darabját* — jav.: *Egyszersmind, darabját*
260. K.: *Szobájába indult csaknem futamodva.* — jav.: *Magános lakába ment fel nagy-sietve.*
264. « K.: *lassan fölemelé.* — jav.: *gyorsan*
269. « K.: *Asszonyához ment fel* — jav.: *Felment asszonyához*
271. « K.: (*megszólalt*) *megfordult*
272. « K.: (*tiltakozón*) *visszatiltva*
273—74. sor K.: *Az öreg neheztelt és mióta vagyon*
Tiltva, ugymond . . bejárom szabadon (kitörölve)
275—76. sor K.: *S végre monda: »Mikor lett tilossá vajjon*
Vén fejemmel hozzád bejárni szabadon? — jav.: *a mai szövegre*
282. K.: *Hozta (ide) mostan, uram* — jav.: *Hozta most, asszonyom,*
287. K.: . . *addsa, elégetem.* — jav.: *ily ajánlat s nekem*
288. K.: *Azidn hallgatásod igénybe vehetem?* — jav.: *Aztán néma lészesz . . addsa elégetem.»*
289. « K.: *hamvasztása végett* — jav.: *mely szünetlen égett,*
295. « K.: *nyugodt vagyok már és* — jav.: *nyugodt a vérem és*
305. « K.: (*És*) — *Mert*
318. « K.: *híred (csodáit)* — *beszédit*
324. « K.: *végig-végig* — *véges-végig*
328. « K.: *kezdeddel szívedet (alálhúzva)*
331. « K.: (*lángoló*) *harczolok kinommal,*

332. sor K.: Oh (*adj*) küldj békét nekem, küldj (*hozzám*) választ azonnal
333. * K.: *szóla mostan* a hölgy *gúnyosan* — jav.: kezdte a hölgy keserűn
334. * K.: fiókjába (*vejtve*) — vetve,
338. * K.: *Csak feltenni rólam* — jav.: Föl is tenni rólam
342. * K.: *találtalak,*
343. * K.: *jó előre* aláhúzva.
349. * K.: *ember* aláhúzva
364. * K.: *megvetéssel* aláhúzva
367. * előtt K.: (*S egy éles kacajjal*) (kitörölve)
368. * K.: (Üzhetném el) — jav.: Üzném messze
370. * K.: *Maga is szerette, hogy e szerini* legyen, — jav.: *Ő is azt akarta,*
hogy ne másképp legyen:
371. * K.: *sehogysem (volna)* — esnék
372. * K.: *más kézre (birjék)* — jusson
Régi, *jusson* helyett,
de erősebb ennél.
Utána: *Rajta lón tehát, hogy most a hölgyet (ebben) — abban*
Megkeményithesse (erősithesse) minél (erősebben) —
szilárdabban (kitörölve)
374. * K.: *Hogy abba szilárdá tehesse* asszonyát — jav.: *Hogy szilárdá*
tegye pártjához asszonyát,
382. * K.: (*férji*) — hősi módra
391. * K.: *De (azok) (azért)* — *De atyád parancsi*
Utána: *S bámulásra méltó nagy állhatatosság*
Nem birt arra venni három (kitörölve)
394. * K.: (*kénytelen*) — sanyarú fogságban
396. * K.: (*Egy*) Férfi
399. * K.: (*Hadd legyen a fia*) — jav.: *Aki felfrissitse*
400. * K.: *Csak akkor vedél fel a hitnek szentségét* — jav.: *Gyűrűdet*
Bethlennel csak akkor cseréléd
401. * K.: (*De az*) *Hanem uj rabságod*
407. * K.: (*jó ügyet*) — pártodat
409. * K.: »*Jó hogy ezt kimondáda* — jav.: »*Jó hogy erre tértél*»
412. * K.: *derék* — aláhúzva
413. * K.: *helyzetünk* — helyzetem mentheti
414. * K.: *Várunkat* — jav.: *Váramat*
425. * K.: *nincs miért hogy megütközz* — jav.: *nincs minek megütközni*
ezen
431. * K.: *De nem hajta ő rá asszonya Mária* — jav.: »*Mégsem érted*
öreg ?« *mosolyga Mária*
435. * K.: *Elo olvasta Kádas* — jav.: *Elo olvasta Márton*
- 437—440. sor K.: *Hadd vigyem!* szólamlék aztán nagy sokára
Ilyen tervnek mint ez, nincs a földön ára,
Hadd vigyem! asszonyom minél sebesebben,
Hozzad fogható ész nincsen a cselekben.
Utána: *Mária lezárta Kádas pedig vitte.*
Most eszébe jutott a vezér levele
Elővette azt, s mig felét elégette,
Felét elolvasván, megint visszatette.
Most előkereste a vezér levelét
Mária, megnézte, elégette felét,

Míg azt elégette, felét nézegette,
S a záros fiókba — halhan visszalette. — jav.: a mai
szöveg.

HARMADIK SZAKASZ.

1. sor K.: Murányalja (mellett) — megett,
9. * K.: *Alla Veselényi* a hegyecske ormán — jav.: Ott áll Vese-
lényi (a halomnak)
- 11—12. sor K.: Ifju még szerelme, nő sebes nővéssel,
S kebelében már is nagy szorongva fér el. — jav.: a mai
szöveg
15. sor K.: Azt (óhajja) — reméli
16. * K.: Szerelme napjától asszonya gyulna meg? — jav.: Úgy gyul
szerelmétől asszonya szive meg?
22. * K.: Galambok repkednek — jav.: Galambcsoport szállong
27. * K.: (Jöttök és) Hoztok-é reményt, a boldogságos választ — jav.:
Hoztok-é a hősnek — a mi üdvet áraszt —
33. * K.: (többé (az ösvényen) — (a bérc fokán) — a bércösvényen már,
37. * K.: Száll az esthajnal is — jav.: Elszállt az esthajnal
38. * K.: (Sűrű) — Bő harmatot
39. * K.: (sötét) — gyászos
41. * K.: (epedő) — háborus kebellet
46. * K.: Az irásnak színén — jav.: A pecsétnek színén
Utána: Feltöré mégis, bár vöröses (fényben) fény erte
50. * K.: Eljöhet váramba — jav.: Maga jön
56. * K.: Lépjén be, s meglátja — jav.: Belépve megtudja,
62. * K.: (elringatná) elringassa
66. * K.: (sugároz) csillog az
68. * K.: Szerelméről végkép — jav.: Kezéről örökre
71. * K.: (hadnagyom) vitézem,
73. * K.: mert azt m n mondom
76. * K.: A mi a fő szólnak akadályja lenne. — jav.: A mi terveimnek
ártalmára lenne.
84. * K.: Zengő — jav.: Zörgő sarkantyuk
90. * K.: (Ti meg) Arra talpra — jav.: Hallván, talpra
95. * K.: (S) Oly dolgot
97. * K.: ott nem találnátok, — jav.: nem lennétek ottan
98. * K.: Akkor a falakat (kitörölve)
99. * K.: Akkor (magam is) — jav.: Akkor nincs egyéb mód...
100. * után: Vakmerő bátor volt (ez a) maga Vadászi Pál
Mégis megrettent a vezér szavainál. (kitörölve)
104. * K.: S azért is leverni monda sok szép okot. — jav.: S felhordott
az ellen minden józan okot.
105. * K.: De hol asszonyok — jav.: De van-e ellen ok — jav.: De van-e ok
107. * K.: hét némes pálya bér — jav.: kettős küzdelmi bér
108. * K.: Egy hősi élettel akar melyik fölér, — Hősi életével mindégylke
fölér.
109. * előbb: De foglalni akart engedése mellett
Hátha most a hágcso hadi előny lenne,
Mellyen (kitörölve)
111. Nyerni akart mégis — (kitörölve)

112. sor K.: *Javallott a hágcson sereget vinni be, — jav.: S egyéb kaland helyett, a várat venni be.*
119. « K.: *(melyet) — a mit*
120. « K.: *Veselényi a csejt — jav.: A csejt Veselényi*
122. « K.: *És, (nem kért) — jav.: És egyebet nem kért*
123. « K.: *vészes útján legalább egyedül — jav.: vészes útra ne kelljen*
128. « K.: *(szabta) — tette*
130. « K.: *(Csillogó) A mennyre*
132. « K.: *most epede rája — jav.: símul vala rája*
134. « K.: *Országút = tejút az égen. (L. Toldi, IX. én. 19. vsz. 5. sor, jegyzetét a jelen kiadásban)*
152. « K.: *(egy-egy) Egy-két*
- A 161. sor a kézirat fényképlapjáról lemaradt.
175. sor K.: *Most (azt) elvégezé azt*
180. « K.: *(veres) éber szemeibe*
180. « után: *Nem nyugszik, nem alszik keble mérges ölyve,
Folyóást tépi szivét annak éles körme,
Szörnyű az, s ha kívánt elégtételt nem nyer,
Szíve vérét issza a boszú helyett fel. (kitörölve)*
181. « K.: *Nincsen ő lelkének — jav.: Nem vala szívének*
183. « K.: *Megboszúlva saját módja szerint, tettel — jav. bátor, dicséretes tettel*
184. « után: *Forgató sokképen nyugtalan elméjét,
De sehol, sem lelta a süker reményét,
Végre monda bizva : alkalomra várok,
És most minduntalan az után sovárog*
185. « K.: *jó darab ideig — huzamos ideig,*
191. « K.: *(be)burkol(va)*
213. « K.: *(ég, föld) menny, föld*
219. « K.: *A villámfény (aláhúзва) ma fákllya helytt — jav.: Úti szövétnékül villámfény*
223. « K.: *sillámlott — Sillámlik, tájszó (nem ugyanaz, ami csillámlik,) mondatik arról, a mi sötétben fehérebbnek, világosabbnak tetszik, de fénye nincs. Tehát nem ugyanaz, ami a csillámlik. (A. J. jegyz.)*
227. « K.: *föltalálni utat — jav.: föllelni az utat*
228. « K.: *Küszdelemmel*
240. « után: *Hasztalan hereste a lámpát szemével,
Homályos világát párkányzat földé el,
Nem lelé a hágcst s egy ideig vakon
Tapogatott végig a mohos falakon.*
- Kijogyott az ég is a fényes villámból,
Hulló szövétnéke már seholsen lángol,
Gyorsan száguldozó fekete föllegek
Meddő csoportjai borítják az eget.*
- El(rohant) szállt a vihar, de a felleg nem sira,
Engesztelő záport pusztult nyomaira.
Itt-amott ha egy-két cseppet elhullatott,
Zugó szelek szárnyán az is fennakadott.*

Zugó szelek szárnyán megsöpré az eget,
(Meg) Szakadozva (szálltak) úsztak tovább (szálltak) a fellegek
Réseiben feltűnt a hold pihent fénye

Zugó szelek szárnya söpré most az eget,
Megszaggatva üzte a nagy fellegeket,
Egyszer áttört rajtok a hold is, de
A vezér azonban a hold világánál
Veselényi a hold (halvány) megszürt világánál
Föllelé a hágcst a bástya lábánál.

Egy-két .a hold is, de igen
Sietett magányos, halvány réseiken
.. haladt át
Sietett keresztül

243. sor K.: (Néha) — S a mint egy-egy
263. « K.: küszdés
273. « K.: fal (folyosó) — sikátor
276. « K.: (Alul) Megöl (A kéziraton nincs jegyzet.)
282. « K.: A. J. jegyzete: *Mint például a rabló Bacsó Mátyás.*
299—300. sor K.: 1. fentebb, a 3. vszakban.
316. sor K.: éjtszakát — kiad.: éjtszakát
328. « K.: (a bűnül) vétkül
337. « K.: (amit elkövettem) monda »a mit tettem«,
339. « K.: (érdekében) érdekébe'
345. « K.: lefest előre — jav.: írja előre:
353. « K.: szólván kifakadtan — jav.: tüzzel, kifakadtan
357. « K.: Ah! talán — jav.: Ah! ha
362. « K.: Ki volna egyéb, mint Kádas, az érkező (kitörölve)
jav.: Pedig ki (lett) volna egyéb az érkező
363. « K.: (nagy fáradtan) — örömittan
364. « K.: (jelenté) kiálta
365. « K.: (Halvány lett), (Felrettent) Megdöbönt
366. « K.: És remegni kezdett — jav.: Megrezzent a lelke
391. « K.: Készebbel (fog .) elviselni
395. « K.: lest (vetni) hányni
416. « K.: minden bánást — (aláhúzva)
431. « K.: nyugodtan — kiad.: nyugottan
436. « K.: varázsló — (aláhúzva)
438. « K.: (nézegette) sorra nézte
452. « K.: Egy női szív miatt — jav.: Egy ingatag nőért
461. « K.: (tőprenkedett) mesterkedett
464. « K.: Árulóvá (aláhúzva)
466. « K.: Ugyan mért ne bánnál — jav.: Miért ne bánhatnál
472. « K.: Kezedet ígéred — (aláhúzva)
501. « K.: küszd
540. « K.: mintha az — (aláhúzva)
542. « K.: arany halom, — jav.: ezüst halom,
548. « K.: szerelem — (aláhúzva)
556. « K.: roszul
570. « K.: boszút

574. sor K.: *kötelességre* — aláhúzva
 592. * K.: *mégsem álomban* (aláhúzva)
 593. * K.: *ébrén, józanul* (aláhúzva)
 600. * K.: *ómagá* (aláhúzva)
 614. * K.: *szabadságot* (aláhúzva)
 615. * K.: *jobbról* (aláhúzva)
 625. * K.: *Most felett nyugodtan* : — jav.: Végre felett büszkén :
 627. * K.: *semmi* (aláhúzva)
 629. * K.: *A grófné tudja* — Tudja a grófné
 634. * K.: *íly hamar* — jav.: olly hamar
 642. * K.: *Küszd* — jav.: Küzd

A lap alján : *Nov. 19.*

NEGYEDIK SZAKASZ.

- 17—18. sor K.: *könye*
 38. sor K.: *szót, semmit* (aláhúzva)
 61. * K.: *közéről*
 65. * K.: *szobában szobába*
 66. * K.: *(és) uj*
 71. * K.: De nem is félt attól, mert nem hitte soha, — De nem is fél attól, mert nem hiszi soha,
 99. * K.: *ékszerből* — kiad.: ékszertül
 161. * K.: *szabadságodnak* (aláhúzva)
 165. * K.: *És kérdem* — jav.: És vajon e hölgyet
 176. * után K.: *De ez a szó éles nyílként hatott belé,
 Gyöngéd elevenjét szilajon átszelé,
 Felnyögött, mint oltár felett az áldozat,
 Mellynek a hideg vas szügye mélyébe hat.*
 184. * K.: *(húznának)* — vonnának
 190—191. sor K.: *boszút*
 192. sor K.: Gyötri (majd) a hölgy(et) lelkét
 197. * K.: *Isszonyuvá lón az* — jav.: lón most
 198. * K.: *mégsem (hiszi) hinné*
 200. * K.: *nem érte, csak várdéért teszi?* — jav.: csupán a vár fejébe teszi?
 201. * K.: *Majd* — Im
 202. * K.: *(széresse) tisztelje*
 203. * K.: *Hamuvá lesz, mint egy* — jav.: Oda lesz, mint ollyan
 200. * K.: *szerelmet* (aláhúzva)
 220. * K.: *azt az egy valakit* : amaz egy valakit
 226. * K.: *isten* — Isten
 245. * K.: *Majd fejét tapintja, habár* — jav.: Megtapintja fejét, mintegy
 247. * K.: *Hát (ha) majd* — jav.: Hát majd ha
 256. * K.: *miért e (kikapart szó) (szörnyű) próba* — jav.: miért e kegyetlen próba!
 268. * K.: *(mindegy lenne) tudom egyre menne*
 277. * K.: *Szóla és elindult*
 285. * K.: *Miért ne bírna meg vagy száz emberemet.* — jav.: Mért ne bírna meg egy csapat emberemet.
 289. * K.: *(gyönyörrel) csudálva*
 292. * K.: *(rögtön) legott*
 293. * K.: *(kardja) a kard szijzatát*

296. sor K.: *S nyujtá fanyalogva kardját a hős felé.* — jav.: S fanyalogva nyujtá Veselényi felé.
298. * K.: *(döb)ogása topogása*
300. * K.: *Fekete és többek* — jav.: Gábor Pál és többek
301. * K.: *boszut*
304. * K.: *És már te szabad vagy,* — jav.: Jer velünk, szabad vagy,
312. * K.: *(Na hisz') De hisz'*
317. * K.: *Köhög-böhög* — jav.: Kehel-kahol
323. * K.: *ifjut* — jav.: ifjat
325. * K.: *Így történt* — úgy történt
327. * K.: *az este hunyni* — jav.: alunni tegnap
328. * K.: *(Pedig) Soká*
331. * K.: *Ott láttam a vezért vár felé sietni,* — jav.: Láttalak, vezér, a
333. * K.: *kísértem* — jav.: kísérlek,
336. * K.: *De az ördög benne a násznagy, a (heveszt)koma*
338. * K.: *isten*
341. * K.: *»Azonban az idő»* — jav.: »De, bajtárs, az idő»
346. * K.: *seregét* — jav.: hadunkat
358. * K.: *éjtszakát*
360. * K.: *A vár kapuját is megnyitni ha lehet.* — jav.: Titkon elfoglalni minden őrhelyeket — *Fegyver alá fogni* — jav.: Fegyver alá venni
360. * után K.: *Meglett: az öröket sorra elfoglaltuk
Sarkából a kaput bajjal kinyitottuk,
Csendesesen vonult be Fekete s osztálya.
Most lenn a piacon parancsodat várja.*
(Kitörölve, e helyett a 361—64. sor.)
364. * K.: *De, többet* — jav.: De, sejtem
368. * K.: *kőnyceppjeit avval.* — jav.: hév könyeit avval.
371. * K.: *(nem soká) imé ott*
373. * K.: *meg is követelem* — jav.: én is követelem
381. * K.: *ő áll a félre*
387. * K.: *Másért kopott eddig, de van még belőle* — jav.: Már kopott, de van még belőle —
392. sorhoz A. J. jegyzete: *Később az ugynevezett Veselényi összeesküvésben amint tudom, nem kis szerepet játszott Murány és asszonya.*
393. * K.: (S) *Távoztak*
400. * K.: *a sziklavár felett* — jav.: a nyílt kapuk felett
401. * K.: *Pénteki nap lévén, amelly rájok viradt*
402. * K.: *az átkos nap* — jav.: e baljós nap
403. * K.: *Murányát a bajnok* — jav.: Murányt Veselényi
407. * K.: *mozsarak (szóltak)* — jav.: zúgtak
- 409—412. sor K.: *Néz fel Illyésházi, felnéz keseredve,
Nem jött az áldomást elfogadni kedve:
Szűk völgyén Muránynak, mint egy tolvaj haladt,
Meg sem állt hadával a büszke vár alatt.*
jav.: a mai szöveg.

TARTALOM

Az első szám a versszöveg, a második, ill. harmadik a hozzá tartozó jegyzet oldalszámát jelzi. Sz. v.: szövegváltozatok; m. j.: magyarázó jegyzetek.

		O L D A L		
Kevelháza	5	212		
Buda Halála	17	227		
B. H. 1. ének	21	Sz. v. 231, m. j. 258		
« 2. «	26	« 232, « 259		
« 3. «	32	« 234, « 259		
« 4. «	38	« 235, « 259		
« 5. «	45	« 238, « 259		
« 6. «	52	« 239, « 259		
« 7. «	59	« 240, « 261		
« 8. «	67	« 242, « 261		
« 9. «	79	« 245, « 263		
« 10. «	89	« 247, « 264		
« 11. «	104	« 250, « 265		
« 12. «	119	« 253, « 265		
« Irodalom		266		
Csaba Királyfi I. (1853.)	135	216		
Előhang	137	218		
Első dolgozat	139	219		
Első dolg. 1. ének	141	« 221		
« 2. ének ..	153	« 222		
« 6. ének	160	« 223		
Csaba királyfi II. (1855—56.)	163	223		
Alaprajz; Tervvázlat	165			
I. rész 1. ének	167	« 225		
I. rész 2. ének	169	« 225		
III. rész 1. ének	172	« 226		
III. rész 1. ének töred.	176			
III. rész 2. ének	178	« 226		
III. rész 3. ének	181	« 226		
III. rész 4. ének	187	« 227		
A Csaba trilógia újabb alaprajza (1863)	189	271		
A Csaba trilógia utolsó dolgozata (1881)	191	272		
Utolsó tervvázlat	193	272		
II. rész 1. ének	195	« 273		
II. rész 2. ének	200	« 274		
Jegyzetek		209		
Murány Ostroma szövegváltozatai (Kiegészítés a III. kötethez)		275		

